

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЛАЗУРЕНКО ОЛЕНА ГРИГОРІВНА

УДК 94(477),1950/1960“

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТОВАРИСЬКІ СУДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ (1958 – 1964 РР.)**

07.00.01 – Історія України

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.Г. Лазуренко

Науковий керівник:

Ігнатенко Марина Миколаївна,
доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Лазуренко О.Г. Товариські суди Української РСР в умовах лібералізації (1958 – 1964 рр.) – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2019.

Дисертацію присвячено комплексному узагальнюючому аналізу, проведеному на новітніх концептуально-методологічних підходах та на основі виявлення та критичного аналізу історіографічної та джерельної бази, формування, становлення та діяльності товариських судів в Українській РСР в умовах лібералізації (1958 – 1964 рр.).

У дисертаційному дослідженні проаналізовано правові та організаційні засади функціонування товариських судів, охарактеризовано питання кадрового забезпечення їх діяльності, окреслено компетенцію громадських судів Української РСР, проаналізовано найбільш типові порушення і проступки, які розглядали товариські суди у 1958 – 1964 рр., з'ясовано позитивні та негативні аспекти залучення громадськості до здійснення судочинства.

В роботі удосконалено та розширено понятійно-категоріальний апарат і методологічний інструментарій дослідження, зокрема використано метод ретроспективного аналізу для висвітлення проблеми лібералізації судової системи в Українській РСР через діяльність товариських судів. З'ясовано питання форм і методів впливу товариських судів на осіб, що вчинили правопорушення чи були схильні до нього, а також їх ефективності.

Актуальність роботи полягає у тому, що лібералізація внутрішньополітичного становища, а відповідно і діяльності товариських судів в Українській РСР у добу “хрущовської відлиги” становить важливу сторінку

новітньої історії України. Об'єктивне всебічне дослідження всіх аспектів даної проблеми має непересічне як наукове, так і прикладне значення. Динамічне життя сучасного суспільства, поява нових викликів і проблем, в тому числі і пов'язаних із порушеннями правопорядку, потребують пошуку адекватної, і, до того ж, швидкої реакції суспільства. Напрацьований у минулому досвід може, при належному його опрацюванні, знайти застосування при творенні сучасних методів реагування на правопорушення.

Товариські суди періоду кінця 50-х – початку 60-х років ХХ століття органічно вписалися у загальний перебіг подій суспільно-політичного життя першого постсталінського десятиріччя. Участь громадськості у боротьбі з явними правопорушеннями стала важливим фактором у забезпеченні повсякденного спокою громадян.

У першому розділі дисертації з'ясовано теоретико-методологічну основу, стан наукового вивчення теми, подано характеристику джерельної бази та обґрунтування методології дослідження. Проведений аналіз стану наукової розробки проблеми діяльності товариських судів як спроби лібералізації судової системи в Українській РСР у період 1958 – 1964 рр. дає підстави стверджувати, що в сучасній історичній науці ще не існує спеціальних досліджень, автори яких розглядали б це питання всебічно та вичерпно.

У другому розділі дисертації відображено правові та організаційні засади функціонування товариських судів у період 1958 – 1964 рр. Розкрито становлення інституту товариських судів у законодавстві Української РСР. Зазначено, що ця форма організації громадської думки почала застосовуватися ще з перших років існування радянської влади, пройшла кілька етапів розвитку та набула різновидів, детермінованих конкретними особливостями економічного, політичного та культурного укладу радянського суспільства. Так, протягом 1920 – 1930-х рр. діяли дисциплінарні, виробничі, сільські та колгоспні, житлові товариські суди. Якісно новий формат інституту товариських судів виникає в період «хрущовської відлиги», що зумовлювалося деякою лібералізацією тоталітарної атмосфери, реформами у багатьох сферах життя, змінами законодавства. У розділі здійснено аналіз основоположного

нормативного акта щодо залучення громадськості до здійснення судочинства – «Положення про товариські суди Української РСР», затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р.

З'ясовано, що у процесі створення і подальшій діяльності товариських судів було напрацьовано декілька організаційних форм. Той чи інший вибір обумовлювався конкретними умовами. Вирізнялися два види товариських судів: це виробничі, які створювалися у трудових колективах, і територіальні – за місцем проживання. Кількісний склад товариських судів коливався від 4 до 20 осіб, проте у засіданнях могли брати участь усі члени колективу. Кожні два роки склад товариського суду оновлювався.

У роботі розглядаються кадрові питання діяльності суду громадськості в період лібералізації. В цьому контексті зазначається, що до товариських судів повинні були входити авторитетні громадяни, які мали моральне право судити інших і могли б розв'язувати складні питання виховання людини: найкращі робітники, колгоспники, службовці, як правило, люди літнього віку. Варто при цьому відзначити, що рівень загальної освіти дорослого населення наприкінці 1950 х – у першій половині 1960-х років був низьким. Між тим, підготовка та ведення судової справи вимагали елементарних правових знань. Тому в окреслений період було налагоджено систему методичної допомоги членам суду: для них проводилися лекції, семінари, бесіди, наради з обміну досвідом, розповсюджувалася відповідна методична література, на засідання запрошувалися судді, слідчі, працівники прокуратури та міліції тощо.

Доводиться, що товариські суди доби лібералізації створювалися як добровільні громадські організації, проте аналіз правових та організаційних основ їх діяльності дає змогу стверджувати, що вони стали альтернативною формою здійснення правосуддя.

У третьому розділі дисертації, що висвітлює роботу товариських судів у боротьбі за зміцнення радянського правопорядку, окреслено компетенцію громадських судів Української РСР, проаналізовано найбільш типові порушення і проступки, які розглядали товариські суди у 1958 – 1964 рр. У даному розділі дисертації здійснено аналіз проступків, які найчастіше

траплялися у практиці роботи товариських судів: порушення трудової дисципліни і трудових відносин на підприємствах. Варто підкреслити, що після скасування у 1956 р. кримінальної відповідальності робітників і службовців за порушення деяких статей трудового законодавства (такі як прогули, самовільне залишення роботи тощо) ці справи направлялися у товариські суди. З'ясовано, що підсудність громадських судів у місті та селі мала свої особливості, пов'язані, насамперед, із характером виробництва. Одним із найпоширеніших порушень була поява на робочому місці у нетверезому стані. Наведено статистичні дані щодо кількісних показників правопорушень виробничого характеру, а також розглянуто основні різновиди таких порушень.

У роботі констатується, що товариські суди зразка 1961 р. повинні були розглядати питання не лише виробничого, але й побутового, морального характеру, факти неправильної поведінки членів колективу, які допустили відхилення від норм громадського порядку. З'ясовано, що складність розгляду таких проступків у низці підприємств спричинила створення «спеціальних» товариських судів. Часто справи морально-побутового характеру розглядалися товариськими судами, організованими при домоуправліннях та квартальних комітетах за місцем проживання порушника. Головним завданням при розгляді таких проступків було викорінення негативних явищ, неправильної поведінки, «збоченого» уявлення про місце і роль людини у соціумі, який, за тогочасною риторикою, «будує комунізм». Основною метою товариських судів у цих випадках ставало виховання високих принципів громадянської моралі та моральності у радянських людей.

Доводиться, що наведена підсудність товариських судів стала результатом перерозподілу компетенцій між державними та громадськими організаціями і, звичайно, була умовною. Це, в свою чергу, давало змогу судам широко проявляти ініціативу, вести активну протидію різноманітним антигромадським проявам.

У четвертому розділі роботи розкриваються суперечності у діяльності товариського суду в період лібералізації (1958 – 1964 рр.). Аналізуючи особливості громадського впливу як засобу попередження правопорушень,

автором встановлено, що найважливішим наслідком роботи товариських судів стало різке зменшення кількості осіб, засуджених до позбавлення волі. Поширення кримінальної субкультури тільки підвищувало рівень злочинності у радянському соціумі. З'ясовано, що у товариських судах практикувалася заміна кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності громадською. Це було обумовлено малозначущістю суспільної небезпеки порушень, які розглядали товариські суди. Проте це фактично означало появу альтернативної форми правосуддя у період лібералізації. Зазначено, що товариські суди найчастіше використовували корекційні заходи, вдаючись до оголошення громадських доган і осуду, товариського попередження, штрафу. Іноді суди обмежувалися публічним розглядом справи, який сам по собі був своєрідним заходом громадського впливу не лише на порушника, але й на всіх присутніх на засіданні.

Щодо негативних аспектів у роботі товариських судів у період лібералізації судочинства (1958 – 1964 рр.), то у роботі констатується, що незважаючи на прогресивність та демократичність товариських судів у контексті лібералізаційних процесів постсталінської доби, все ж цей інститут мав низку вагомих недоліків. Давався взнаки низький рівень правової культури населення, спостерігалися суттєві помилки у винесенні рішень і традиційна для радянського часу гонитва за кількісними показниками. Гіперопіка з боку партійних та профспілкових органів і високий рівень заідеологізованості фактично нівелювали громадський характер товариських судів. Неприпустимим явищем стало свавільне втручання сторонніх осіб у приватну сферу життя, винесення особистих справ на розгляд громадськості.

У дисертації доводиться, що найбільш дискусійним питанням діяльності товариських судів періоду лібералізації (1958 – 1964 рр.), є доцільність розгляду ними справ морально-побутового характеру. Реалізація цього механізму колективного контролю над моральністю не дала очікуваного результату: кількість злочинів на ґрунті сімейно-побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала.

У роботі доводиться, що залучення громадськості до здійснення судочинства у 1958 – 1964 роках в цілому сприяло лібералізації системи правосуддя в Українській РСР, проте низка деструктивних чинників у діяльності товариських судів зумовила зниження їх активності та подальшу реорганізацію. Товариський суд, виразник громадської думки, за задумом мав досягати успіху там, де була безсила адміністрація і недоречна кримінальна репресія. Сила цієї інстанції полягала не в каральних засобах, а в колективному осуді порушника, у товариській критиці. Варто підкреслити, що призначення покарання у вигляді позбавлення волі за дрібні злочини мало негативний вплив на радянський соціум, адже сприяло масовій прізонізації населення. Альтернативою такому покаранню стало застосування громадської відповідальності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що напрацьовані теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з новітньої історії України, зокрема доповнюють картину повсякдення радянської дійсності у період лібералізації.

Матеріали дисертації можуть стати у нагоді органам міського самоврядування, сільським головам, представникам міських і сільських громад, сучасним об'єднаним територіальним громадам в організації залучення широких верств громадськості до боротьби з дрібними правопорушеннями.

Основні положення, узагальнення, що містяться у дисертації, можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць із історії України, при читанні спецкурсів, підготовці довідкових видань.

Практичні висновки та теоретичні узагальнення можуть бути цінними при виробленні сучасної моделі боротьби з дрібними правопорушеннями, особливо нині, коли в Україні проходить реформа децентралізації та створюються на місцях об'єднані територіальні громади, для яких досвід роботи товариських судів буде корисним. Подальших наукових досліджень потребує з'ясування нових можливостей, пов'язаних із утвердженням такої сучасної форми самоорганізації населення, як Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, які можуть стати доброю платформою для функціонування модерної

форми товариських судів, оскільки їх члени, виходячи із об'єктивних життєвих потреб, так чи інакше беруть участь у заходах громадського впливу щодо порушників норм цивілізованого співжиття.

Ключові слова: «відлига», громадський вплив, злочин, конфлікт, моральний вплив, перевиховання, правопорушення, справа, товариський суд.

ABSTRACT

Lazurenko O. G. Comradely courts of the Ukrainian SSR in the conditions of liberalization (1958 – 1964) – qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for a candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – State Higher Education Institution «Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2019.

The dissertation is devoted to the complex generalized analysis carried out on the latest conceptual and methodological approaches and on the basis of the identification and critical analysis of historiographical and source base, the formation and activities of comradely courts in the Ukrainian SSR in the conditions of liberalization (1958 – 1964).

In dissertation work, legal and organizational bases of comradely courts functioning are analyzed, the issue of their activities peopleware is characterized, the competence of public courts of the Ukrainian SSR is circumscribed, the most typical violations and offenses, considered by comradely courts in 1958 – 1964, are analyzed, positive and negative aspects of public involvement in the enforcement of judgments are clarified.

In the work, a conceptual-categorical apparatus and methodological tools of the research are improved and expanded, in particular the method of retrospective analysis to illustrate the problem of liberalization of the judicial system in the Ukrainian SSR through the activities of comrasely courts is used. The issues of forms

and methods of comradesly courts influence on persons who have committed violations or were inclined to do so, as well as their effectiveness, are clarified.

The urgency of the work lies in the fact that the liberalization of the internal political situation and, therefore, comradesly courts activities in the Ukrainian SSR during the "Khrushchev thaw" is an important part of the modern history of Ukraine. An objective, comprehensive study of all aspects of the problem is of particular scientific and practical importance. The dynamic life of modern society, the emergence of new challenges and problems, including those associated with violations of law and order, require a search for adequate, and, moreover, rapid reaction of society. The experience gained in the past is capable, with its proper study, to find application in the creation of modern methods of responding to offenses.

Comradesly courts of the late 50's – early 60's of the XX century organically harmonized with the general course of events of public and political life of the first post-Stalin decade. Public participation in the fight against visible offenses has become an important factor in ensuring people's daily calm.

In the first part of the dissertation theoretical and methodological basis, the state of scientific study of the topic are clarified, the characteristics of the source base and the substantiation of the research methodology are presented. The conducted analysis of the state of scientific development of comradesly courts activities as an attempt of liberalization of the judicial system of the Ukrainian SSR in the period from 1958 to 1964 provides grounds to assert that in the modern historical science there are no special investigations yet, the authors of which would consider this issue comprehensively and exhaustively.

In the second part of the dissertation legal and organizational bases of comradesly courts functioning in the period from 1958 to 1964 are represented. The establishment of the institute of comradesly courts in the laws of the Ukrainian SSR is revealed. It is noted that this form of public opinion organization began to be used from the very first years of the Soviet power, went through some stages of development, and acquired varieties determined by specific features of economic, political and cultural life of the Soviet society. So, during the 1920's – 1930's, there

were disciplinary, industrial, rural and collective farm, residential comradesly courts. Qualitatively new formate of the Institute of comradesly courts emerged in the period of the "Khrushchev thaw", which was determined by certain liberalization of totalitarian atmosphere, reforms in many spheres of life, changes in legislation. In this part, the analysis of the fundamental legislative act on public involvement in implementation of justice, "The regulation on comradesly courts of the Ukrainian SSR", approved by the decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR on August 15, 1961, is conducted.

It is found out that in the process of creation and further activities of comradesly courts, several organization forms were developed. This or that choice was determined by specifuc conditions. There were two types of comradesly courts: industrial, which were created in work collectives, and territorial ones, after the place of residence. Quantitative staff of comradesly courts ranged from 4 to 20 people, however, the sessions were open to all members of the works collective. Every two years, the membership of comradesly courts was updated.

The paper deals with personnel issues of the public court's activities during the period of liberalization. In this context, it is noted that comradesly courts had to include reputable people, who had the moral right to judge others and could solve complex issues of a person's breeding, the best workers, collective farmers, officials, as a rule, quite elderly people. It should be noted that the level of general education of the adult population in the late 1950s – the first half of the 1960s was low. Meanwhile, the preparation and prosecution of cases required basic legal knowledge. Therefore, in the outlined period, a system of methodological assistance to members of the court was developed: lectures, seminars, discussions, meetings to exchange experiences were held for them, corresponding methodological literature was spread, judges, investigators, public and militia prosecutors, etc. were invited to the meetings.

It is proved that comradesly courts of the epoch of liberalization were created as voluntary public organizations, however, the analysis of legal and organizational bases of their activities suggests that they have become an alternative form of justice.

In the third part of the dissertation, covering the work of comradesly courts in the fight for the strengthening of the Soviet rule of law, the competence of public

courts of the Ukrainian SSR is outlined, the most typical violations and offences, considered by comradesly courts in 1958 – 1964, are analyzed. In this part of the dissertation, the analysis of offenses, which most often happened in practice of comradesly courts work, such as: violation of labor discipline and labor relations at the enterprises is carried out. It should be emphasized that after cancellation in 1956 of criminal liability of workers and employees for violation of some articles of the labor legislation (such as absenteeism, unauthorized abandonment of work, etc.) these cases were sent to comradesly courts. It is found that the jurisdiction of public courts in the city and the village had its own characteristics, primarily related to the nature of production. The appearance in the workplace while intoxicated was one of the most common violations. Statistical data on quantitative indicators of industrial offences are presented, and the main types of such violations are considered.

It is stated that comradesly courts of 1961 had to consider not only industrial, but also domestic, moral issues, the facts of improper behavior of members of the works collective who had allowed deviations from the norms of public order. It is found that the complexity of such offenses consideration in a number of enterprises led to the creation of "special" comradesly courts. Often the cases of moral and domestic character were considered by comradesly courts organized by house-manager's offices and district committees after the offender's place of residence. The main task in the consideration of such offenses consisted in the elimination of negative phenomena, wrong behavior, the "perverted" idea of the place and role of a person in the society, which, according to the rhetoric of the time, "built communism." The main purpose of comradesly courts in these cases was the breeding of high principles of civil morality and ethics of the Soviet people.

It is proved that the above jurisdiction of comradesly courts was the result of the redistribution of competencies between state and public organizations and, of course, was conditional. This, in turn, allowed the courts to take a broad initiative, to actively counteract to various anti-social manifestations.

In the fourth part of the work, which reveals contradictions in comradesly courts activities in the period of liberalization (1958 – 1964), analyzing the peculiarities of social impact as a means of preventing offenses, it is found that a sharp decrease in

the number of persons sentenced to imprisonment was the most important consequence of comradesly courts work. The spread of criminal subculture only increased the level of crime in Soviet society. It is found out that comradesly courts practiced the replacement of criminal, administrative and disciplinary liability by public one. It was caused by insignificance of public danger of violations which were considered by comradesly courts. However, this actually meant the emergence of an alternative form of justice during the period of liberalization. It is noted that comradesly courts most often used corrective measures, resorting to the announcement of public reprimands and condemnation, comradesly warning, fine. In some cases, the courts confined themselves to public consideration of the case, which in itself was a kind of measure of social influence not only on the offender, but also on all those present at the meeting.

Concerning the negative aspects in the work of comradesly courts during the period of legal proceedings liberalization (1958 – 1964), it is stated in the paper. that despite the progressiveness and democracy of comradesly courts in the context of liberalization processes of the post-Stalin period, yet this institution had a number of significant drawbacks. The low level of legal culture of the population made itself felt, there were significant errors in the decision-making and quantitative indicators pursuit, traditional for the Soviet time. Hyperguardianship from the party and trade-union bodies and a high level of ideologization actually leveled public nature of comradesly courts. The wilful interference of third parties into the private sphere of life, the imposition of personal affairs to the public became unacceptable phenomenon.

According to the thesis, the appropriateness of the consideration of the affairs of moral and domestic character by comradesly courts was the most controversial issue of their activities of the period of liberalization (1958 – 1964). The implementation of this mechanism of morality collective control did not give the expected result: the number of crimes based on domestic relations, due to problems of both social and material character, was growing steadily.

In the thesis it is proved that the public involvement in the implementation of justice in 1958 – 1964 as a whole contributed to liberalization of the justice system in

the Ukrainian SSR, however, a number of destructive factors in the activities of comradesly courts had reduced their activity and subsequent reorganization. A comradesly court, an expression of public opinion, according to the plan had to succeed where the administration and irrelevant criminal repression were powerless. The power of this court consisted not in punitive remedies, but in collective condemnation of an offender, in a friendly criticism. It should be emphasized that the purpose of the penalty of imprisonment for petty crimes had a negative influence on Soviet society, because, after all, contributed to a mass prisoning of the population. The use of public responsibility was an alternative to this punishment.

Practical significance of the obtained results is that the developed theoretical provisions, conclusions and generalizations contained in the work significantly expand current knowledge on the recent history of Ukraine, in particular, complete the picture of everyday life of Soviet reality in the period of liberalization.

Dissertation materials can be useful to municipal government bodies, village representatives, representatives of urban and rural communities and the local representatives of territorial councils in the organization of attracting the general public to fight against minor offences.

The main provisions, generalizations contained in the dissertation, can be used in the preparation of the generalizing works on the history of Ukraine, the reading of special courses, the preparation of reference publications.

Practical conclusions and theoretical generalizations can be valuable in the development of the modern model of the fight against petty crimes, especially now when decentralization reform takes place in Ukraine and territorial communities for which the work experience of comradesly courts will be useful are created in the localities. Further research requires the investigation of new opportunities associated with the adoption of such modern form of self-organization of the population as the Association of co-owners of apartment houses, which can be a good platform for the functioning of modern form of comradesly courts, since their members, based on objective life needs, in one way or another participate in measures of public influence on violators of the norms of civilized coexistence.

Key words: «thaw», public influence, crime, conflict, moral influence, reeducation, offences, case, comradely court.

Список опублікованих праць за темою дисертації

*Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації
в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені
до міжнародних наукометричних баз:*

1. Лазуренко О. Г. Товариські суди на селі в період лібералізації системи судочинства в Українській РСР. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки* / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Число 27. Вип. 11. Черкаси: ЧДТУ, 2017. С. 73–81.
2. Лазуренко О. Г. Організація товариських судів Української РСР на початку 1960-х рр. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2018. Вип. 134 (7). С. 125–129.
3. Лазуренко О. Г. Застосування громадської відповідальності в товариських судах Української РСР в 1960-х роках. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки* / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Число 28. Вип. 12. Черкаси: ЧДТУ, 2018. С. 152–159.
4. Лазуренко О. Г. Особливості лібералізації системи судочинства на Черкащині в період відлиги. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2018. Вип. 136 (9). С. 86–91.
5. Лазуренко О. Г. Особисте та приватне під прицілом товариських судів Української РСР на початку 1960-х років. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2018. Вип. 137 (10). С. 66–69.

6. Лазуренко О. Г. Особливості правової підготовки громадського активу в сільській місцевості в добу відлиги. *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 8–9 груд. 2017 р.). Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2017. С. 18–23.

7. Лазуренко О. Г. Організація роботи виборних громадських органів в українському радянському селі наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ століття. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*: матеріали XLIV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 58–60.

8. Лазуренко О. Г. Участь громадськості у боротьбі з правопорушниками і злочинністю на підприємствах Української РСР в період «хрущовської відлиги». *Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 груд. 2017 р.). Київ: Київ. наук. суспільнознавча орг., 2017. С. 15–19.

9. Лазуренко О. Г. Відомі персоналії правоохоронної системи Черкащини періоду «хрущовської відлиги» (1953 – 1964 рр.). *Персоналістичний вимір історії Черкащини*: матеріали Першої регіон. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 80-річчю з дня народж. д-ра іст. наук, проф., засл. працівника освіти України Бушина Миколи Івановича (м. Черкаси, 12 берез. 2018 р.). Черкаси: ЧДТУ; вид. Гордієнко Є. І., 2018. С. 350–354.

10. Лазуренко О. Г. Запобігання та протидія різним протиправним вчинкам в українському селі в роки відлиги. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матеріали III Всеукр. наук. конф. (м. Дніпро, 30–31 берез. 2018 р.) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. Ч. I. С. 154–156.

11. Лазуренко О. Г. Специфічні особливості заміни в період лібералізації системи судочинства в Українській РСР кримінальної

відповідальності громадською. *Нові завдання суспільних наук у XXI столітті*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 черв. 2018 р.). Київ: Київ. наук. суспільнознавча орг., 2018. С. 8–11.

12. Лазуренко О. Г. Стадії створення на теренах Української РСР в період «хрущовської відлиги» альтернативного правосуддя. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06–07 лип. 2018 р.). Львів: Львів. фундація сусп. наук, 2018. С. 52–57.

13. Лазуренко О. Г. Органи громадського впливу Черкаської області в період лібералізації судової системи в Українській РСР. *Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17–18 серп. 2018 р.). Київ: Київ. наук. суспільнознавча орг., 2018. С. 16–20.

14. Лазуренко О. Г. Діяльність товариських судів доби відлиги за даними Державного архіву Черкаської області. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю) (м. Черкаси, 11–12 жовт. 2018 р.). Черкаси: вид. Гордієнко Є. І., 2018. С. 188–194.

15. Лазуренко О. Г. Особливості діяльності органів громадського впливу в індустріальних центрах Подніпров'я в добу відлиги. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій*: матеріали II Всеукр. наук. конф. (м. Дніпро, 26–27 жовт. 2018 р.) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. Ч. II С. 102–105.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1 Історіографія проблеми	26
1.2 Джерельна база та методологія дослідження	42
РОЗДІЛ 2	
ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ	56
2.1 Законодавче забезпечення діяльності товариських судів	56
2.2 Організаційно-структурні аспекти роботи товариських судів	70
2.3 Кадрові питання суду громадськості	88
РОЗДІЛ 3	
РОБОТА ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ У БОРОТЬБІ ЗА	
ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПРАВОПОРЯДКУ	102
3.1 Справи виробничого характеру	102
3.2 Особливості розгляду справ про антигромадські вчинки та порушення правил соціалістичного співжиття	128
РОЗДІЛ 4	
СУПЕРЕЧНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСЬКОГО СУДУ	151
4.1 Громадський вплив як засіб попередження правопорушень	151
4.2 Негативні аспекти громадських «судилищ»	169
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	195
ДОДАТКИ	234

ВСТУП

Актуальність теми. На фоні бойових дій на сході України та кризових явищ в економіці в Україні спостерігається значне погіршення криміногенної ситуації. Разом з тим, слід зазначити, що це напруження почало формуватися задовго до переломного 2014 року. Основні прояви сучасної соціальної дезорганізації були детерміновані масштабним реформуванням соціально-політичного устрою другої половини 1980 – 1990-х рр., яке супроводжувалося серйозними помилками та прорахунками вже на старті нововведень. Характерними ознаками цього вкрай драматичного перехідного періоду стали ослаблення системи державно-правового регулювання і контролю, недосконалість правової бази, відсутність сильної соціальної політики, а також загальне зниження духовно-морального стану суспільства.

Злочинність як один із крайніх проявів хворобливого стану суспільства повсякденно загрожує життю, здоров'ю, правам, гідності кожного громадянина. Сприятливим ґрунтом для наростаючої злочинності стала відмова від попереджувальної протидії правопорушенням та розвал системи соціальної профілактики, незаперечні досягнення і ефективність якої були свого часу визнані світовою спільнотою.

Незважаючи на подальші численні загальнодержавні та регіональні програми заходів щодо посилення боротьби зі злочинністю, вдосконалення кримінального законодавства, нарощування сил правопорядку, здійснені молодю українською державою, криміногенна ситуація продовжувала загострюватися. Цей факт вимагає подолання однобічності протикримінальної стратегії, зорієнтованої переважно на силові, репресивні засоби і методи боротьби. У сучасному соціумі має утвердитися розуміння того, що без створення і налагодження ефективного функціонування превентивних механізмів протидії злочинності, залучення до вирішення цієї вкрай важливої проблеми всіх здорових верств суспільства протистояти соціальній ентропії та ослабити загальне

напруження кримінальної ситуації буде вкрай важко, а почасти, як свідчить широкий світовий досвід, і взагалі неможливо.

Тому наразі значно актуалізується пошук ефективної практики запобігання злочинності та розробки новітніх механізмів її стримування, які, з одного боку відзначились би ефективністю, а з другого боку, відповідали б ліберальним засадам демократичного суспільства. У цьому контексті слід звернутися до доволі щедрого наявного вітчизняного досвіду діяльності товариських судів, адже одним із їх головних завдань була саме профілактика правопорушень. Діяльність товариських судів як специфічного явища радянської правової системи була обумовлена інтересом суспільства у підтримці правового та соціального порядку. Усвідомлення негативного впливу прізонізації населення протягом тривалого періоду існування антинародного сталінського тоталітарного режиму зумовило пошук альтернативних засобів державного та громадського впливу.

Наприкінці 1950-х років, у контексті загальної лібералізації життя радянського суспільства доби «відлиги», відбувалося активне обговорення необхідності певного обмеження призначення покарання у вигляді позбавлення волі за дрібні злочини та пошук можливих альтернатив такому покаранню. Його результатом стало прийняття низки законодавчих актів, на основі яких у 1959 р. розпочалося формування товариських судів. Варто відразу ж зазначити, що товариські суди як форма «участі громадян у самоуправлінні» в тих чи інших формах практикувалися у радянському соціумі ще з 1919 року. Проте у період «відлиги» товариські суди набули якісно нових форм, тому в данному контексті потрібно вести мову про їх формування у новій якості.

Покликання товариських судів 1960-х років насамперед полягало у моральному прилюдному засудженні поведінки осіб, які вчинили той чи інший дрібний злочин чи й просто аморальний вчинок, застосуванні до порушника заходів широкого спектру засобів громадського впливу, які до певної міри обмежували його інтереси в інтересах сім'ї, близького

оточення, цілого колективу чи й усього суспільства. Практика застосування громадської відповідальності перед товариськими судами осіб, схильних до девіантної поведінки, в 1960-х роках розглядалася як ефективний запобіжний та нейтралізуючий механізм щодо можливості подальших проявів протиправних вчинків.

Новопосталі товариські суди доби «відлиги» були, звичайно, закономірно пов'язані з загальними тенденціями розвитку радянського соціуму другої половини ХХ століття, проте фактично вони стали різновидом альтернативного правосуддя, широко відомого у зарубіжній юстиції. Незважаючи на те, що сьогодні ці соціально-правові технології не мають широкого застосування в Україні, альтернативні кримінально-адміністративній практиці юридичні процедури мають у демократичному суспільстві багато суттєвих переваг та є перспективними для подальшого удосконалення адміністративно-правової і судової системи.

Зауважимо, що механічна заміна надлишкового «радикалізму заперечення», який був допущений наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття у відношенні до попередніх напрацювань вітчизняної системи попередження злочинності простим відкотом назад, поверненням апробованих часом форм профілактики правопорушень, є не менш шкідливою, ніж деструктивні процеси, що мали місце в цій справі порівняно недавно.

Адже ніяк не можна оминати того, що в повсякденній реальній практиці роботи товариських судів нерідко мали місце суперечливі явища далеко не позитивного характеру. Тому використання позитивного досвіду радянського минулого має відбуватися із обов'язковим творчим урахуванням сучасних ідеологічних, політичних та соціальних змін, кардинально нових умов життя суспільства, будуватися на базі нових гуманістичних (у порівнянні із радянськими) цінностей: економічної свободи, інститутів народовладдя, демократії, пріоритету особистості, прав і свобод людини і громадянина, перспектив подальшого розвитку

правової держави, політичного плюралізму, відсутності ідеологічного диктату тощо.

Глибоке, всебічне обґрунтування, розробка практичних рекомендацій і поетапна реалізація нової, відповідаючої сучасним і орієнтованим на найближче майбутнє вимогам концепції попередження злочинності становить велику наукову та практичну вкрай важливу для всього суспільства задачу сьогодення.

Актуальність теми зумовлена й тим, що діяльність товариських судів Української РСР в 1960-х роках є однією із недостатньо розроблених проблем у сучасній українській історіографії.

Отже, ураховуючи викладене вище, обрана нами для дослідження проблема має наукове, суспільно-політичне та практичне значення. Викладені міркування і визначають, на нашу думку, **актуальність даного дослідження.**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає в цілісному об'єктивному висвітленні становлення та розвитку товариських судів Української РСР в умовах лібералізації (1958 – 1964 рр.).

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового висвітлення проблеми в історіографії, репрезентативність її джерельної бази;
- комплексно проаналізувати процес організаційного становлення товариських судів;
- визначити правову базу діяльності товариських судів, розкривши поступову еволюцію цих громадських формувань;

- охарактеризувати кадрові проблеми забезпечення належної діяльності суду громадськості;
- простежити ступінь ефективності роботи товариських судів, їх вплив на зменшення кількості правопорушень;
- розглянути типові приклади справ виробничого характеру, а також справ про антигромадські вчинки та порушення правил співжиття;
- висвітлити суперечності та недоліки у діяльності товариських судів.

Об'єктом дослідження є товариські суди Української РСР в умовах лібералізації.

Предметом дослідження є процес становлення, розвитку, особливості організації та напрямки роботи товариських судів Української РСР (1958 – 1964 рр.).

Хронологічні межі дисертації охоплюють 1958 – 1964 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1958 р.) обумовлено початком роботи товариських судів у їх новій якості; а верхньої (1964 р.) – остаточною інституалізацією товариських судів та початком їх регресу.

Територіальні межі дослідження стосуються території Української РСР в її адміністративних кордонах другої половини ХХ століття.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади, на основі яких реалізуються поставлені завдання, полягають у використанні нових підходів і методик аналізу нарративних матеріалів, що разом дають можливість створювати коректні наукові реконструкції явищ і процесів, які досліджуються. У процесі дослідження застосовуються загальноприйняті у сучасній історичній науці принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, плюралізму, що слугують для опрацювання історіографії, джерел і конкретних історичних проблем. Для реалізації поставлених завдань використано методичний інструментарій, в якому важливе місце належить спеціальним методам: комплексний міждисциплінарний підхід, структурно-функціональний системний аналіз, порівняльно-історичний метод і метод критичного

аналізу конкретного документального матеріалу. В окремих випадках, для повноти викладу теми, дисертантка вдавалася до ретроспективного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше в модерній українській історіографії товариський суд як спроба лібералізації судової системи в Українській РСР у період 1958 – 1964 рр. став предметом спеціального дослідження, в якому на теоретичному рівні комплексно проаналізовано й висвітлено різносторонні аспекти організації практичної роботи товариських судів; спеціально проаналізовано роботу товариських судів у боротьбі за зміцнення громадського правопорядку; докладно простежено суперечності у діяльності товариських судів (насамперед, негативні аспекти громадських судилищ);

удосконалено та розширено понятійно-категоріальний апарат і методологічний інструментарій дослідження, зокрема використано метод ретроспективного аналізу для висвітлення проблеми лібералізації судової системи в Українській РСР у період 1958 – 1964 рр. через діяльність товариських судів;

дістали подальшого розвитку питання, що стосуються форм і методів впливу товариських судів на осіб, що вчинили правопорушення чи були схильні до нього; питання правових та організаційних засад функціонування товариських судів в Українській РСР у період лібералізації.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що напрацьовані теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з новітньої історії України, зокрема доповнюють картину повсякдення радянської дійсності у період лібералізації.

Матеріали дисертації можуть стати у нагоді органам міського самоврядування, сільським головам, представникам міських і сільських громад, сучасним об'єднаним територіальним громадам в організації

залучення широких верств громадськості до боротьби з дрібними правопорушеннями.

Основні положення, узагальнення, що містяться у дисертації, можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць із загальної історії України, історії держави та права, при читанні спецкурсів, підготовці довідкових видань.

Достовірність отриманих результатів забезпечена використанням як вітчизняних, так і зарубіжних історіографічних здобутків, широкої джерельної бази та сучасних наукових методів історичного дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків авторки. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані автором особисто. Наукові статті автора у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи обговорювались на засіданні кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Окремі положення дисертації були апробовані у доповідях і повідомленнях на 11 конференціях (з них 6 – міжнародних, 3 – всеукраїнські, 2 – регіональні), зокрема, на: LXIX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 30 листопада 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 8–9 грудня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (м. Київ, 15–16 грудня 2017 р.); Першій регіональній історико-краєзнавчій конференції «Персоналістичний вимір історії Черкащини» (м. Черкаси, 12 березня 2018 р.); Третій Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпро, 30–31

березня 2018 р.); Шостій міжрегіональній історико-краєзнавчій конференції «Чигиринщина в історії України» (м. Чигирин, 23 квітня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Київ, 15–16 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 06–07 липня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 17–18 серпня 2018 р.); I Всеукраїнській науково-практичній конференції (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (м. Черкаси, 11–12 жовтня 2018 р.); II Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (м. Дніпро, 26–27 жовтня 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 15 статей, 5 з яких – у фахових наукових виданнях України, 3 статті – у виданнях, що включено до міжнародних наукометричних баз. Загальний обсяг публікацій становить 6 друкованих аркушів.

Структура і обсяг дисертації обумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (362 позиції), додатку. Повний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з них основного тексту – 194 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Загальнотеоретична та методологічна конструкції історіографії наукових проблем різних хронологічних періодів нерідко різняться, а інколи й досить суттєво як із об'єктивних причин: тенденції розвитку історичної науки, доступу до джерел, так і з суб'єктивних, таких як: ідеологія та політична кон'юнктура. Зважаючи на обрану нами тему дослідження, потрібно наголосити, що окреслені суб'єктивні чинники на багато десятиліть визначали вектор висвітлення проблеми діяльності товариських судів періоду «відлиги».

Радянська судова система як об'єкт дослідження має досить широкую історіографічну базу. Однак більшість авторів розглядають діяльність судів на прикладі центральних і столичних судових органів, а такій специфічній спробі судового будівництва, як товариські суди, приділено значно менше уваги. Більше того, основна маса цих публікацій хронологічно охоплює період «відлиги» – час активізації роботи громадських судилищ. Звичайно, це не могло не позначитися на об'єктивності досліджень, головною ознакою яких була, насамперед, політично-ідеологічна заангажованість. Тому їх розгляд має супроводжуватися адекватним критичним аналізом.

Враховуючи це, історіографію теми дисертаційного дослідження доцільно поділити на три основні групи: 1) історіографічний доробок радянської доби, який містить загальну характеристику організації роботи та діяльності товариських судів, а також окремі аспекти їх функціонування; 2) наукові студії сучасних вітчизняних дослідників, які,

висвітлюючи різні аспекти розвитку радянського суспільства в період «відлиги», загалом або частково торкаються проблеми спроб лібералізації судової системи за допомогою товариських судів; 3) роботи зарубіжних авторів, які дають можливість синхронізувати історичні дослідження запропонованої проблеми.

В свою чергу, радянську історіографію доцільно поділити на два періоди: 1) 1958 – 1964 рр.; 2) 1965 – 1991 рр.

Основна кількість публікацій, у яких відображено діяльність товариських судів, вийшла друком у період з 1958 до 1964 р. Їх основними характеристиками є вузькість хронологічних рамок, обмежений масив вихідних даних і здебільшого прикладний характер цих публікацій. Як зазначалося вище, необхідно враховувати і детермінованість тогочасних праць, їх викривлення під потужним впливом поточної політики правлячої партії. Разом з цим, ми вважаємо за доцільне наголосити, що роботи 1958 – 1964 рр. все ж вирізняються деякою лібералізацією, тому виключати їх із історіографічного огляду недоцільно.

Більше того, автор виділяє й особливу групу тогочасних видань, які об'єктивно становлять значний дослідницький інтерес: доповіді, брошури, статті партійних та радянських діячів, методичні та практичні рекомендації щодо організації діяльності товариських судів. Тому не слід недооцінювати, а тим більше ігнорувати публікації цього періоду. Попри всі недоліки, при належному до них ставленні вони містять велику і цікаву інформацію, без якої просто неможливо відтворити загальне тло досліджуваної доби, її суспільні настрої, всю ту, майже унікальну, картину бурхливого переходу життя величезної країни, яка кілька десятиліть років перебувала під гнітом однієї з найбільш бруталних форм тоталітаризму, – до значно гуманніших засад функціонування державних і громадських інституцій.

Не можна недооцінювати і саму чисельність публікацій, що так чи інакше торкалися цієї теми. Їх масовість та різноплановість, попри всю внутрішню заданість, не могли повністю виключити своєрідність,

суб'єктивне бачення і трактування ролі, форм, напрямів участі широких верств населення у протидії правопорушенням та забезпеченні кращого функціонуванні системи громадського судочинства. Уважне ставлення до цих публікацій дає можливість виявити в них немало думок, важливих для розуміння сутності, характеру та спрямування чинників, які, хоч і не мали чіткого закінченого виразу, проте в масі своїй доволі яскраво свідчили про важливі тенденції, наявні в цьому починанні.

Більшість видань першого історіографічного періоду мають здебільшого методологічний характер. Автори приділяли значну увагу трактуванню законодавства, тлумаченню понять, практичним рекомендаціям тощо.

Низку питань, які стосувалися підвищення ролі громадськості у діяльності як судової системи взагалі, так і спеціально пов'язаних із новоствореними товарицькими судами, розглянули в своїх публікаціях Я. Аврах [3], Г. Анашкін [57], Г. Бондаренко [18], Р. Бершеда [13–14], Г. Гончаров [48]. Характеризуючи ці роботи, слід ще раз зазначити, що попри те, що у більшості своїй вони мали прикладне значення і виконували функції порадника щодо втілення в практичне життя суто політичних концепцій, проте сам дух збуреної доби, різка зміна суспільно-політичних настроїв створювала умови для викладу в них, як на це, зокрема, вказують В. Даниленко [52] та В. Баран [10–12] нехай ще й у недостатньо оформленому вигляді, але в цілому нових для свого часу ідей і пропозицій.

Доволі чисельною є і група робіт конкретно-практичного плану. До них відносяться, наприклад, публікації Г. Прокопенка [252], В. Прохорова [255–256] та М. Чередніченка [347–348], які подали своє бачення шляхів ефективної організації роботи товарицьких судів.

Напередодні затвердження Положення про товарицькі суди були опубліковані праці, в яких автори намагалися дати поради щодо організації та компетенції реформованих судів. Так, у роботі Н. Чечіної зазначалося, що авторитет товарицьких судів будується на тому, що їх

рішення є відображенням громадської думки, яка ґрунтується на правильному розумінні суспільних інтересів. Автор наголошує, що невиконання рішення товариського суду має розглядатися як проступок, що підлягає осуду з боку громадськості. На думку юриста, товариські суди повинні бути наділені правом виносити рішення, які примушують до примусового виконання обов'язків. Особливо це необхідно при вирішенні цивільно-правових спорів, а також при винесенні рішення про стягнення штрафів. Рішення у зазначених справах мають бути наділені силою звичайного виконавчого документа. Якщо цього не зробити, то цивільні спори не зможуть бути предметом діяльності товариських судів, бо тільки розгляд, без можливості примусового виконання, не зможе повністю гарантувати захист цивільних прав [349, с. 118–122].

Однією з перших спроб науково-практичного обговорення питання ролі громадськості у здійсненні радянського правосуддя є матеріали, подані у брошурі О. Ільчука. Автор розглядає право колективів та громадських організацій звертатися до суду з клопотанням про передачу їм на перевиховання осіб, що вчинили правопорушення чи дрібний злочин, розкриває питання участі у судовому засіданні громадських обвинувачувачів та захисників тощо. Автор наводить велику кількість прикладів, які мають на меті «показати, як під благодотворним впливом громадськості виправляються правопорушники й стають чесними радянськими трудівниками» [106].

Превентивна функція радянського, в тому числі товариського, суду стала об'єктом дослідження Г. Г. Бондаренка. Автор вважає, що особи, які вчинили невеликі правопорушення, при розгляді їхніх справ у народному суді часто зовсім не каються. Коли ж їхня справа розглядається товариським судом, їм значно важче морально відповідати перед товаришами, ніж просто заплатити штраф або відбути виправну роботу. Саме громадський осуд здійснює виховну та профілактичну роботу щодо правопорушників. У брошурі проаналізовано й деякі хитрощі, які нівелюють превентивну функцію суду [18].

Поглиблено виклав своє бачення ролі, завдання, шляхів оптимізації роботи на тих чи інших етапах здійснення громадського судочинства М. Міхеєнко. Він зосередив увагу на висвітленні функцій та особливостей їх виконання не лише громадськими обвинувачами, а й громадськими захисниками [195]. Слід спеціально зазначити, що, попри загальну спрямованість до розширення участі громадськості у протидії правопорушенням, їх неодмінне покарання (в який спосіб – то вже інша річ, та все ж саме покарання) розглядалося як основний засіб профілактики скоєння інших подібних вчинків. Проте саме М. Міхеєнко, що було доволі незвично навіть для доби «відлиги», підкреслив, що лише збалансована участь громадськості у вирішенні питання щодо покарання свого товариша забезпечить не позірне, а внутрішнє сприйняття порушником вироку товариського суду. Це буде підтвердженням щирого каяття та недопущення повторення ганебного вчинку у майбутньому.

Що розуміти під правилами соціалістичного співжиття, тлумачать Ю. Авдєв та В. Струнников [2]. Автори розкривають соціальні норми, які діють у радянському соціумі, аналізують їх різноманітні прояви, характер, мету та конкретний зміст. На переконання юристів, громадське життя творять численні взаємовідносини між людьми, організаціями, класами, і без їх регламентації неможливе ні суспільне виробництво, ні елементарний порядок у людських відносинах. Соціальні ж норми вказують людям на таку поведінку, яка в тій чи іншій ситуації є найбільш бажаною суспільству та класу. Вони містять вимогу діяти певним чином або ж, навпаки, утриматися від певних вчинків. Ці норми, спрямовуючи діяльність людей, схвалюють чи засуджують її, захищають чи забороняють.

Автори підкреслюють, що наявність морально-політичної єдності, єдності моральних вимог та політичних цілей усіх прошарків соціалістичного соціуму, цементує соціалістичне співжиття, дає йому єдину моральну та політичну оцінку, піднімає їх авторитет. Аналізується і

проблема застосування переконання та примусу як нерозривно пов'язаних між собою форм державної охорони правил соціалістичного співжиття [2].

Вже на початку 1960-х років радянські дослідники чітко розділяли завдання і діяльність товариських судів у місті та у селі.

Теоретичні аспекти діяльності товариських судів у колгоспі висвітлює О. Островський. Автор детально аналізує їх завдання, порядок створення та керівництва з боку виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих. У книзі висвітлюється процедура порядку порушення справ, підготовки їх до слухання, засідання суду, прийняття рішення і його виконання.

Також вміщено інформацію про окремі види правопорушень, антигромадських вчинків, а також про цивільно-правові спори, які мають розглядати товариські суди. Окремим розділом є огляд заходів громадського впливу на правопорушників. Видання містить і деякі законодавчі матеріали, що стосуються роботи товариських судів. Перелік законів, постанов, інструкцій, на які є посилання в тексті, подано у хронологічному порядку. Варто відзначити, що книга була розрахована як методичні рекомендації для голів і членів товариських судів, голів правлінь колгоспів, працівників виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих і на широкий радянський колектив [221].

Товариський суд на підприємстві став об'єктом прискіпливого розгляду Г. Ліненбурга та Н. Леонової. У науково-популярній формі автори розповідають про те, як саме організуються товариські суди на виробництвах, про завдання, які стоять перед ними, про перелік справ та засоби впливу, які застосовуються до порушників. У роботі висвітлюється і питання про порядок проведення засідань, винесення та виконання рішень товариських судів [164].

Перші результати діяльності та типові помилки роботи товариських судів на прикладі міста Одеси окреслено у колективному дослідженні І. Середи, Н. Магарина та Ю. Червоного. Автори переконані, що «своєю діяльністю товариські суди виховують громадян у дусі високих моральних

цінностей комуністичної моралі, вчать їх соціалістичній дисципліні праці, допомагають побороти пережитки минулого та капіталістичних настроїв у своїй свідомості». Так, брошура пронизана тогочасним прислів'ям: «Якщо ти плюнеш на колектив, він втреться, а якщо колектив плюне на тебе – ти потонеш» [175].

У шістдесяті роки більшість авторів перебільшували роль громадських організацій у боротьбі з правопорушеннями і злочинністю, пропонуючи скорочувати адміністративні органи, вважаючи, що період широкого переростання державності в «комуністичне самоврядування» вже настав.

Отже, слід зазначити, що комплексний аналіз публікацій зазначеного періоду був вельми корисним для кращого розуміння багатьох аспектів проблеми.

Зважаючи на те, що верхня хронологічна межа дослідження – 1964 р., вважаємо за потрібне виокремити наступний історіографічний період з 1965 до 1991 рр.

Теоретичне осмислення діяльності товариських судів подано у дисертації Т. Добровольської. Підкреслюючи величезне значення товариських судів у справі попередження правопорушень і в комуністичному вихованні громадян, авторка, разом з тим, не може визнати діяльність товариських судів формою здійснення радянського правосуддя – громадським правосуддям [62].

Розширення компетенції товариських судів, розгляд ними справ про окремі злочини, адміністративні правопорушення та майнові суперечки, що раніше належали виключно до компетенції державних судів, не веде до заміни однієї форми правосуддя іншою. На думку дослідниці, правосуддя – це вид державної діяльності, і тільки таким воно залишається і на сучасному для автора етапі розвитку радянської держави. Авторка вважає, що суспільні відносини, що склалися з приводу не тільки аморального, а й протиправного проступку, позбавленого значної міри суспільної небезпеки, в низці випадків вже можуть бути розв'язані без участі органів державної влади. А передача у компетенцію товариських судів розгляду та

вирішення справ про деякі протиправні дії означає вже появу важливого і якісного нового явища, а не просто нової форми вже відомого явища – правосуддя [62].

Побіжно діяльність товариських судів розглядається у комплексному виданні Інституту історії Академії наук УРСР «Історія робітничого класу Української РСР», яка вийшла друком у 1967 р. Підкреслюється зростаюча роль робітничого класу у підтримці правопорядку, вплив колективу на поведінку індивідів тощо. Поряд з цим наведено і деякі статистичні дані, проте інформація подана надто лаконічно та поверхово [110].

Низку аспектів діяльності товариських судів розглянув Д. Суло в контексті висвітлення проблеми радянської судової системи [310]. Щоправда, незважаючи на те, що його робота побачила світ у видавництві Київського університету ім. Т. Шевченка і, виходячи вже з цього, має достатньо чіткі академічні ознаки, створювалася вона до 50-х роковин радянської влади як офіційна історія радянського суду, а отже, мала наперед задану сутність. Проте і в такій якості ознайомлення із наведеними в ній матеріалами стосовно товариських судів допомагає краще зрозуміти їх роль і місце та ті сподівання, які на них покладалися.

Наступний історіографічний сплеск зазначеної проблеми відбувся на початку 1970-х років у зв'язку з черговою реформою законодавства у сфері судочинства. У 1977 р. було оприлюднено нову редакцію «Положення про товариські суди», тому перед науковцями постало завдання узагальнити попередній досвід їх діяльності та прокоментувати зміни і завдання, які постають у зв'язку із нововведеним нормативно-правовим актом.

Особливістю видань цього етапу є їх аналітичність, філософсько-правовий підхід, хоча варто підкреслити, що ідеологічний контент цих праць залишався на високому рівні. Поряд із цим варто зазначити різке скорочення кількості публікацій, присвячених товариським судам.

Радянська дослідниця-правник І. Мартинович присвятила свої роботи історії суду в Білоруській РСР, товариських судів та гласності в кримінальному судочинстві, історії та правовому регулюванню діяльності

адвокатури в Білорусі. В контексті нашого дослідження слід звернути увагу на статтю «Задачі та організація товариських судів в умовах розвиненого соціалізму», опубліковану у 1977 р. [178]. Авторка фактично підсумувала шістнадцять років дії Положення про товариські суди 1961 р. з внесеними в нього в наступні роки доповненнями і змінами. На її переконання, Положення забезпечувало виконання товариськими судами їх ролі у вихованні радянських людей в дусі точного і неухильного виконання радянських законів, в попередженні правопорушень та зміцненні правопорядку. Основні положення цього правового акта витримали випробування часом, показали життєвість і обґрунтованість закріплених у ньому принципів і норм. Тут же дослідниця аналізує мотиви прийняття нового Положення 1977 р., серед яких: недостатня активність багатьох товариських судів, слабке використання їх можливостей для боротьби з порушеннями громадського порядку, трудової та виробничої дисципліни; відсутність профілактики, виховної роботи з особами, схильними до антигромадської поведінки. Істотного поліпшення потребувало і керівництво товариськими судами, а також надання їм правової та методичної допомоги [178].

І. Мартинович підкреслює, що повсякденний зв'язок правоохоронних органів з громадськістю та, зокрема, ділова взаємодія товариських і державних судів є однією з умов успішної боротьби з правопорушеннями в період будівництва комунізму. Це впливає з їхніх спільних завдань у зміцненні соціалістичної законності і правопорядку, попередженні та викоріненні антигромадських проявів. Сучасне законодавство досить чітко регламентує основні питання взаємовідносин державних і громадських судів. Встановлюючи форми керівництва останніми, воно не допускає перетворення їх в нижчу ланку системи державних судових органів і, разом з тим, надає їм можливість спиратися на допомогу державних судових установ, перш за все, районних (міських) народних судів [177].

Варто звернути увагу на напрацювання В. Воложаніна. Він розглядає низку складних та маловивчених у радянській процесуальній науці

проблем. Однією з таких тем є правове значення актів несудової юрисдикції. Автор називає товариські суди результатом розвитку і вдосконалення системи державних і громадських органів у період розвиненого соціалізму. У роботі міститься аналіз особливостей предмета і методу правового регулювання суспільних процесуальних відносин, що складаються між юрисдикційними органами й іншими учасниками процесу; розкрито причини відмінностей у регулюванні окремих процесуальних стадій, принципів і процесуальних дій тощо. Варто відзначити, що Воложанін пропонує низку рекомендацій щодо оптимізації роботи товариських судів, проте більшість із них мають доволі суперечливий характер [35].

Доволі цікавим виданням початку 1970-х років є «Кримінально-правова боротьба з хуліганством», де наведено результати соціологічного дослідження діяльності слідчих і судових органів у запобіганні хуліганству, за редакцією Ф. А. Лопушанського. Матеріали кількох областей України дали можливість створити «портрет» хулігана і визначити типові ознаки цього правопорушення. Аналіз вивчених справ довів, що 96,6 % осіб, засуджених за хуліганство, вчинили цей злочин у стані алкогольного сп'яніння. Отже, боротьба з пияцтвом була одним із найважливіших засобів щодо усунення умов, які сприяли вчиненню хуліганських дій [153].

Значному колу питань, пов'язаних із профілактичною діяльністю товариських судів, насамперед у громадських місцях та побуті, присвятив свою роботу А. Лекарь [161].

У розвідці А. Тарасенко досліджується питання громадської думки і те, як вона співвідноситься з індивідуальною думкою. Автор намагається з'ясувати, що саме дає змогу громадській думці стати силою впливу на конкретну особистість, як зробити громадську думку найефективнішим засобом регуляції поведінки громадян тощо. Окремо в розвідці йдеться про практику використання трудовими колективами сили громадської думки

для стимуляції соціальної активності, викорінення антигромадських проявів, а також спрямування людських вчинків [313].

Історію участі громадськості в протидії правопорушенням, проблему взаємодії товариських судів та інших громадських формувань з органами внутрішніх справ було висвітлено і в офіційному ювілейному виданні, присвяченому 70-річчю радянської міліції [111]. Зрозуміло, що, виходячи з парадного характеру видання, наведені в ньому матеріали мають в основному інформативно-ілюстративний характер. Проте і ці матеріали як такі становлять певний інтерес для дослідників.

Не спричинили суттєвих змін щодо ставлення до висвітлення проблеми і «перебудова» та «гласність». Зняття заборони на критичну інформацію щодо минулого та проголошення нового офіційно визначеного курсу на «стирання білих плям» у цьому випадку зіграли роль потужного відволікаючого чинника. Увага не лише широкої громадськості, газетярів, публіцистів, але й професійних дослідників сконцентрувалася на значно гостріших на той час сюжетах, що відображали налаштованість громадської думки. Більш того, накопичена протягом 1970-х та першої половини 1980-х років моральна втома від необхідності систематично виконувати, ставши майже загальнообов'язковими, принаймні для відносно нечисленних трудових колективів, обов'язки дружинників, членів товариських судів, громадських вихователів, виробничих наставників привнесла в суспільну свідомість певний елемент ідіосинкразії відносно обговорення цієї проблеми.

У наступному історіографічному періоді, з 1991 року до сьогодні, автор аналізує здобутки вітчизняних історичних студій з окресленої проблематики.

Варто відразу наголосити, що в період незалежності України висвітлення діяльності товариських судів не було пріоритетним. Більше того, товариські суди почали автоматично трактуватися як один із методів формування комуністичного тоталітарного ладу.

Привертає увагу монографія А. Абдуліна, присвячена взаємодії міліції та громадськості на прикладі Донбасу. Окремим розділом дослідження є діяльність товариських судів. Автор підкреслює особливість зазначеного промислового регіону: міські конгломерати, розгалужена транспортна мережа та переважно великі заробітки приваблювали амністованих, хвилі котрих неодноразово «накочувалися» в регіоні. Це та низка інших чинників породжували низький рівень освіти та культури і деформували моральні підвалини населення Донбасу [1].

У низці публікацій О. М. Махині висвітлено товариські суди як альтернативу віджилій сталінській практиці винесення вироків за дрібні правопорушення. Основна функція цих громадських організацій, які масово створювалися на промислових підприємствах, у колгоспах та інших трудових колективах, мала полягати у перевихованні осіб, схильних до правопорушень. Загальний осуд колег/товаришів мав також запобігти повторенню подібних дій із боку інших осіб, які могли здійснити подібні вчинки [184–186].

В. Даниленко, Н. Лаас та М. Смольницька на основі нових джерел теоретично осмислюють соціокультурну історію України пізньосталінського та хрущовського періодів. У центрі уваги істориків постає людина з її повсякденними вимогами, потребами, запитами, інтересами, взаємовідносинами і становищем у суспільстві. Автори звертають увагу саме на соціальні трансформації на мікрорівні в суспільстві середини 1950-х – першої половини 1960-х років, які, на їх думку, були, передусім, результатом політики влади, що характеризувалася зміною стиля управління в бік лібералізації суспільно-політичного життя. Процес оновлення можна було спостерігати в усіх сферах, але зміни, що супроводжували процес реформування держави, часто мали надто суперечливі наслідки [52].

Одним із фундаментальних у контексті пізньосталінських та хрущовських трансформацій є питання: яка модель поведінки вважалася нормою, а яка – девіацією та як змінювався образ девіанта протягом

пізньосталінського та хрущовського часів. Поряд із безсумнівними девіаціями – вчинками, що каралися кримінальним законодавством, – значущими були й менш граничні випадки, коли порушник норми не підлягав кримінальному покаранню, а втім, морально засуджувався у суспільстві. Навіть більше, інколи сама ж держава ставала безпосереднім творцем девіантних груп або своєю діяльністю провокувала їхнє виникнення. Зокрема, саме у такому непевному становищі у хрущовський час опинилися амністовані та реабілітовані громадяни. Політика лібералізації та відмови від репресій сталінського типу мала логічним наслідком фізичне звільнення частини громадян, засуджених за політичні та кримінальні злочини. З другого боку, офіційне їх позбавлення девіантного статусу обмежилося правовим полем. У соціальній сфері, у сфері щоденних практик та спілкування вони залишалися поза межами «нормальності», причиною чого була, передусім, неефективна політика держави щодо їхньої ресоціалізації. Для багатьох із них це мало наслідком повернення до девіантного способу життя [52, с. 18–19].

У статті В. Швидкого зроблено спробу висвітлити найбільш характерні явища, які виокремлюють подібності й особливості асоціальних проявів, настроїв у таких різномірних культурах, як місто і село. Це показано на тлі українського соціуму 1950 – 1960-х рр. Автор проаналізував такі явища, як проникнення західних елементів культури в радянський соціум, поява «стиляг», пияцтво, хуліганство, антирадянщина тощо [353].

М. Кагальна також досліджує повсякденне життя українського селянства у повоєнний період. З-поміж значного переліку питань авторка розглядає і питання соціального контролю у селянському повсякденні. Під цим терміном вона розуміє систему механізмів, які забезпечують підтримку соціально визнаних норм поведінки та функціонування соціальної системи в цілому. Здійснення соціального контролю можливе двома шляхами: нормативне регулювання поведінки людей, яке забезпечується державним механізмом і має на меті змусити індивіда

дотримуватися загальноновизнаних соціальних норм, та внутрішній контроль самої соціальної групи, до якої належить індивід [113].

Заслуговує на увагу колективна монографія «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба», яка вийшла друком у 2015 р. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Докладно проаналізовано методологічне та історіографічне підґрунтя вивчення соціальної історії України. У розділі «Антисоціальні явища радянської повсякденності» зазначено, що у другій половині 1950-х рр. радянське законодавство поступово позбувалося своєї завоєнізованості, зумовивши низку наростаючих інтенсивних змін у соціальній сфері. Деяке «пом'якшення» державного впливу на індивідуума відразу почало відображатися на його ставленні до усталених соціальних цінностей і до самого себе [285].

Правові основи діяльності товариських судів та їх роль у зміцненні службової дисципліни працівників міліції Української РСР розглядає І. О. Лесь. Автор аналізує настанову діяльності «судів честі». У 1960-х роках вона полягала у засудженні аморальних проступків щодо норм «соціалістичного співжиття» співробітниками та залученні їх до безпосередньої участі у зміцненні свідомої службової дисципліни серед особового складу, формуванні відповідальності кожного за належне виконання службового обов'язку, підтриманні «честі мундира». Протягом 1970 – 1980-х років відбулося суттєве корегування правових основ їх діяльності. Відомчі правові акти, що регулювали їх діяльність, були замінені на акти вищих органів державної влади, а концептуальний зміст Положення про товариські суди в органах внутрішніх справ було приведено у відповідність із законодавчими актами союзних республік [162].

Іншу варіацію товариського суду – у студентському середовищі – розглядає К. Трибулькевич. Вони набули найбільшого поширення у 1960 – 1980-ті роки і стали обов'язковим елементом студентського самоврядування. Це був виборний орган, до його складу входили комсомольські та профспілкові лідери. Основними заходами, які накладалися на порушників за судовим рішенням, були: зняття стипендії, виселення з гуртожитку, виключення з комсомолу й автоматично виключення з вищого навчального закладу. Менш серйозні порушення розглядалися на засіданнях студентського профспілкового комітету [326].

У статті В. Боковні розкривається процес реформування органів юстиції та суду УРСР в період 1953–1964 рр. – «хрущовської відлиги». Автор висвітлює системні перетворення повноважень суду, ліквідацію трибуналів «трійок», створення демократичних громадських організацій – товариських судів. На думку В. Боковні, саме системні зміни судочинства мали важливе значення для формування нового обличчя постсталінського суспільства [17].

Важливе питання судової практики, в тому числі й у діяльності товариських судів, висвітлює П. Мельник. У своїй статті автор розглядає призначення покарань в УРСР у 1960 – 1991 рр. Цілком слушною є теза автора про те, що ув'язнення за дрібні злочини негативно впливало на динаміку вчинення злочинів в цілому. Причиною такого явища є залучення значної кількості громадян до кримінальної субкультури, яка диктувала певні правила поведінки. Дотримання частини з них сприяло вчиненню нових злочинів особами, які вже відбули покарання. Одним із варіантів зниження рівня прізонізації суспільства є спроба застосування громадського впливу на порушника через діяльність товариських судів [188].

У зарубіжній англомовній історіографії український радянський соціум фактично не виділявся. Виняток становили поодинокі тези щодо характеристики національних та етнічних аспектів загального суспільного устрою СРСР.

Варто відзначити, що проблема діяльності, а тим паче відновлення діяльності товариських судів повсякчас привертає увагу російських дослідників. Наприклад, у статті кандидата юридичних наук, доцента В. Васильєва розглядається не лише історія громадсько-судової інстанції, але й перспективи товариських судів у сучасних ринкових умовах. Автор вважає, що оновлений формат товариського суду (назву В. Васильєв пропонує теж осучаснити) може стати дієвим механізмом реального підвищення трудової дисципліни, рівня виховної роботи, вирішення соціальних питань в організаціях, установах, на підприємствах [28].

С. Герасімов розробляє концептуальні основи попередження злочинності в умовах становлення правової держави, що має сприяти підвищенню ефективності попереджувального впливу на це соціально негативне явище і, в кінцевому підсумку, зменшенню напруженості кримінальної ситуації. Дослідник зазначає, що, якщо за радянських часів функціонування системи попередження злочинності значною мірою ґрунтувалося на ентузіазмі населення, партійній, комсомольській, виробничо-трудої дисципліні, поєднаних з ідеологічною однодумністю, то в умовах ринкових відносин і демократичних перетворень вирішальну роль починають відігравати фінансове, матеріально-технічне, кадрове, інформаційно-аналітичне, науково-методичне та інше ресурсне забезпечення, багаторівневе програмування і координація, інші елементи науково обґрунтованого управління складним, багатогранним процесом превентивної протидії криміналу [46].

Предметом дослідження А. М. Гаврилова є наукові, правові, організаційні та криміналістичні аспекти діяльності правоохоронних органів щодо залучення населення до участі в розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів. На думку автора, ігнорування ролі громадян і громадських об'єднань у підтримці правопорядку призвело до деформації суспільно-правової свідомості, зниження громадянської активності населення, більш орієнтованого раніше на готовність посприяти в боротьбі зі злочинністю та іншими негативними проявами в суспільстві. Це помітно

знизило ефективність діяльності правоохоронних органів та попереджувальний потенціал [42].

Варто відзначити і тематичний напрям соціальної історії періоду «відлиги». Так, дослідження Н. Лебіної присвячено гендерному фоні хрущовських реформ, тобто взаємовідносинам чоловіків і жінок у період часткового руйнування тоталітарних моделей шлюбно-сімейних відносин, батьківства та материнства, сексуальної поведінки. У центрі уваги автора – перетин приватної та публічної сфери, тож у поле зору історика логічно потрапили і товариські суди як обов'язковий елемент радянського повсякдення. Хоча Лебіна й окреслює питання лише поверхнево, та все ж змальовує той аспект, який оминають інші дослідники, – втручання в особисте життя [159].

Таким чином, окреслена тематика має певне історіографічне висвітлення, що дає змогу, використовуючи праці попередніх дослідників, підійти до її подальшого аналізу зважено і об'єктивно. Проте, оскільки досліджувана проблематика від моменту появи набула ідеологічного забарвлення, вона потрапила під потужний вплив політичної кон'юнктури. Потрібно також зазначити, що значне коло питань, які хоча й порушувалися в історичній літературі, через свою складність та суспільне значення потребують значно детальнішого вивчення.

1.2 Джерельна база та методологія дослідження

Відповідно до мети та завдань дослідження добиралися й аналізувалися джерела. Для класифікації джерел нами застосовано принцип їх розподілу за формальними ознаками та за походженням, що дає можливість оптимального використання їх різновидів.

За формальними ознаками джерела, використані для написання дисертаційного дослідження, поділяються на опубліковані та архівні.

В свою чергу, опубліковані джерела за змістом, науковою та інформаційною цінністю доцільно буде згрупувати наступним чином.

До першої групи належать українське законодавство, матеріали органів управління, правоохоронних установ, стенографічні звіти з'їздів КПРС.

Оскільки саме компартія керувала, координувала та спрямовувала всі сфери діяльності громадських організацій, директивні рішення її вищих органів нерідко мали законодавчу силу. Зважаючи на це, важливе значення має опрацювання, виходячи з нових методологічних засад і застосовуючи сучасні методи дослідження, стенографічних матеріалів ХХ [333] та ХХІІ [334–336] з'їздів КПРС, ХІХ [332], ХХ [240] з'їздів Компартії України та низки опублікованих у різні часи стенографічних звітів пленумів ЦК КПРС та ЦК КПУ.

Найважливіші постанови, які мали доленосне значення для радянського суспільства, надруковано у збірниках «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК» (тт. 7–10) [124–126] та «Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [127].

Ці джерела містять доволі різнобічну інформацію, яка допомагає відтворити загальну атмосферу суспільного життя, його домінуючий вектор та багато інших важливих деталей, з'ясування яких дає можливість побачити і зрозуміти всю сукупність чинників, що мали пряме чи опосередковане відношення до теми дослідження.

До другої групи опублікованих джерел належать збірники документів, в яких містяться нормативно-законодавчі акти, що відображають розвиток процесу залучення громадськості до охорони правопорядку. Варто виокремити такі видання, як «Відомості Верховної Ради Української РСР», «Відомості Верховного Совета ССРСР», «Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР» [276–277]. «Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета ССРСР» [275].

Низку важливих аспектів щодо організації та практики роботи товариських судів містить «Збірник постанов пленуму Верховного суду Української РСР (1962 – 1976)» [89]. Зокрема, видання містить як практичні роз'яснення та уточнення деяких моментів у роботі товариських судів, так і певне юридично-правове обґрунтування тих чи інших сторін їх функціонування.

Надзвичайно цінним документом, науковий аналіз якого дає змогу достатньо повно зрозуміти задуми ініціаторів ідеї залучення громадян до здійснення судочинства та надії, які покладалися на цю форму підвищення суспільної активності радянських громадян, є «Положення про товариські суди Української РСР» [242], затверджене указом Президії Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р.

У зазначеному документі постатейно викладено завдання товариських судів, порядок їх організації, наводиться визначення справ, які були віднесені законодавцем, у цьому випадку Президією Верховної Ради Української РСР, до їх підсудності.

Також у «Положенні про товариські суди Української РСР» доволі чітко було розписано порядок розгляду справ у товариських судах, визначалися заходи громадського впливу, які вони мали право застосовувати. Важливе значення для визначення сутності товариських судів мав спеціальний підрозділ (ст. 21 та ст. 22) «Положення про товариські суди Української РСР», який визначав порядок керівництва ними та їх технічного обслуговування. Зокрема в цих статтях абсолютно однозначно вказувалося на їх громадський характер. Це прямо впливало зі змісту ст. 21, в якій йшлося про те, що керівництво товариськими судами на підприємствах, в установах, організаціях, у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах здійснюється фабричними, заводськими, місцевими комітетами профспілок. Товариські суди в колгоспах, сільських населених пунктах, селищах, у будинках, що об'єднуються домоуправліннями або вуличними квартальними комітетами, мали

працювати знову-таки під керівництвом не органів юстиції, а виконавчих комітетів місцевих рад.

Репрезентативною та органічною частиною джерельної бази з зазначеної проблеми є третя категорія джерел, яку становлять вітчизняні періодичні видання другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років, насичені багатим та різноманітним матеріалом, такі як: «Правда», «Известия», «Правда України», «Радянська Україна», «Робітнича газета» тощо. Ці матеріали вдало доповнюють офіційні документи живими замальовками повсякденного життя тогочасного суспільства та його настроїв. У дисертації використано і публікації періодичних видань обласної преси, зокрема у газеті «Черкаський край». Вони яскраво ілюструють ставлення громадськості до участі та боротьби зі злочинністю. Варто відзначити, що окреслені матеріали мають виразну агітаційну спрямованість, проте їх критичний аналіз дає можливість значно розширити уяву сучасного дослідника щодо сутності та перебігу подій радянської дійсності.

Змістовною та важливою для дослідження є четверта група джерел – мемуарна література, репрезентована спогадами визначних політиків, партійних, державних діячів, господарських керівників, які активно працювали у період «відлиги». Звичайно цей вид джерел, як ніякий інший, має суб'єктивний характер. Та все ж їх використання є абсолютно необхідним, виходячи, насамперед, із того, що витoki, приховані внутрішні мотиви, навіть самі обставини прийняття багатьох важливих рішень, які суттєво впливають на життя суспільства, часто залишаються нез'ясованими для широкого загалу. Насамперед, йдеться про спогади М. Хрущова [341], його близького соратника А. Мікояна [190] та низки інших представників вищого ешелону влади хрущовських часів: В. Грішина [50], Л. Кагановича [114], Д. Шепілова [356]. Серед мемуарів українських діячів слід назвати спогади П. Шелеста [354]. Вони становлять значний науковий інтерес, адже відрізняються неоднозначністю та

незалежним мисленням і сприяють відтворенню цілісної картини суспільного життя України доби хрущовських реформ.

Головний і найцінніший масив джерельної бази дисертації становлять архівні документи. Передусім, це документи радянських органів влади та управління, протоколи засідань політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК, стенограми з'їздів і конференцій КП(б)У, документи профспілкових, кооперативних та громадських організацій тощо. Дисертантом опрацьовано документи і матеріали фондів двох центральних архівів – Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), а також фондів обласних архівів – Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО), Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО).

Відображення загальних явищ і процесів досліджуваної нами проблеми містяться у фондах ЦДАГО України, зокрема, у Ф. 1 «Центральний Комітет Компартії України». Тут містяться матеріали з'їздів, стенограми пленумів ЦК, протоколи засідань бюро обкомів, окружних та районних комітетів КП(б)У, довідки, огляди, зведення, доповіді, записки, звіти про роботу комітетів партії. Особливо інформативними є описи номер 24 (Таємна частина особливого сектора ЦК) та номер 82 (Відділ адмінорганів ЦК КПУ). Тут подано широкий спектр статистичних і фактологічних документів, зокрема щоквартальні та річні інформації обкомів КПУ, обласних прокурорів, голів облсудів про загальний стан злочинності в областях та про заходи щодо боротьби з нею. Варто зазначити, що ці документи були повністю закриті, тому доволі об'єктивно репрезентували реальний стан справ. Вони містять і численний ілюстративний матеріал, який достатньо повно відображав повсякденну картину злочинності та боротьби з нею.

Відповідно до директивних настанов ЦК КПРС обов'язковим компонентом цих документів було відображення участі громадськості у здійсненні судочинства.

Слід виокремити величезний пласт різноманітних, часто оригінальних не лише за формою, але й за змістом наведених у них матеріалів, довідок спеціальних бригад, які направлялися ЦК КПРС та ЦК КПУ для перевірки роботи місцевих партійних організацій щодо виконання численних постанов, листів та інструктивних розпоряджень, які приймалися вищими партійними інстанціями в напрямі підвищення ролі громадськості у здійсненні судочинства. До складу цих спеціальних бригад включалися не лише апаратні працівники, але й рядові партійні активісти, в тому числі й пенсіонери, що не були пов'язані спільними кар'єрними інтересами. Це зумовило високу принциповість звітів-обслідувань, які вони подавали до партійних органів.

У документах ЦДАВО України, зокрема у фонді Р-2 (Рада Міністрів УРСР) та фонді 8 (Міністерство юстиції УРСР) представлено різні як за змістом, так і за походженням матеріали, покликані юридично та організаційно унормувати діяльність товариських судів. Слід підкреслити, що більшість наведених документів супроводжувалися змістовними пояснювальними записками аналітичного характеру, які розкривали сутність цифрової статистики та змальовували регіональні особливості залучення громадськості до судочинства.

Об'єктивний аналіз комплексу архівних документів, присвячених різним сторонам організаційного процесу залучення громадськості до судочинства, свідчить про його складний перебіг, розуміння якого розкривається через призму численних проектів документів.

Питання правової пропаганди та правового виховання громадян подано у матеріалах фонду Р-2. Їх кількість, обсяг та інтенсивність обміну між директивними органами та виконавцями і відповідний зворотний потік свідчать про доволі серйозні зміни вектора спрямованості роботи

адміністративного апарату держави із сфери примусу і покарання в бік попереджувально-профілактичної роботи.

Значну увагу приділено такому різновиду правопорушень, як розкрадання соціалістичної власності. Варто підкреслити, що реакція офіційних представників державного апарату на ці випадки свідчить про усвідомлення незадовільних матеріально-побутових умов життя радянських людей.

Документи обласних архівів значно доповнюють картину реального становища змін судочинства в окремо взятому регіоні. Зокрема, використання місцевих джерельних баз (звітів, протоколів, доповідних записок) дало можливість детально відстежити реальні масштаби розбудови товариських судів, зафіксувати суспільно-політичні настрої та залучення населення до боротьби із правопорушеннями тощо.

Таким чином, джерелознавчий огляд проблеми засвідчує, що в сучасних умовах дослідник теми формування, становлення та діяльності товариських судів у період «хрущовської відлиги» в Українській РСР має в своєму розпорядженні оптимальний комплекс джерел для всебічного висвітлення найрізноманітніших аспектів повсякденного життя України в другій половині 1950-х – 1960-х роках.

Перш за все, потрібно окреслити понятійний апарат дисертаційного дослідження. Автор використовує такі дефініції, як: «злочинність», «протиправна поведінка», «антисупільна поведінка», «участь громадськості у запобіганні злочинності», «альтернативна форма правосуддя».

Наукові поняття є вихідними положеннями на будь-якому етапі дослідження і одночасно служать тією теоретичною базою, на основі якої накопичуються, аналізуються, перевіряються і узагальнюються все нові й нові фактичні дані про досліджуваний предмет. Тому поняття є нічим іншим як фундаментальним елементом будь-якої системи знань. Без ясного і точного визначення основних понять, якими ми оперуємо, неможливо успішно рухатися вперед, не можна формулювати строго

обґрунтовані судження і робити висновки, важко уникнути двозначності, непорозумінь, плутанини.

Так, злочинність – це складне соціальне явище, пов’язане з найрізноманітнішими сторонами життя суспільства. Відповідно і заходи щодо її викорінення не мають виключно правового характеру. Вони охоплюють широкий комплекс економічних, ідеологічних, соціально-психологічних та інших заходів, що здійснюються державою і суспільством у цілому. Тому успіх боротьби зі злочинністю залежав від вирішення комплексу соціальних завдань, більшість із яких делегувалися колективам.

Протиправна поведінка – це така поведінка, що суперечить ustalеним у конкретному суспільстві юридичним нормам і передбачає певну міру покарання – адміністративну або кримінальну відповідальність, при цьому морального осуду може не зазнавати. Скажімо, якщо діяльність спрямована проти законів, які закріплюють чинні консервативні порядки в суспільстві, і має прогресивний характер, спрямований на зміну цих законів, то при цьому вона буде морально виправданою. Закон може бути як моральним, так і аморальним, що визначається ступенем культурно-історичної гуманізації суспільства, існуючими у суспільстві уявленнями про зміст добра, краси та справедливості. Що ж стосується злочину, то його поняття є похідним від названих понять. Злочин водночас – і антисуспільний, і асоціальний, і девіантний, і аморальний, і протиправний.

Антисуспільна поведінка – це така поведінка, яка не відповідає чинним у конкретному суспільстві політичним, економічним, моральним, правовим нормам і спрямована проти них, а тому передбачає певну міру відповідальності. Її різновидом є асоціальна поведінка, яка не завдає значної шкоди ustalеним у суспільстві нормам співжиття, а лише є вираженням негативного ставлення до інтересів суспільства і виявляється у певному способі життя.

Під громадськістю, яка бере участь у запобіганні злочинності, ми розуміємо соціально активну частину суспільства (окремі громадяни та їх

об'єднання), зацікавлену в участі у заходах щодо запобігання злочинності як в умові подальшого сталого розвитку суспільства, яка спрямовує свою діяльність на захист будь-якого члена спільноти від злочинних посягань та інших правопорушень і діє в межах суворого дотримання законодавства та засад моралі.

Автор розглядає одну із сучасних альтернативних форм правосуддя – медіацію, суть якої полягає в тому, що сторони конфлікту можуть за допомогою посередника провести переговори і досягти згоди, не звертаючись до суду. Медіація оминає складні судові процедури та може бути адаптована до будь-яких обставин. Її метою є обговорення та опрацювання складної ситуації, налаштування учасників спору на конструктивну взаємодію, причому посередник виступає арбітром, який допомагає віднайти порозуміння між сторонами та, обговоривши протиріччя, дійти компромісу.

Теоретико-методологічну основу роботи як систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності слід поділити на кілька структурних рівнів: загальнонаукові (або фундаментальні) принципи, конкретно-наукові принципи та сукупність методів і технік, що застосовувалися для вирішення конкретних спеціальних дослідницьких завдань.

Фундаментальні принципи базуються на узагальнюючих філософських положеннях і визначають загальний підхід до вивчення проблеми: вони спрямовані на вирішення стратегічних, а не тактичних завдань дослідження. У роботі автор використовує наступні загальнонаукові принципи та підходи.

Принцип науковості відповідає за абстрагування від політичної кон'юнктури, заідеологізованості і за ґрунтування положень дослідження на достовірній і широкій джерельній базі.

Принцип історизму спонукає вивчати явища в їхньому історичному розвитку, з розумінням того, що на різних етапах йому були притаманні своєрідні механізми, які можуть лягати, як у випадку з історіографією, в

основу різних періодизацій, напрямів, шкіл історіографічного процесу. Крім того, важко заперечити, що принцип історизму, як у нашому випадку, «орієнтує автора ґрунтовно з'ясувати соціальні та культурні процеси на селі протягом доволі тривалого історичного періоду».

Принцип об'єктивності полягає в неупередженому аналізі всіх без винятку використаних джерел та літератури, які стосуються заявленої проблеми. Звісно ж, історик, як би він того не хотів, привносить деякі елементи суб'єктивності до своїх текстів (світоглядні, стилістичні), але цей принцип має убезпечити дослідження і бути нормою і навіть метою ґрунтовного наукового дослідження. Принцип об'єктивності є надзвичайно плідним у поєднанні з критичним методом, який передбачає зовнішню і внутрішню критику джерела, скептичне ставлення до взятих із них фактів до того часу, як вони будуть доведені або перевірені за допомогою інших джерел.

Принцип розвитку дає можливість досліднику з'ясувати історичні події, явища і процеси у їхній логічній послідовності.

Принцип світоглядного плюралізму ґрунтується на визнанні існування різноманітності думок щодо предмета дослідження. Додамо, що сам доробок радянських дослідників може слугувати предметом історіографічного аналізу, де не тільки емпіричні, а й теоретичні положення можуть бути або підтверджені, або спростовані.

Логічним наслідком використання принципів і методів дослідження є їхній вихід на конкретні підходи до дослідження та визначення дослідником основної термінології наукової роботи.

До загальнонаукових належать аналітичний, синтетичний і логічний методи, абстрагування та узагальнення. Аналіз і синтез – діалектично суперечливі та взаємообумовлені методи пізнання. Пізнання проблеми в її конкретній цілісності передбачає попереднє розчленування її на складові і розгляд кожної з них. Тобто аналіз виступає способом проникнення в сутність речей. Вивчення об'єкта дослідження як єдності різноманітного можливе завдяки синтезу. Логічний метод слугує способом, за допомогою

якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять. Абстрагування є методом відволікання від деяких аспектів об'єкта дослідження й одночасно зосередження уваги на тих фактах та подіях, які є безпосереднім предметом наукової роботи. За допомогою узагальнення фіксуються загальні ознаки та властивості процесів.

Автор використовує конкретно-наукові, зокрема спеціально-історичні, методи, до яких відносять: порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, синхронний, діахронний, проблемно-хронологічний та структурно-системний.

У межах історичного підходу автор застосовує порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, які дають змогу виявити схожість і відмінність між явищами, що досліджуються, визначити їх спорідненість, загальне й специфічне у їх розвитку. Порівняльно-типологічний метод передбачає розкриття цієї схожості чи відмінності генетично не пов'язаних між собою об'єктів. Використання синхронного методу дає можливість впорядкувати та взаємно пов'язати різноманітні факти з метою всебічного висвітлення проблеми. Діахронний метод дає змогу виявити якісні особливості історичного процесу в часі, простежити дію історичних закономірностей, встановити головний напрям суспільного розвитку. Проблемно-хронологічний підхід допомагає глибше проникати в сутність проблеми, розчленовуючи її на декілька вузких питань, кожне з яких потрібно розглядати в хронологічній послідовності історичних фактів. Так, робота поділена на розділи та підрозділи, які висвітлюють різні аспекти однієї проблеми. Також активно використовуються кількісно-якісні методи.

Окремої уваги потребує методика аналізу історіографії та джерельної бази роботи. Перш за все, автор використовує метод бібліометрії, тобто кількісного дослідження друкованих документів у вигляді бібліографічних одиниць, що дає змогу встановити динаміку вивчення проблеми роботи, розподілити публікації за хронологією. На основі ж конкретно-пошукового

методу та аналізу друкованих і не введених до наукового обігу джерел з досліджуваного періоду і території, праць попередників зроблено спробу встановити, наскільки існуючий комплекс джерел і літератури дає можливість висвітлити основні аспекти проблеми. Метод критичного аналізу джерел і наукової літератури, враховуючи їх видову різноманітність і неоднозначність інформації, яку вони містять, застосовувався для встановлення ступеня їх вірогідності, виокремлення достовірних конкретно-історичних фактів.

Вивчення історіографічних та історичних джерел, формування теоретико-методологічних засад дослідження привело до використання проблемного підходу як головного підходу у висвітленні основних дослідницьких положень. Відповідно до нього наш історіографічний аналіз зосереджений не стільки на загальній характеристиці історіографічних періодів, робіт окремих наукових кіл чи авторів (що, по суті, здійснено у першому підрозділі цього розділу), скільки на основних тенденціях висвітлення науковою думкою цих періодів питань, найбільш актуальних для «хрущовської доби».

Також у роботі було використано інтегральні (міждисциплінарні) методи. Кількісно-статистичний метод допомагає окреслити фактологічну основу та сприяє підвищенню точності історичного дослідження, доказовості його головних положень і висновків. Візуальні (графічні) методи, що виявляються у таблицях, дають змогу отримати синтезоване уявлення про об'єкт дослідження та наочно продемонструвати його складові, їх питому вагу, причинно-наслідкові зв'язки тощо.

При написанні дисертаційної роботи автор керувався науковим плюралізмом, який виключає будь-яку монополію на наукові істини. Використана методика дала можливість розглянути і висвітлити досліджувану проблему у взаємозв'язку з процесами, що відбувалися в Україні в цей період.

Робота має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основах таких традиційних наук, як історія України; історія, теорія держави і права; політологія; соціологія; джерелознавство. При написанні дослідження автор керувався науковим плюралізмом, який виключає будь-яку монополію на наукові істини.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз стану наукової розробки проблеми діяльності товариських судів як спроби лібералізації судової системи в Українській РСР у період 1958 – 1964 рр. дає підстави стверджувати, що в сучасній історичній науці ще не існує спеціальних досліджень, автори яких розглядали б це питання всебічно та вичерпно.

Таким чином, незважаючи на наявний масив вітчизняної та зарубіжної історіографії хрущовських реформ, наявні праці не дають повного і об'єктивного висвітлення всього різноманіття залучення громадськості до здійснення судочинства наприкінці 1950-х – першої половини 1960-х років.

Не применшуючи позитивних здобутків, слід зазначити, що в радянській історіографії досліджувана проблематика розглядалася майже виключно крізь призму політичних настанов, які давалися в партійних документах, що, фактично, ставило бар'єр на шляху справді наукового аналізу та осмислення історичних фактів і подій.

Багато питань діяльності товариських судів хоча й порушувалися у сучасній українській історіографії, проте через свою складність та суспільне значення потребують значно детальнішого вивчення.

Джерелознавчий огляд проблеми засвідчує, що в сучасних умовах дослідник окресленої теми має в своєму розпорядженні оптимальний комплекс джерел для всебічного висвітлення

найрізноманітніших аспектів функціонування товариських судів як спроби лібералізації судової системи в Українській РСР у період «відлиги» (1958 – 1964 рр.).

Дисертаційна робота проводилася на міждисциплінарній основі через використання теоретико-методологічних надбань історії, залучення сукупності методів і методичних прийомів, що дало можливість запобігти однобокості у висвітленні проблеми.

Використана методика дала можливість розглянути і висвітлити досліджувану проблему у взаємозв'язку з процесами, що відбувалися в Україні в період лібералізації (1958 – 1964 рр.).

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ

2.1 Законодавче забезпечення діяльності товариських судів

Становлення інституту товариських судів пройшло кілька історичних етапів. Перший законодавчий акт про товариські суди – Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про робітничі дисциплінарні товариські суди» був затверджений 14 листопада 1919 р. Аналогічне Положення було продубльовано постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 12 червня 1920 р. Ці інстанції проіснували відносно недовго і ліквідувалися Постановою від 28 квітня 1922 р. Їх розформування обґрунтовувалося введенням в дію на території республіки Кодексу законів про працю [324, с. 21]. Наступний етап залучення громадськості до боротьби з правопорушеннями вже побутового характеру регламентувався Положенням про товариські суди від 19 червня 1929 р. [324, с. 22]. На початку 1930-х років було законодавчо оформлено діяльність виробничих, сільських та колгоспних, житлових товариських судів, які фактично перестали діяти вже у передвоєнний період [310, с. 36]. Спробу відновлення діяльності товариських судів на підприємствах та в установах було здійснено у 1951 р., проте, зважаючи на кримінальну відповідальність у справах виробничого суду, вони спрямовувалися на розгляд у народні суди.

Лібералізація суспільно-політичного життя, зміна стилю управління, реформування соціально-економічної сфери, послаблення ідеологічного тиску сприяли оздоровленню загальної атмосфери радянського середовища середини 1950-х – першої половини 1960-х років. Важливим елементом позитивних змін доби «відлиги» стало відновлення і зміцнення елементарних основ законності та правопорядку. Нові засади

реформування судової системи визначили прийняті наприкінці 1958 р. «Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік», а також Закон про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. [310, с. 40].

З другого боку, друга половина 1950-х років характеризувалася подальшим загостренням криміногенної ситуації [330, с. 42]. Усвідомлення того, що репресивна політика мала наслідком лише переповнення тюрем, актуалізувало пошуки ефективної практики запобігання злочинності та розроблення новітніх механізмів її стримування, які, з одного боку, відзначались би ефективністю, а з іншого боку, відповідали б більш ліберальним засадам побудови радянського суспільства. У цьому контексті радянські діячі звернулися до доволі багатого наявного вітчизняного досвіду діяльності товариських судів.

Реанімація практики функціонування товариських судів виглядала доволі привабливою. Організація та діяльність цих громадських організацій не потребували додаткових фінансових витрат, а навпаки, виконували досить важливу функцію – розвантаження мережі судових установ.

Більше того, радянська пропагандистська машина вдало використовувала цей інститут для підтвердження міфу про радянську демократію, головна риса якої – участь громадськості в управлінні державою. Товариські суди мали засвідчити тісний взаємозв'язок і взаємодію державних органів і громадськості в сфері боротьби з правопорушеннями, який зумовлювався єдністю системи, політичної організації радянського суспільства й усім ходом розвитку соціалістичної державності [265, с. 32].

Питання залучення громадськості до здійснення правосуддя знову активізувалося після XX та XXI з'їздів КПРС і стало можливим завдяки змінам кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів республік.

Варто навести цитати із виступу М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС, який мав мало не законодавчу силу: «Настав час, коли більше уваги слід

приділяти товариським судам, які повинні, головним чином, домагатися запобігання різного роду порушенням. Вони повинні розглядати не тільки питання виробничого, але й побутового, морального характеру, факти неправильної поведінки членів колективу, які допустили відхилення від норм громадського порядку» [191, с. 21]. Тут же генсек підкреслював: «Коли активно діятимуть громадські товариські суди і сама громадськість виділить людей для забезпечення громадського порядку, тоді набагато легше буде боротися з порушниками, можна буде розглядити такого порушника не тільки тоді, коли він вже вчинив проступок або злочин, а коли в ньому виявляться відхилення від норм громадської поведінки, які можуть привести його до антигромадських вчинків. Люди можуть на нього своєчасно вплинути з тим, щоб покласти край його поганим нахилам» [163, с. 8].

Після виступу М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС розгорнулася широка кампанія щодо втілення у життя окресленої вимоги.

2 березня 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні» [143, с. 15]. Як наслідок значно активізувалися такі форми участі громадськості у сфері охорони правопорядку, попередженні злочинності та дотриманні законності, як народні дружини, товариські суди, поруки колективів тощо.

Варто зазначити, що відтепер товариські суди потрапили під прискіпливу увагу розбудовників соціалізму. Про це яскраво свідчить значна кількість архівних документів, в яких зафіксовано результати обстеження здійснення громадського правосуддя. Дискусії щодо оптимізації залучення населення до судочинства розгорнулися і в періодиці, і у спеціальних виданнях методичного характеру.

Комісії законодавчих передбачень Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради СРСР опублікували у жовтні 1959 р. проект закону про підвищення ролі громадськості у боротьбі з порушеннями радянської торгівлі і правил соціалістичного співжиття, а

також проект примірного положення про товариські суди та примірного положення про комісії в справах неповнолітніх. Сформульовані в Зразковому положенні принципи їх організації та діяльності, пройшовши перевірку на практиці, знайшли законодавче закріплення в прийнятих у 1961–1962 рр. республіканських положеннях про товариські суди. Широке обговорення мало результатом усвідомлення доцільності врахування національних та місцевих особливостей у республіканських положеннях.

Товариські суди кожної союзної республіки організовуються і будують свою роботу на підставі одного положення. Проте в своїй сукупності вони не становили якоїсь особливої судової системи. Хоча вони й були об'єднані єдністю завдань і принципів організації та діяльності, але не були пов'язані між собою організаційно в єдине ціле.

«Положення про товариські суди Української РСР», яке було затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р. зі змінами і доповненнями від 9 грудня 1963 р., стало основоположним нормативним актом залучення громадськості до здійснення судочинства у період «відлиги» [311, с. 26].

Документ містив 22 статті, згруповані у п'ять розділів: задачі товариських судів та порядок їх організації; справи, які розглядають товариські суди; порядок розгляду справ у товариських судах; засоби громадського впливу, які застосовуються товариськими судами; керівництво товариськими судами та їх технічне обслуговування [242, с. 5–6].

Однією з найвагоміших теоретичних проблем розгляду теми діяльності товариських судів, яка безпосередньо визначає й практичну змістову, є з'ясування їх сутності.

У Програмі КПРС товариські суди названо громадськими організаціями [251, с. 23], а в останньому Положенні про товариські суди Української РСР вони іменуються громадськими органами [242, с. 5].

Як громадська організація товариський суд – добровільне, на засадах виборності створене об'єднання представників колективу для охорони

норм і правил співжиття. Одночасно це – громадський орган, бо формується колективом шляхом виборів, являє собою частину колективу, яка наділена його довірою і виражає його волю, має певну компетенцію і необхідні засоби для здійснення завдань, які стоять перед колективом у справі зміцнення громадського порядку [348, с. 32].

Громадська організація в широкому розумінні слова, створюючи зі свого середовища підпорядкований їй орган, виступає добровільним об'єднанням громадян на підставі членства, а зазначений орган – організаційним об'єднанням членів організації. Товариський суд же вважатися таким організаційним об'єднанням не може, тому що члени виробничого колективу, де створено суд, не становлять якоїсь особливої і більш широкої громадської організації. Громадяни об'єднуються в них не на підставі членства, а у зв'язку з виконанням завдань щодо боротьби з антигромадськими проявами.

Говорячи про відмінність товариського суду від громадської організації, слід звернути увагу й на деякі організаційні аспекти. Організація та діяльність громадських організацій регулюються положеннями чи статутами, які вони самі розробляють. Товариський суд же керується документами, розробленими і затвердженими державою.

На думку М. Чередниченка, названа особливість не впливала на природу товариських судів як добровільних громадських об'єднань. Затвердження положень державою не обмежує їх діяльності, а, навпаки, підносить її на вищий рівень. Автор наводить таке обґрунтування: по-перше, держава підвищує авторитет товариських судів у населення і сприяє активізації їх роботи. З цією метою їм дозволено розглядати велике коло найрізноманітніших справ, зокрема про малозначні злочини, розгляд яких раніше був у компетенції державних органів. По-друге, держава забезпечує ефективність рішень товариських судів, більше того, в окремих випадках допомагає їм у проведенні виховної роботи. По-третє, товариські суди після затвердження положень про них отримали можливість правильно будувати свою роботу, адже положення на основі широкого

узагальнення багаторічного досвіду судів визначили головне в їх роботі і, виходячи з нього, в законодавчому порядку найдоцільніше врегулювали основні сторони їх діяльності [348, с. 34–35].

Показовою в цьому контексті є думка Т. Добровольської. Науковець підкреслювала, що, незважаючи на значне розширення компетенції товариських судів у першій половині 1960-х років, розгляд ними справ про деякі злочини, адміністративні правопорушення та майнові суперечки, що раніше належали виключно до компетенції державних судів, не веде до заміни однієї форми правосуддя іншою. Вона зазначає, що правосуддя – це вид державної діяльності і тільки таким воно залишається на сучасному для дослідниці етапі розвитку радянської держави (1965 р.). Добровольська роз'яснює, що розгляд справ не тільки про аморальні, а й проступки, які не становлять значної суспільної небезпеки, а також про деякі протиправні дії у ряді випадків вже може бути вирішено і без участі органів державної влади та передано у відання товариських судів. Це означає появу в суспільному житті дуже важливого і якісно нового явища, проте не нової форми вже відомого явища – правосуддя [62, с. 30].

Радянська дослідниця-правознавець І. Мартинович, аналізуючи шістнадцятирічну практику діяльності товариських судів (1961 – 1977 рр.), висловлювала побоювання, що розгляд діяльності товариських судів як різновиду правосуддя стирає якісну відмінність її від діяльності державного органу, заважає бачити її особливості, що, в свою чергу, призводить до юридизації товариських судів. Адже саме в громадському характері природи товариських судів, насамперед, і полягає їх якісна відмінність від діяльності судових органів, які здійснюють правосуддя від імені держави і використовують державний примус до правопорушників [178, с. 307].

Радянське законодавство не допускає перетворення товариських судів на нижчу ланку системи державних судових органів, досить чітко регламентує основні питання взаємовідносин державних і громадських судів, встановлює форми керівництва останніми, надає їм можливість

спиратися на допомогу державних судових установ. І. Мартинович констатує, що навіть у другій половині 1970-х років про громадське правосуддя можна говорити лише умовно [178, с. 308].

У ст. 1 «Положення про товариські суди Української РСР» зазначалося, що «вони покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, розвитку у радянських людей почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поважання гідності і честі громадян» [242, с. 5].

Підкреслюючи головне в діяльності товариських судів, законодавець націлює їх на боротьбу зі скоєними антигромадськими вчинками і на ліквідацію причин та умов, що їх породжують, тобто на ведення профілактичної роботи в широкому плані [348, с. 36].

Варто підкреслити, що розглядати правові аспекти діяльності товариських судів слід не лише на основі «Положення про товариські суди Української РСР», а й у контексті чинного радянського законодавства, яке може дати відповіді на певні моменти, які недостатньо регламентовані в основному нормативному акті.

Звичайно, директивний характер мала, перш за все, програма Комуністичної партії Радянського Союзу 1961 р. Тут, зокрема, зазначалося, що «партія ставить завдання забезпечити суворе дотримання соціалістичної законності, викоренення всяких порушень правопорядку, ліквідацію злочинності, усунення всіх причин, що її породжують» [251, с. 92].

Профілактика злочинності була пріоритетним напрямом усієї кампанії залучення громадськості до охорони правопорядку. Тому варто роз'яснити питання, чи мали право товариські суди розглядати справи про злочини.

У республіканських положеннях про суди містяться певні вказівки щодо цього питання. Так, у п. 9 ст. 5 «Положення про товариські суди Української РСР» зазначається, що вони можуть розглядати справи про «інші злочинні діяння, якщо вони не являють великої суспільної небезпеки

і органи міліції, прокуратури або суд визнають за необхідне передати таку справу на розгляд товариського суду» [242, с. 5]. Порівняльний аналіз статей кримінальних кодексів союзних республік показує, що питання про те, з яких злочинів можлива передача справи на розгляд товариського суду, вирішується по-різному. В кодексах деяких союзних республік вказується на можливий розгляд справи громадським судом як у загальних, так і в особливих частинах.

У кримінальному кодексі Української РСР громадській відповідальності за злочин відведено всього одну статтю загальної частини, якщо не враховувати декількох вказівок особливих частин кодексу. Стаття 51 (ч. 1) містить наступне: «Особу, яка вчинила вперше малозначний злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею питання про її відповідальність на розгляд товариського суду, коли буде визнано, що за характером діяння і особи винного він може бути виправлений з допомогою заходів громадського впливу» [152, с. 14]. Проте тут відсутній навіть орієнтовний перелік злочинів, який міститься у відповідних статтях інших кримінальних кодексів (наприклад у КК РРФСР). Становище погіршується ще й тим, що в санкціях особливої частини кодексу майже немає вказівок на застосування за злочинні дії громадської відповідальності. Такий недогляд законодавця викликав на практиці певні труднощі.

Передача на розгляд товариських судів справ про злочини обумовила низку нововведень і в кримінально-процесуальному законодавстві. Найголовніші з них такі.

Кримінальна справа про малозначний злочин могла взагалі не порушуватися. Якщо суд, прокурор, а також слідчий, органи міліції чи інші органи дізнання, за згодою прокурора, визнають, що за характером діяння і особи винного він може бути виправлений за допомогою заходів громадського впливу, вони відмовляють у порушенні кримінальної справи і передають матеріали про цей злочин на розгляд товариського суду (ч. 1 ст. 8 КПК УРСР) [154, с. 15].

Справа може бути порушена, але, коли в ході розслідування з'ясується можливість виправлення винного без застосування кримінального покарання, зазначені органи закривають цю справу і її матеріали надсилають до громадського суду (ч. 1 ст. 8 КПК УРСР). Стосовно суду, він може закрити справу про малозначний злочин і передати її на розгляд товариського суду на всіх стадіях судового розгляду до встановлення вироку (ст. 282 КПК УРСР). Більше того, касаційна, а отже, і наглядова інстанції теж вправі це зробити, скасувавши обвинувальний вирок (ст. 373 КПК УРСР) [154, с. 120].

Відповідальність перед товариським судом, як і кожний вид відповідальності, має своєю передумовою наявність певних підстав. «У випадку відсутності підстав... – говориться у ст. 16 «Положення про товариські суди Української РСР» – товариський суд виправдовує притягнуто до відповідальності особу» [242, с. 6].

У Положенні є й інші вказівки на з'ясування підстав відповідальності перед громадським судом. Так, у ст. 10 зазначається, що голова суду або його заступник ознайомлює притягнутого до товариського суду з результатами перевірки і, при наявності підстав для розгляду справи в товариському суді, встановлює, кого треба викликати на засідання як свідків, вимагає необхідні по справі документи. У ст. 13 вказується на зміст порушення і характер цивільно-правового спору [242, с. 6].

Доволі цікавим є понятійний апарат «Положення про товариські суди Української РСР». Так, у ст. 15 чотири рази вживається термін «винний», а також термін «неправомірні дії». До моменту ухвалення товариським судом рішення і застосування заходів громадського впливу закон говорить про притягнутого до товариського суду, а потім називає його винним.

У «Положенні про товариські суди Української РСР» міститься достатньо вказівок на те, що як притягнення до суду, так і визнання особи винною з застосуванням або без застосування заходів громадського впливу може мати місце лише при наявності певних умов. Які ж ці умови, Положення чітко не розкриває. Звичайно, це не означає, що члени

товариського суду можуть встановлювати «умови» на свій розсуд. Вони при цьому повинні керуватися, перш за все, чинним законодавством і Положенням (ст. 14 «Положення про товариські суди Української РСР») [242, с. 6].

Стосовно питання про підстави відповідальності перед товариським судом, треба мати на увазі й те, що товариські суди виконують окремі судові й адміністративні функції. З урахуванням цього підставою для відповідальності перед громадським судом є наявність у діях особи всіх ознак, що характеризують те чи інше правопорушення або моральний вчинок, відповідальність за який не передбачено нормами права.

Згідно зі ст. 5 «Положення про товариські суди Української РСР» та іншого чинного законодавства відповідальність перед товариським судом можлива за різного роду антигромадські вчинки, що суперечать нормам «комуністичної моралі», але не спричиняють відповідальності в юридичному розумінні; за малозначні злочини; за адміністративне правопорушення, що зв'язане з договором або не зв'язане з ним; за порушення дисципліни праці [242, с. 5]. Підставою для відповідальності перед товариським судом є, насамперед, діяння (дія або бездіяльність), але не всяке, а лише те, що заборонено законом, порушує норми права і є суспільно небезпечним, тобто протиправним. Крім того, воно (діяння) повинно бути винним. Цивільне законодавство інколи не дотримується принципу вини. Наприклад, відповідно до ст. 90 «Основ цивільного законодавства» існує відповідальність за невинове (ненавмисне) заподіяння шкоди.

У тих випадках, коли товариський суд зобов'язує винного відшкодувати заподіяну неправомірними діями майнову шкоду, він зобов'язаний також встановити, крім самого факту заподіяння шкоди, ще й наявність прямого причинного зв'язку між діями порушника і майновою шкодою [57, с. 10].

Антигромадські вчинки, які хоча й не є порушеннями норм права, теж є підставою для громадської відповідальності, адже вони завдають шкоди

суспільству, порушують принципи «комуністичної моралі», суперечать усьому складу «радянського способу життя».

До відповідальності перед товариським судом можуть притягатися осудні особи, як правило, не молодші 16 років, хоча у Положенні про товариські суди Української РСР про це нічого не говориться. Однак практика, виходячи з норм трудового, адміністративного і кримінального законодавства, вважає за доцільне притягати до відповідальності осіб, які ще не досягли 16-річного віку [79, с. 45].

Дещо інший принцип застосовується при розгляді товариськими судами справ про цивільні правопорушення. За заподіяну шкоду відповідальність можлива з 14 років, за зобов'язаннями, що випливають з розпорядження заробітною платою, – з 16 років, а відповідачем при майновому спорі може бути особа, не молодша 18 років [79, с. 46].

Як бачимо, товариським судам при з'ясуванні наявності чи відсутності підстав для відповідальності доводилося мати справу з низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин. Їх наявність чи відсутність встановлювалася в процесі попередньої перевірки фактів і під час розгляду справи.

Наступний етап діяльності товариських судів пов'язаний з прийняттям Президією ВР УРСР Указу «Про внесення змін і доповнень до Положення про товариські суди Української РСР» 9 грудня 1963 року. Завдяки внесеним змінам було значно розширено їх повноваження за рахунок передачі на розгляд інституції справ, які раніше вирішувалися в адміністративному або судовому порядку. Це, насамперед, справи про вперше вчинене дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, крадіжку малоцінних предметів у громадян. Іншим нововведенням стало збільшення терміну повноваження товариського суду – з одного до двох років. Звітність перед колективом залишалася обов'язковим компонентом діяльності товариського суду. Не менш важливим було скорочення терміну розгляду справ про дрібне хуліганство до семи днів, що мало на меті підсилити актуальність та своєчасність засідань [57, с. 16].

Громадсько-судові інстанції отримали ширші права порушувати питання щодо направлення на некваліфіковані роботи на тому ж підприємстві чи в організації на строк до 15 днів осіб, які вчинили дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібне розкрадання державного або громадського майна, крадіжку малоцінних предметів особистого вжитку і побуту, завдали побоїв і легких тілесних ушкоджень [57, с. 17].

Проте і внесені зміни не дали вичерпні відповіді щодо природи, повноважень, а головне співвідношення громадсько-судових інстанцій та державних судів. Більше того, значно розширилося коло справ альтернативної підвідомчості, що породжувало низку дискусійних моментів.

Порівняльний аналіз законодавства і діяльності державних і товариських судів показує, що основні правила розгляду справ, а саме: законність, колегіальність, виборність, незалежність і неупередженість суду, широка гласність засідань і рішень; забезпечення прав і законних інтересів залучених до відповідальності осіб, потерпілих, позивачів, відповідачів, рівноправність сторін, повнота і об'єктивність дослідження справ, змагальність, безпосередність, усність, безперервність, є спільними для тих та інших. Це не виключає того, що і громадському розгляду, і державним судам властиві й інші, притаманні тільки їм функціональні принципи [40, с. 23].

Різниця між принципами радянського судочинства і правилами діяльності товариських судів полягає головним чином в наступному. Перші є правовими, нормативними вимогами, що лежали в основі всієї системи норм радянського процесуального права (кримінального і цивільно-процесуального), регульованого ним порядку діяльності компетентних державних органів і посадових осіб, а також відносин, що виникали в процесі цієї діяльності. Громадські ж, не отримавши в більшості випадків прямого і детального нормативного закріплення, впливали із завдань товариських судів і конкретних правил розгляду справ, встановлених у положеннях. Проте зазначені принципи однаковою

мірою відповідали завданням державних і товариських судів, забезпечували винесення правильних рішень і «комуністичне виховання трудящих» [178, с. 290].

Варто вказати і на те, що існували й спеціальні товариські суди, які діяли тільки у певній сфері. Найбільш яскравим прикладом є функціонування системи товариських судів в органах міліції, які отримали назву «суди честі». Правова основа їх організації була зафіксована у Дисциплінарному статуті міліції 1948 р. [162, с. 318]. Подальше їх нормативне оформлення відповідало загальним тенденціям правового становлення інституту товариських судів. 26 вересня 1958 р. було оголошено «Положення про товариські суди честі середнього і старшого начальницького складу», в якому зазначалося, що товариські суди честі... є органом громадськості». Як і загальні товариські суди, вони не повинні були виконувати функції допоміжного організаційного інструменту в руках першого керівника, а мали стати колективним органом громадськості у підрозділі (партійної, комсомольської і профспілкової організації, інших самодіяльних формувань співробітників: рад відмінників, наставників тощо), в налагодженні в колективі співробітників здорової морально-етичної атмосфери, формуванні взаємної вимогливості, свідомої дисципліни й відповідальності у кожного співробітника [162, с. 319].

Діяльність судів честі наприкінці 1950-х – 1960-х років була зорієнтована як на засудження аморальних порушень норм і соціалістичного співжиття співробітниками, так і на безпосередню участь у зміцненні свідомої службової дисципліни серед особового складу, формування відповідальності кожного за належне виконання службового обов'язку, підтримання «честі мундира» [162, с. 321].

Варто зазначити, що яскраво виражена громадська спрямованість роботи товариських судів викликала адекватну зацікавленість ними як до потрібного суспільству починання. Активна кампанія, спрямована на утвердження ідеї широкого залучення громадськості через участь у роботі

товариських судів до виконання правоохоронних і судових обов'язків, як правило, знаходила схвалення і підтримку у значної більшості громадян.

Таким чином, поступова лібералізація суспільних-політичних відносин, зміна пріоритетів щодо особистісних і колективних цінностей, більша їх індивідуалізація вимагали від радянського законотворення відповідної реакції. Тому відновлення і зміцнення елементарних основ законності та правопорядку стало важливим елементом позитивних змін доби «відлиги». Нові засади реформування судової системи визначили прийняті наприкінці 1958 р. «Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік», а також Закон про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р.

Товариські суди були відомі ще з перших років існування радянської влади. Ця форма організації громадської думки пройшла кілька етапів розвитку та різновидів, детермінованих конкретними особливостями економічного, політичного та культурного укладу радянського суспільства. Якісно новий формат інституту товариських судів виник у період «відлиги», що зумовлювалося деякою лібералізацією тоталітарної атмосфери, реформами у багатьох сферах життя, змінами законодавства. Комісії законодавчих передбачень Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради СРСР опублікували в жовтні 1959 р. проект закону про підвищення ролі громадськості у боротьбі з порушеннями радянської торгівлі і правил соціалістичного співжиття, а також проект примірного положення про товариські суди та примірного положення про комісії в справах неповнолітніх. Остаточні задачі товариських судів та порядок їх організації, справи, які розглядають товариські суди, порядок розгляду справ у товариських судах, засоби громадського впливу, які застосовуються товариськими судами, керівництво товариськими судами та їх технічне обслуговування регламентовано «Положенням про товариські суди Української РСР», яке було затверджене Указом Президії

Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р. зі змінами і доповненнями від 9 грудня 1963 р.

2.2 Організаційно-структурні аспекти роботи товариських судів

Важливим питанням вивчення діяльності товариських судів у період «відлиги» є різноманітні аспекти порядку їх організації, структурні форми, підготовка до засідання та власне розгляд справи, технічне обслуговування тощо.

В основу організації цієї форми громадського правосуддя було покладено три специфічні принципи: виборчо-територіальна ознака утворення, виборність та підзвітність членів судів.

Варто детальніше зупинитися на цих принципах.

Товариські суди організовувалися безпосередньо на підприємствах, в установах, організаціях, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, у колгоспах, сільських населених пунктах, селищах, за місцем проживання в будинках, що об'єднувалися домоуправліннями або вуличними (квартирними) комітетами, – за місцем роботи і проживання населення.

Згідно зі статтею 2 «Положення про товариські суди Української РСР» підставою для створення громадського суду на підприємствах було рішення загальних зборів трудящих [242, с. 5]. Але на практиці виявилось, що в колгоспах, сільських населених пунктах, селищах, у будинках, що об'єднуються домоуправліннями або вуличними чи квартирними комітетами, цієї підстави було недостатньо. Тут була необхідна ще й згода виконавчого комітету місцевої Ради депутатів трудящих.

Більше того, хоча у Положенні не було вказано на необхідність згоди профспілкових органів, проте вона була очевидною для створення судів. Згода радянських і профспілкових органів на створення судів ґрунтувалася на доцільності їх існування у певному колективі [22, с. 11].

Обговорюючи питання виборчо-територіального принципу, необхідно зазначити, що «Положення про товариські суди Української РСР» не містило спеціального терміна – «сільські товариські суди». Проте в діяльності товариського суду, обраного за територіальною ознакою жителями сільської місцевості, були свої специфічні особливості. Одночасна діяльність двох судів – колгоспу і села – не віталася.

Тому у багатьох селах України були створені єдині сільські (територіальні) товариські суди, які розглядали справи про антигромадські вчинки не лише колгоспників, а й усіх інших жителів села, які нерідко працювали у довколишніх чи промислових містах. Так, у с. Червона Мотовилівка Фастівського району Київської області, де лише 415 дворів належало колгоспникам, а вдвічі більша кількість – 839 – робітникам і службовцям, було створено єдиний сільський товариський суд. Існували навіть цілі райони, де окремих громадсько-судових інституцій у колгоспах не організовували. Так, у Чернігівському районі Чернігівської області, у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області, у більшості районів Кримської області діяли лише територіальні сільські суди [348, с. 24–28].

Оскільки в сільській місцевості проживали не лише колгоспники, але й робітники та службовці, які працювали у сусідніх містах, то могла статися ситуація, коли аморальний вчинок буде скоєний саме за місцем проживання. Виходячи з цього, вказувалося, що доцільніше організовувати товариські суди не в колгоспах, а в селах. Підкреслювалося, що створення загальносільських громадських організацій сприятиме залученню до розгляду справ про ті чи інші порушення соціального спокою всіх жителів села, а отже, забезпечить більш ефективний вплив на потенційних правопорушників із метою профілактики подальших хуліганських проявів. Рекомендувалося обирати членів сільських товариських судів на загальних зборах усіх мешканців села або окремої сільської ділянки, якщо село дуже велике. Це була слушна пропозиція, адже такі суди об'єктивно були більш незалежними, ніж суди, створені за виробничим принципом у трудових колективах, де керівник, секретар парторганізації, а надто голова колгоспу

мали значні можливості впливу на членів суду, які працювали в підпорядкованих їм колективах [22, с. 13].

О. Островський вважав, що сільські колгоспні товариські суди мали важливу перевагу з-поміж інших виробничих судів громадськості, тому що місце роботи колгоспників здебільшого територіально збігалось з місцем їх проживання. Автор обґрунтовує це тим, що робітники і службовці промислових підприємств, особливо в містах, проживали в різних частинах даної місцевості. А на великих підприємствах, де працювала значна кількість людей, робітники проживали взагалі в різних населених пунктах і щоденно користувалися приміським транспортом (це один із додаткових чинників ризику). В таких виробничих колективах не завжди могли знати, як поводить себе той чи інший член колективу вдома, в сім'ї, в побуті. Товариському судові підприємства або цеху часто доводилося з'ясовувати ці важливі обставини за місцем проживання притягнутого до суду у порядку підготовки справи до слухання. Коли ж справу розглядав колгоспний товариський суд, то члени суду і всі присутні колгоспники добре знали і притягнутого до суду, і того, хто поскаржився, і свідків [221, с. 16]. Дослідник зазначав, що у колгоспному суді всі один одного дуже добре знають і при серйозному ставленні до виборів суду оберуть тільки найкращих людей, до нього не потраплять ті, кому не місце в такому відповідальному громадському органі. Проте однією з особливостей колгоспного колективу є те, що багато його членів пов'язані між собою родинними зв'язками. Тому слід враховувати цей показник і при обранні членів суду, і при розгляді конкретних справ [221, с. 20].

Стаття 2 «Положення про товариські суди Української РСР» дозволяє створювати суди в колективах чисельністю, не меншою 50 осіб. Хоча в ній відсутня вказівка на обов'язковість їх діяльності в усіх без винятку колективах з названою чисельністю, проте часто банальна гонитва за показниками брала верх, це призводило до кількісного зростання мережі товариських судів, але аж ніяк до їх ефективності [242, с. 5].

Кількісне зростання можна продемонструвати на прикладі міста Миколаїв, де станом на 1 січня 1959 р. існувало 125 громадських організацій, що здійснювали судові функції, вже через рік їх чисельність зросла до 177 інституцій [298, с. 86], а в 1962 р. становила 234 одиниці. Фактично маємо майже подвійне зростання за два роки. Варто наголосити, що в їх складі здійснювали обов'язки членів суду 1288 особи [298, с. 89].

Значно вищі кількісні показники, що відображали утворення та функціонування товариських судів, закономірно стосувалися індустріальних центрів Української РСР. Наприклад, на підприємствах і в установах Сталінської області станом на 1 січня 1959 р. було створено 832 громадські суди, а на 1 січня 1960 р. їх кількість зросла вже до 1162 одиниць [158, с. 9].

Високою активністю у сфері залучення громадськості до здійснення народоправчих функцій відзначалася Київщина: так, у місті Київ та області станом на 1 січня 1960 р. було створено 2636 товариських судів [143, с. 18]. Чисельність товариських судів в Одеській області у 1962 р. досягла 1635 інституцій, з яких в Одесі діяло 610, в Котовському районі – 78, Кілійському – 58, Балтському – 54, Ізмаїльському – 53 організації [175, с. 8].

Розвиток громадського судочинства Хмельницької області виглядав наступним чином: станом на липень 1960 р. тут було обрано 1220 товариських судів, з яких 623 діяли у колгоспах [291, с. 41]. Повільніше, порівняно з аграрною Хмельниччиною, зростала кількість товариських судів в індустріальній Дніпропетровській області: на середину 1960 р. тут було створено лише 760 громадських організацій відповідного спрямування [291, с. 72]. Пояснення цього криється у тому, що пересічний цех промислового підприємства інколи досягав масштабу сільськогосподарського району за чисельністю населення: якщо цех представляв один товариський суд, то аграрний район репрезентували суди окремих підприємств – районного харчового комбінату, елеватора, автопідприємства тощо [291, 73].

У Кримській області станом на 15 січня 1960 р. активно функціонувало 945 громадсько-судових інституцій [293, с. 62].

На Тернопільщині станом на 1 січня 1959 р. діяло лише 82 товариські суди, а вже через рік їх чисельність збільшилася у 10 разів і становила 854 інституції, з яких 478 функціонувало в колгоспах області. Особливістю тернопільських громадських судів було те, що до них тут були причетні саме юристи, а не партійні керівники, як це було характерно для решти областей республіки [293, с. 188].

Станом на 1 квітня 1962 р. на території Черкаської області налічувався 1301 товариський суд, в тому числі 570 – сільських, 418 – на промислових підприємствах, 313 – в установах, вуличних комітетах [70, с. 16].

По районах Черкаської області мережа товариських судів виглядала наступним чином (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Мережа товариських судів Черкаської області станом на 01.04.1962 р.

№ п\п	Назва району (міста)	Кількість товариських судів	У тому числі: сільських	на підприємствах	в установах, організаціях, вуличкомах
1	Городищенський	57	28	16	13
2	Гельмязівський	31	18	4	9
3	Драбівський	49	29	4	16
4	Жашківський	39	25	9	5
5	Звенигородський	74	26	32	16
6	Золотоніський	87	26	44	17
7	Кам'янський	38	20	16	2
8	Корсунь-Шевченківський	96	49	21	26
9	Катеринопільський	48	25	22	1

10	Канівський	55	42	11	2
11	Лисянський	33	22	2	9
12	Монастирищенський	53	34	11	8
13	Маньківський	36	22	9	5
14	м. Сміла	91	-	51	40
15	Смілянський р-н	32	28	4	-
16	Тальнівський	44	23	8	13
17	м. Умань	53	-	20	33
18	Уманський р-н	50	28	6	16
19	Христинівський	59	25	23	11
20	м. Черкаси	113	-	65	48
21	Черкаський р-н	32	28	2	2
22	Чорнобаївський	36	24	7	5
23	Чигиринський	49	23	15	11
24	Шполянський	46	25	16	5
	Всього	1301	570	418	313

Складено за: [70, с.16].

В окремому випадку, за згодою вищих профспілкових органів або виконкомів відповідної районної чи міської Рад депутатів трудящих, суди могли бути створені і в менших колективах, ніж 50 осіб. Потреба в них могла виникнути у зв'язку з віддаленістю нечисленних колективів від своїх керівних організацій тощо.

В нечисленних колективах, де товариські суди не створювалися, виховну роботу мали проводити громадські організації та адміністрація [133, с. 14].

Якщо в колективі менше 50 осіб, то справи про антигромадські прояви могли розглядати й суди, що діяли при вищих виробничих ланках певного відомства. В ідеалі у такому випадку до таких судів необхідно

було обирати представників від нечисленних колективів, щоб забезпечити належний виховний вплив з їх боку.

Іншим варіантом виходу із ситуації було створення товариського суду для колективів кількох однорідних підприємств чи установ, для декількох будинків за умови потреби і можливості, зокрема близького розташування.

І навпаки, якщо колектив великий, то товариські суди могли організовуватися і в окремих цехах виробничих підприємств, бригадах колгоспів тощо. Іноді поряд з цеховими функціонували й загальні для всього підприємства суди громадськості. В такий спосіб було організовано роботу товариських судів на підприємствах з багатотисячним колективом, таких як: Дніпровський металургійний завод ім. Дзержинського, Київський комбінат штучного волокна, Краматорський завод важкого машинобудування ім. В. Чубаря, Львівський автобусний завод [348, с. 39], Ждановський металургійний завод ім. Ілліча [158, с. 14].

Приклад великих підприємств часто копіювали і дрібні об'єкти, установи чи навчальні заклади, хоча це й було недоречно. Наприклад, на Одеському заводі сільгоспмашинобудування суди громадськості були створені в кожному з 15 цехів. Така ж ситуація спостерігалася в Одеському політехнічному інституті та Державному університеті ім. І. Мечнікова, де товариські суди були організовані на кожному факультеті [21, с. 26].

Були випадки, коли і у великих колгоспах, які мали у своєму складі кілька комплексних бригад, що локалізувалися у межах окремих населених пунктів, організовувалися окремі бригадні товариські суди. Така форма організації була застосована у колгоспі «Дружба» Гребінківського району Київської області. У кожній із двох комплексних бригад, які розташовувалися в селах Ксаверівка та Пінчуки, було створено окремі громадські суди [221, с. 15].

Практикувалося й одночасне створення як цехових, так і загальних товариських судів у межах одного виробництва. Як приклад можна навести досвід Київської взуттєвої фабрики, де діяло сім цехових та один

загальнофабричний товариський суд. До останнього направлялися справи, що надходили із нечисленних виробничих підрозділів та відділів [221, с. 28].

Інколи замість загального товариського суду створювалася міжцехова громадська організація. Прикладом такої організації є Часів-Ярський комбінат вогнетривких виробів, де кілька міжцехових судів охоплювали всі дільниці і відділи підприємства [158, с. 15].

У спеціальній літературі висловлювалися різні думки про структурні форми судів. Одні автори висували пропозицію про обов'язкове створення у великих колективах судів у цехах підприємств, бригадах колгоспів тощо, адже наявність у них лише одного суду нерідко призводила до того, що судді, які розглядали справу, зовсім не знали порушника: людям, присутнім у залі засідань, він теж не завжди був знайомий. Такий стан різко знижував виховне значення засідань товариського суду, серйозно утруднював винесення обґрунтованого рішення, викликав значні організаційні труднощі при виборі місця і часу засідання суду, оповіщення колективу про наступне засідання тощо [192, с. 11].

На думку М. Чередниченка, погодитися з такими висновками не можна. Адже для уникнення цих незручностей достатньо обирати до судів представників цехів, виробництв, дільниць, бригад. Тоді завжди знайдуться люди, які добре знатимуть порушника. Стосовно ж організаційних труднощів, які можуть виникнути перед загальним для всього колективу товариським судом, то й їх за допомогою адміністрації та громадськості неважко позбутися [348, с. 40].

Г. Лінденбург та Н. Леонова виправдовували створення товариських судів у цехах, відділках, виробничих дільницях існуванням «специфіки» в низці галузей народного господарства: це – самостійні або на довгий час ізольовані від основного складу працівників нечисленні колективи, окремі члени яких потребують впливу на них товариських судів [164, с. 10].

У коментарях до нового Положення про товариські суди зазначалося, що у багатотисячних колективах товариські суди можна створювати

відповідно до чинного законодавства лише в усіх їх структурних підрозділах [241, с. 56]. Структурні форми товариських судів, перебуваючи в залежності від рівня виховної роботи в колективі, у перспективі разом з ним мали б зазнати певних змін. Так, з підвищенням свідомості людей, а отже, і зі зменшенням обсягу роботи для судів може відпасти необхідність їх існування, наприклад у складових частинах колективу. Замість них будуть створені загальні для всього колективу товариські суди.

Наступним принципом залучення громадськості до здійснення судочинства була виборність.

Процес організації товариських судів складався із трьох стадій:

- 1) підготовка до виборів і скликання виборних зборів;
- 2) безпосередньо власне вибори;
- 3) вибори голів товариського суду, його заступників і секретаря.

Питаннями організації виборів судів громадськості займалися відповідні фабричні, заводські, місцеві комітети профспілок, правління колгоспів, виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих [172, с. 27].

Радянські і профспілкові органи здійснювали нагляд за доцільністю організації судів у тих чи інших колективах, допомагали їм правильно вибудувати їх структуру. Якщо в колективі товариського суду не було і він створювався вперше, названі органи проводили перед виборами широку роз'яснювальну роботу про значення і завдання громадських судів. Коли ж відбувалися перевибори, профкоми і виконавчі комітети місцевих Рад організовували звіти судів, що діяли попередньо [172, с. 28].

Вибори членів товариського суду провадилися зазвичай на загальних зборах. Вони ж визначали кількісний склад суду.

Під терміном «загальні збори» розумілися не лише збори всіх трудящих колективу, а й створений зусиллями і від імені частин колективу орган для обрання товариського суду – делегатські збори, збори представників чи конференція.

Обов'язковою вимогою була відкритість голосування за кандидатів у члени товариського суду. Вважалися обраними ті особи, які отримали більшість голосів. При цьому кандидати мали набрати більше половини голосів присутніх на зборах. Наступним етапом виборів було обрання з-поміж членів суду голови, заступників та секретаря [175, с. 10].

Інколи піднімалося питання і про необхідність таємних виборів членів суду, проте згідно з Положенням 1961 р. було зафіксовано вимогу саме відкритого голосування до товариського суду.

Кандидатури в члени товариського суду могли висувати на зборах як громадські організації та адміністрація, так і всі присутні на зборах працівники підприємства (цеху). Кожний робітник чи службовець мав право виступати на зборах за кандидата, що висувався, або проти його кандидатури.

Питання про включення в список кандидатів у члени суду або про відвід зі списку вирішували загальні збори (конференція) відкритим голосуванням [158, с. 17]

На практиці траплялися суди з найрізноманітнішим кількісним складом – від 4 до 20 осіб. Все залежало від конкретних місцевих умов. Наприклад, товариський суд залізничного цеху Дніпровського заводу ім. Дзержинського налічував 14 осіб, а суд громадськості київських заводів ім. Лепсе та «Червоний екскаватор» працював у складі 9 осіб. Для сільських товариських судів Полтавської області було характерним обрання голови, 2-5 заступників і до 20 осіб, які представляли рядових членів громадської організації. Варто зазначити, що зазвичай сільські суди були значно меншими: так, товариський суд Білоцерківського району Київської області налічував лише 7-11 осіб [347, с. 29–30].

У зв'язку з тим, що за статтею 11 «Положення про товариські суди Української РСР» притягнута до суду особа, потерпілий та учасники цивільного спору мали право заявити відвід будь-якому члену суду, якщо є підстави вважати, що він зацікавлений у наслідках розгляду справи, на

кожному засіданні повинен бути присутнім у залі хоча б один «запасний» член суду.

Оскільки сфера впливу товариських судів значно розширилася, то збільшилося й коло організацій та осіб, які могли направляти справи до товариського суду. Якщо за Положенням 1951 року товариські суди розглядали справи за поданням керівника підприємства, цеху, дільниці, то згідно з новим законодавством подання здійснювали й фабзавмісцевками, цехові комітети, комсомольські та інші громадські організації, загальні збори робітників і службовців за місцем роботи порушника й інші органи громадськості, а адміністрація підприємства, як правило, передавала до товариського суду лише матеріали про порушення трудової дисципліни.

Право ставити на розгляд ту чи іншу справу мали й самі товариські суди. Їх прерогативою вважалися справи морально-побутового характеру: відхилення від норм радянського життя або порушення правил внутрішнього трудового розпорядку [329, с. 2].

Справи до товариського суду могли направляти органи прокуратури, міліції, народні суди і штаби добровільних народних дружин по охороні громадського порядку. Товариські суди розглядали також справи згідно з заявами громадян за місцем роботи або проживання [158, с. 24].

Ініціатива оформлялася поданнями, повідомленнями, заявами тощо. Ініціатори розгляду справ, перш за все, з'ясовували характер порушення і особу, яка, на їх думку, вчинила його, вимагали від цієї особи пояснень, розмовляли з нею, сусідами, товаришами по роботі. Це давало змогу уникнути безпідставного «смикання» підозрюваної особи і завантаження суду зайвою роботою [348, с. 66].

Цікавим є наступний приклад. До редакції газети «Черкаська правда» прийшла робітниця ресторану «Черкаси» Антоніна Петрівна Євдокимова зі скаргою на свого чоловіка Василя Пилиповича. Той систематично пив, зчиняв дебоші та бив дружину. Редакція газети перейнялася цим випадком, з'ясувавши, що громадянка Євдокимова, заплутавшись у своїх сімейних справах, бачила єдиний вихід зі свого становища в тому, щоб вступити в

секту євангелістів, які близько прийняли до серця її сімейні негаразди. Журналісти провели детальне розслідування і дійшли висновку, що не лише чоловіка, а й дружину потрібно перевиховувати силою колективу, тож ініціювали розгляд справи товариським судом. У ході розслідування редакція з'ясувала причини байдужості та бездіяльності громадських організацій, вказавши, що голова товариського суду зволікав із розглядом матеріалів, інколи відкладаючи справу на два роки при існуючій законодавчій нормі – 15 днів [200, с. 3].

Одержавши відповідні матеріали, товариський суд також мав пересвідчитися у наявності підстав для притягнення особи до громадської відповідальності, в необхідних випадках проводив попередню підготовку справи до слухання. Товариський суд мав право вимагати від підприємств, установ, організацій та громадян необхідні відомості й документи. Основна мета підготовчого етапу – повне й об'єктивне з'ясування всіх обставин порушення і особи підозрюваного, зокрема: її ставлення до праці, до товаришів, поведінка в сім'ї, особисті якості, умови життя, минула діяльність тощо [195, с. 47].

За результатами попередньої перевірки фактів голова суду або його заступник детально «розглядали» особу, відносно якої поставлено питання про притягнення до відповідальності. При наявності підстав для розгляду справи в товариському суді вони переходили до встановлення можливих свідків, підготовки необхідних у справі документів. Товариські суди, а також учасники цивільного спору були вправі затребувати додаткові документи і викликати свідків.

Звичайно, найбільш відповідальним моментом роботи товариського суду було його засідання. Публічний розгляд справи провадився у неробочий час. При розгляді справи за місцем проживання притягнутого до суду в необхідних випадках вживалися заходи, що забезпечували участь у засіданні представників колективу, в якому він працював.

Явка громадян за викликом суду була обов'язковою. Питання про явку притягнутої до товариського суду особи слід було з'ясувати під час

попередньої перевірки фактів, щоб її неявка не була для членів суду раптовою. Згідно зі ст. 12 «Положення про товариські суди Української РСР» можна зробити висновок, що суд при першій неявці на його засідання притягнутої особи завжди повинен відкладати розгляд справи. Тим часом, якщо така особа заздалегідь відмовлялася прийти на засідання, товариський суд мав право розглянути справу за її відсутності [195, с. 51].

Розгляд справ у товариських судах мав проходити за активної участі членів колективу, в якому жила або працювала притягнута до суду особа. День, час і місце розгляду справи визначалися головою товариського суду, про що робітники і службовці широко сповіщалися.

Інформацію про дату і тему засідання поширювали за допомогою місцевого радіо, багатотиражної та стінної преси, шляхом розвішування оголошень тощо. Питання це мало бути узгодженим із профспілковою організацією і керівником підприємства (цеху) або установи. Засідання товариського суду і виконання його членами доручень, пов'язаних з розглядом справи, проводилося в неробочий час, щоб працівники мали змогу бути присутніми на засіданні і брати активну участь в обговоренні справ. Для публічного засідання рекомендувалося обирати час на стику змін, а місцем проведення могли слугувати червоні кутки, гуртожитки, клуби, а інколи й Палаці культури [120, с. 2].

На одне засідання суду слід було призначати на розгляд не більше однієї-двох справ, а не розглядати їх цілими «пачками», як це, наприклад, мало місце на шахті № 3-3-біс тресту «Красноармійськвугілля», на Слов'янському арматурно-ізоляторному заводі та деяких інших підприємствах. Це негативно позначалося на якості розгляду справ [131, с. 23].

В ідеалі товариський суд мав розглядати лише актуальні справи, які мали великий виховний інтерес для громадськості, тобто справи, повчальні не тільки для порушника трудової дисципліни чи громадського порядку, але й для робітників і службовців колективу. Якщо ж усі ці справи

передавати на засідання суду, то вони автоматично знижують виховний потенціал громадського судочинства та нівелюють ефект їх рішень.

Проте аналіз численних архівних документів свідчить про протилежне явище: у вимогах та рекомендаціях щодо діяльності громадських судів типовим зауваженням є нерозгляд усіх справ! Тобто, якщо на підприємстві зафіксовано п'ять прогулів, то товариський суд зобов'язаний розглянути їх усі.

В деяких випадках бажано запросити на засідання суду членів родини порушника, а також представників громадськості за місцем його проживання (наприклад домоуправління, жіночої ради, комісії сприяння домоуправлінню тощо) [158, с. 30].

Участь у засіданні представників громадськості за місцем проживання справляла значний моральний вплив на винуватця. Наприклад, садчик цеху № 2 Костянтинівського заводу вогнетривких виробів «Червоний Жовтень» П. не раз з'являвся на роботу у нетверезому стані або й зовсім не виходив на роботу. Дисциплінарні стягнення, які на нього накладав директор заводу, не приводили до належних наслідків. Тоді матеріали про порушення були передані до товариського суду, на засідання якого були запрошені мати і дружина порушника. У своїх виступах присутні показали, яку шкоду П. заподіяв заводу і родині своєю поведінкою. Після цього робітник виправився, перестав пиячити і став добре працювати [134, с. 7].

Оскільки значну кількість порушень трудової дисципліни і правил соціалістичного співжиття допускали молоді робітники і службовці, які недавно прийшли на виробництво, тому товариський суд мав проходити у тісному зв'язку з комсомольськими організаціями.

На слухання справ про непомірне вживання спиртних напоїв могли запрошуватися і медичні працівники. Наприклад, на засідання Авдіївського керамічного заводу при обговоренні проступку робітника Б., який прийшов на роботу в нетверезому стані, був запрошений фельдшер. У яскравому і доступному виступі він розповів про шкоду вживання

алкоголю, про його руйнівну дію на організм людини. Таке засідання було корисним і для решти присутніх працівників [158, с. 31].

Товариські суди притягували до відповідальності не лише порушника, а й інших осіб, з вини яких стали можливі ті чи інші вчинки. Особливо це стосувалося справ про недодержання правил технічної безпеки. У такому випадку одночасно судили й осіб технічного нагляду, які допустили неналежний контроль. Цей засіб дисциплінував працюючих, сприяв усуненню нещасних випадків, псування техніки тощо [37, с. 26].

Присутні з дозволу головуючого могли ставити запитання, висловлюватись по суті справи, яка розглядалася. Зібрані під час попередньої підготовки дані прилюдно перевірялися і доповнювалися:

- поясненнями притягнутого до суду, свідків і потерпілого;
- відомостями і документами, що надійшли від підприємств, установ, організацій та громадян;
- виступами присутніх тощо [37, с. 28].

У складі товариського суду не передбачалася наявність обвинувача та захисника. Ця роль відводилася самим виступаючим: хтось осуджував, хтось шукав пом'якшувальні обставини негідного вчинку. Участь же громадських обвинувачів і захисників у засіданні товариського суду лише стримувала б ініціативу членів колективу, знижувала їх активність.

Важливим етапом розгляду справи було донесення до порушника та всього колективу повної картини тих негативних наслідків, до яких призводить порушення. Якщо йшлося про прогул, порушення правил техніки безпеки, брак у роботі тощо, то слід було показати, яку шкоду це порушення заподіяло підприємству (скільки часу втрачено виробництвом і що можна було виготовити за цей проміжок часу), родині (якій порушник не приніс частину заробітку і цим позбавив її відповідних благ), товаришам по роботі (позбавлення премії бригади, в якій працював порушник), його здоров'ю (якщо проступок пов'язаний із вживанням алкоголю) тощо. Рекомендувалося виготовлення наочних матеріалів, які б ілюстрували ці втрати [158, с. 39].

У результаті розгляду справи виносилося рішення, яке мало бути прийнятим більшістю голосів членів суду. Рішення товариського суду – це документ, в якому закріплювався колективний осуд ганебної поведінки певної людини і виражалася вимога колективу про її припинення. По суті, рішення можна було умовно поділити на такі види: а) про виправдання безпідставно притягнутої до суду особи; б) про передачу матеріалів відповідним органам, якщо треба притягти когось до кримінальної або адміністративної відповідальності; в) про визнання особи винною в антигромадських діях з застосуванням до неї або без застосування заходів громадського впливу [175, с. 75].

Спеціальної форми рішення суду законом не передбачалося, проте це мав бути окремий документ, в якому зазначалося: підприємство, дата, місце і час розгляду справи; склад товариського суду; анкетні дані порушника, його посада; предмет розгляду (правопорушення чи антигромадський вчинок); причини, що призвели до порушення, і його наслідки; засіб впливу, який вирішив застосувати суд; спосіб доведення рішення до відома громадськості [158, с. 40].

Якщо протягом року після розгляду справи підсудний не скоював нового порушення, то рішення товариського суду втрачало силу. Активна участь у житті колективу та гарна робота у разі звернення самого робітника, його керівника чи за проханням громадських організацій також ставали приводом до зняття засобів громадського впливу. У будь-якому випадку прийняте рішення доводилося до загального відома [38, с. 60].

Особливою вимогою було те, що вся робота товариського суду повинна була проводитися у «справжній товариській обстановці». Це означало, що громадським інституціям не рекомендувалося копіювати окремі форми процесу, які застосовувалися в народних судах при розгляді кримінальних справ. Зокрема, не варто було попереджувати свідків про відповідальність за дачу неправдивих показань, суд не повинен був називати притягнутого до відповідальності «обвинуваченим» або «підсудним», садити його на «лавку підсудних», вимагати вставання

присутніх при вході складу суду і при оголошенні рішення, виносити рішення ім'ям республіки, іменувати своє рішення вироком тощо. Варто відзначити, що прикладів такого наслідування суто судових функцій на практиці виявлялося багато. Але подібні формальності не створювали відповідної атмосфери саме виховного впливу [158, с. 37].

Проте, визначаючи порядок розгляду справ у товариському суді, не можна забувати, що це – громадський суд, але й не слід повністю ототожнювати його з іншими громадськими органами і організаціями.

На початку 1960-х років нерідко можна було натрапити на висловлювання про те, що засідання товариських судів повинні проводитися як «звичайні засідання громадської організації», мати «характер загальних зборів, виробничої наради».

Варто підкреслити, що твердження про те, що засідання товариського суду не повинне мати нічого спільного з процедурою розгляду справ у народному суді, – така ж крайність, як і механічне наслідування судового розгляду, некритичне запозичення громадськими судами процесуальної процедури розгляду справ.

Заперечення процесуальної форми для громадських судів ставило під сумнів саму ідею їх існування. Якщо допустити, що вони відрізнялися від інших виборних органів громадськості і зборів трудящих тільки своєю компетенцією і застосовуваними заходами впливу, то в їх діяльності не було б необхідності. Адже справа полягала не тільки в компетенції товариських судів, але й не меншою мірою у формах і методах їх роботи. Судова процесуальна форма була суттєвою гарантією розкриття істини у справі, найкращим способом встановлення фактичних обставин у повній відповідності з тим, що мало місце в дійсності. Більше того, судова процесуальна форма виступала ефективним засобом формування громадської думки, розвитку соціалістичної правосвідомості та «комуністичної свідомості». На думку І. Мартинович, залучення громадськості до здійснення правосуддя було найбільш досконалою та

розробленою формою правоохоронної (юрисдикційної) діяльності [178, с. 296].

Товариські суди були підзвітні загальним зборам колективу і звітували перед ними про свою діяльність не рідше одного разу на рік. Голова суду мав окреслити основні показники діяльності громадської інституції та проаналізувати роль товариського суду в профілактиці правопорушень у середовищі конкретного колективу [91, с. 46].

Звичайно основним показником діяльності судів була їх документація. У Положенні питання про те, хто має вести протокол засідання, не вирішено. На практиці цей обов'язок покладался на технічного працівника, якого виділяла для цієї мети адміністрація підприємства. Іншим варіантом була практика, коли секретарем обирався один із членів товариського суду і на нього покладалося ведення протоколів засідань. При цьому секретар не входив до складу суду, який брав участь у засіданні і, отже, не був одним із трьох членів суду, що беруть участь в розборі справи [158, с. 18].

Свої повноваження товариські суди виконували протягом двох років. Такий порівняно невеликий строк повноважень товариського суду було встановлено для того, щоб шляхом частішого оновлення його складу залучати все більше і більше людей до участі у здійсненні правосуддя. Колективи, державні і громадські організації повинні були стежити за тим, щоб товариські суди під час перевиборів систематично оновлювалися. Це мало забезпечити: 1) постійне залучення до їх роботи широкого кола здібних людей; 2) зростання свідомості осіб, обраних до товариських судів, підвищення їх вимогливості до себе, бо перебування в громадському суді, одержання морального права судити інших зобов'язує людину постійно дисциплінувати себе; 3) сприяння засвоєнню все більшою кількістю громадян чинних норм радянського права, вихованню правосвідомості [248, с. 48].

Таким чином, у процесі створення і подальшій діяльності товариських судів було напрацьовано декілька організаційних форм. Той чи інший вибір обумовлювався конкретними умовами. Вирізнялися два види

товариських судів. Це виробничі, які створювалися у трудових колективах, і територіальні, за місцем проживання. Кількісний склад товариських судів коливався від 4 до 20 осіб, проте у засіданнях брали участь усі члени колективу. Кожні два роки склад товариського суду оновлювався. В обов'язки членів суду входило фактично ведення справ (характеристика притягнутого до відповідальності, з'ясування обставин правопорушення, встановлення свідків та збір їх показань тощо) та оформлення відповідної документації. Голова товариського суду обов'язково звітувався щодо діяльності підрозділу. Варто підкреслити, що виконання всіх цих обов'язків було на громадських засадах – безоплатно.

2.3 Кадрові питання суду громадськості

Одним із найважливіших організаційних аспектів функціонування громадсько-судових інституцій періоду «відлиги» був їх особовий склад. Адже від ініціативності, активності, рівня освіченості та порядності, відповідальності членів суду залежала повсякденна робота цих громадських організацій, а отже, і боротьба з порушеннями норм соціалістичного буття як у виробничій, так і в приватній сфері життя.

У Положенні 1961 року зазначалося, що до товариських судів повинні були входити авторитетні люди, які мали моральне право судити інших та могли б розв'язувати складні питання виховання людини. Це було зрозумілим з огляду на те, що перед громадським органом судочинства стояло завдання щодо перевиховання порушника та профілактики злочинності. Як правило, це були найкращі робітники, колгоспники, службовці [323, с. 60].

Діловий та особистий авторитет мали, як правило, представники виробничої інтелігенції: інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, економісти тощо. Проте обрання їх до складу суду було дискусійним, адже тоді громадський орган перетворювався на «директорський суд», позбавлений виховного впливу «суду рівних». Саме моральний осуд

товаришів по роботі і лежав в основі ідеї про активне залучення громадськості до здійснення судочинства.

Так, на Макіївському металургійному заводі імені Кірова у складі як загальнозаводського, так і цехових судів не було рядових робітників: вони склалися виключно з інженерно-технічних працівників [297, с. 69].

Аналогічне становище склалося і в будівельному управлінні № 1 тресту «Макіївжитлобуд», в управлінні «Донбасоброббуд». У складі товариських судів цих підприємств станом на 1960 рік не було жодного робітника. А з п'яти членів товариського суду шахти «Комсомолец» (м. Горлівка) був тільки один робітник, а решта були представниками адміністративно-господарського персоналу [158, с. 16–17]. Це було визнано значним недоліком їх діяльності.

Варто підкреслити, що партійні органи прагнули максимальною мірою забезпечити, щоб громадсько-судові інстанції очолювали члени партії. Наприклад, із 1220 товариських судів Дніпропетровської області 800 очолювали члени та кандидати в члени КПРС, головами 400 судів були обрані безпартійні громадяни [291, с. 41].

Не менш важливим чинником обрання кандидатів у члени суду був їх досвід роботи та вік. Варто відзначити, що хоча віковий ценз прямо не прописувався у Положенні, та все ж вважалося, що судити осіб, які здійснили проступок, мали моральне право тільки люди старшого покоління. З другого боку, аби уникнути однобокості у діяльності суду та посилити його виховний вплив, до складу громадської організації рекомендувалося включати і молодь: тоді громадський осуд був репрезентований усіма віковими категоріями та виключав можливість співчуття однолітків порушника.

У методичній літературі щодо організації роботи товариського суду зазначалося, що в більшості громадсько-судових інститутів застосовувався принцип поєднання молодих і старих кадрів. Ліненбург та Леонова мотивують необхідність обирання в суди представників молодшого покоління тим, що їм при розгляді проступків, вчинених юнаками і

дівчатами, більш зрозуміла психологія ровесників. О. Лапай же стверджує, що людям старшого покоління неважко розібратися в поведінці молодих і дати їм правильні настанови. На його думку, досвід старшого покоління і енергія молоді – найкраще поєднання для ефективної роботи товариського суду [158, с. 18].

Однією з установчих рекомендацій щодо організації діяльності товариських судів було залучення до активної роботи старих кадрових робітників, пенсіонерів. Наприклад, до складу товариського суду шахти № 3-3-біс тресту «Красноармійськвугілля» було обрано п'ять пенсіонерів. Голова суду Михайловський – пенсіонер, який 43 роки пропрацював на шахті і у складі громадського органу здійснення правосуддя долучився до справи виховання робітників. Із 13 членів товариського суду шахти № 9 «Капітальна» (м. Сталіно) четверо осіб були пенсіонерами. Троє пенсіонерів було обрано до складу товариського суду Єнакієвського металургійного заводу [292, с. 47]. Підкреслювалося, що перші роки діяльності громадсько-судових інстанцій нового формату продемонстрували користь залучення осіб пенсійного віку.

Висувати кандидатів у члени товариського суду могли як представники державних чи громадських організацій, так і всі учасники виборів. Запропоновані кандидатури обговорювалися загальними зборами, після чого проводилося відкрите голосування по кожній кандидатурі окремо. Вже на установчому засіданні члени суду відкритим голосуванням обирали зі свого складу голову та його заступника – одного чи декількох – і секретаря суду [348, с. 45–46].

Рекомендувалося не навантажувати членів товариського суду іншими громадськими дорученнями, адже безпосередня участь у здійсненні громадського правосуддя – важлива і почесна місія, що вимагала багато часу і енергії.

В свою чергу, перед членами суду ставилися досить високі вимоги. Для демонстрації таких високих вимог, які стояли перед очільниками товариських судів, М. Чередніченко, автор одного з найбільш поширених

методичних посібників щодо залучення громадськості до здійснення судочинства, наводить вислів М. І. Калініна. І хоча цитата стосувалася народних суддів, та, на думку М. Чередніченка, цілком відповідає і вимогам до кандидатів у товариські суди пероду «відлиги»: «Суддя повинен не тільки вміти правильно політично розібратися в даній конкретній справі, в тій обстановці, в якій та справа виникла, правильно оцінити, розпізнати людей, що брали участь у цій справі, виявити всі пружини кожної справи,... але він повинен ще, крім цього, зуміти це зробити так переконливо, так показово, щоб не тільки він сам і народні засідателі, але й усі присутні на суді розібралися в цій справі і зрозуміли б правильність рішення, що його виніс суд. Можна цілком впевнено сказати, що, коли народний суд так розгляне справу, то і засуджений запам'ятає його рішення на все життя, як би він цим рішенням був незадоволеним. Ми мало враховуємо, що суд робить величезний вплив як на тих, хто притягається до відповідальності, так і на присутніх. Суддя, який добре, уміло, по-партійному веде справу, завжди зуміє забезпечити і добру аудиторію. Люди прийдуть його слухати, учитися у нього» [348, с. 44–45].

Проте в ряді випадків профспілкові організації формально відносилися до вибору голів товариських судів, рекомендуючи на ці посади осіб, які мали й інші відповідальні доручення. Зрозуміло, що таким людям важко було приділяти необхідну увагу роботі товариських судів. Наприклад, на Горлівському машинобудівному заводі імені Кірова довгий час головою суду обирався юрисконсульт заводу, який, окрім цього, мав ще п'ять інших значних громадських доручень. Це зумовило його низьку ефективність. Голова товариського суду будуправління № 1 тресту «Макіївжитбуд» Ємельяненко (начальник виробничого відділу) мав ще чотири відповідальні громадські доручення. Саме в цьому вбачалася причина того, що за 1959 р. цей суд розглянув лише одну справу [292, с. 48].

Подекуди мали місце факти, коли головами товариських судів обиралися працівники, які не мали морального права осуджувати

проступки своїх товаришів по роботі. Так, головою товариського суду Донецько-Севастіянівсько-Комсомольського шахтоуправління було обрано Н., який скомпрометував себе прогулами на роботі і негідною поведінкою в побуті. Тому він не користувався авторитетом у товаришів і відповідне відношення транлювалося й на сам суд. Траплялися випадки, коли сам голова товариського суду був не зацікавлений у його успішній діяльності. Так, обраний очільник Микитівського доломітного комбінату Б. взагалі відмовився від участі в роботі суду та не відвідував його засідань. Звичайно, це підірвало громадський вплив інституції [292, с. 50].

Варто зазначити, що подібні випадки свідчили, перш за все, про штучність створення цих судів у гонитві за підвищенням показників залучення громадськості до здійснення судочинства.

Члени товариського суду, які не виправдали виявленої їм довіри, могли бути достроково відкликані загальними зборами на вимогу більше половини присутніх осіб. Так зробили загальні збори Ждановського судноремонтного заводу, відкликавши зі складу товариського суду В., який допустив негідну поведінку в побуті. В цьому випадку загальні збори взамін відкликаних, а також тих, що вибули з інших причин, вибирали нових членів товариського суду. Довибори нових членів проводилися в загальному порядку, тобто так само, як і вибори – на зборах (конференції) [158, с. 19].

Щорічно склад товариських судів поповнювався новими членами, які часто не мали елементарних юридичних знань. Слід враховувати і недостатній рівень освіченості працюючої молоді і дорослого населення в СРСР на межі 1950-х – першої половини 1960-х років загалом. Він був обумовлений, насамперед, тим, що в роки війни з різних причин молоді люди були змушені залишити шкільне навчання. Так, у 1959 р. на 1000 осіб, зайнятих у народному господарстві, припадало лише 375, які мали освіту в обсязі семи і більше класів [230, с. 225].

Все це загрожувало серйозними помилками в діяльності судів та винесенням необґрунтованих, помилкових рішень, що викликало справедливі нарікання громадськості.

Усунути їх рекомендувалося шляхом ретельного, планомірного навчання членів товариських судів. Успіх у роботі будь-якого громадського органу, в тому числі й товариського суду, вбачався й у конкретній та повсякденній допомозі, яку йому надавали партійні та профспілкові комітети.

У листопаді-грудні 1959 р. у м. Феодосія було проведено два загальноміські семінари для голів товариських судів, де було обговорено наявний досвід їх діяльності, труднощі, які виникали у повсякденній роботі, та методи їх усунення. Змістовний семінар для очільників товариських судів було проведено й у Бахчисарайському районі. На захід були запрошені троє народних судей, котрі у своїх виступах поділилися власним досвідом практичної роботи. Основну увагу виступаючі приділили методиці організації та ведення засідання. Спільна нарада голів товариських судів, керівників підприємств та організацій, секретарів парторганізацій та голів профспілкових комітетів відбулася наприкінці листопада 1959 р. у м. Керч. Тут зі змістовною доповіддю виступив прокурор міста, який окреслив завдання громадсько-судових інстанцій та їх функції відповідно до Зразкового положення про товариські суди [293, с. 62].

Цикл практичних занять було проведено заводським комітетом профспілки суднобудівного заводу імені Носенка м. Миколаєва протягом 1960 р. Для розуміння масштабів просвітницьких заходів, які, до речі, були більш-менш типовими для всієї республіки, вважаємо за доцільне навести їх перелік: про організацію та загальні питання роботи товариських судів (для членів цехових товариських судів, лютий); нарада голів цехових комітетів із питання про організацію роботи цехових товариських судів (за участю юристів обласної ради профспілок, лютий); інструктаж членів заводського товариського суду (квітень); семінар з головами цехових

товариських судів з питання організації розгляду справ (суддя 2-ї дільниці Сталінського району, квітень); семінар з головами цехкомів із питання роботи товариських судів у цехах та відділах (голова завкому, липень); семінар із головами та членами товариських судів заводу про практику їх роботи (помічник прокурора м. Миколаїв, липень); спільні семінарські заняття для голів і членів товариських судів та командирів добровільних народних дружин (листопад) [298, с. 122].

Відповідні просвітницькі заходи здійснювалися і в сільських районах Української РСР. Наприклад, протягом 1959 р. було проведено дев'ять інструктивних занять і три районні наради з головами товариських судів Залещицького району Тернопільської області. Активну участь у проведенні цих заходів брали працівники судових, правоохоронних та адміністративних органів району. Поряд з цим, допомога членам товариських судів здійснювалася також у вигляді надання консультацій із окремих конкретних питань працівниками народного суду, прокуратури та міліції [293, 246].

Непогано зарекомендували себе семінари голів і членів товариських судів на підприємстві, в районі або в масштабі всього міста. В Арцизькому районі Одеської області, наприклад, у 1961 році було проведено п'ять кущових семінарів, 58 консультацій та бесід. Їх теми – різноманітні: «Організація роботи товариських судів», «Про проект Зразкового положення», «Про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 червня 1961 року», «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», «Заповідь соціалізму: хто не працює – той не їсть», «Діловодство в товариському суді» [175, с. 13].

Не менш цікавою була і тематика семінарів, організованих у Новоіванівському районі Одеської області. Учасники семінарів прослухали низку лекцій правового спрямування, зокрема: «Громадськість – вирішальна сила у боротьбі проти порушень соціалістичного правопорядку та радянської законності», «XXII з'їзд про роль товариських судів у

подоланні пережитків у свідомості окремих громадян», «Суд радянський та суд буржуазний» [323, с. 69].

Варто відзначити, що вже тільки назви цих лекцій несуть відповідне ідеологічне навантаження. У просвітницьких заходах домінувала саме партійно-політична складова, що зумовлювалося загальним духом радянського періоду і цілковитим підпорядкуванням усіх сфер суспільного життя партійному керівництву й тотальному контролю.

Поряд з короткочасними семінарами в ряді районів Одеської області – Бородінському, Ізмаїльському, Татарбунарському, Іванівському – успішно працювали постійно діючі курси для осіб, обраних до складу товариського суду. До читання лекцій і практичних занять тут залучалися народні судді, слідчі, працівники прокуратури та міліції, партійний та радянський актив [173, с. 13].

Одноденні семінари за участю міських та районних прокурорів, суддей, начальників міліції, адвокатів були характерною формою роботи щодо поширення юридичних знань для членів товариських судів. Їх типовий зміст можна простежити на прикладі тематики лекцій, проведених у м. Бориспіль та в Димерському районі Київської області у квітні 1962 р. Їх можна згрупувати у такі блоки: 1) завдання товариських судів у світлі рішень XXII з'їзду КПРС; 2) положення про товариські суди Української РСР; 3) інформація про нові законодавчі акти; 4) обмін досвідом роботи товариських судів [221, с. 124].

Досвід роботи товариського суду заводу металоконструкцій м. Миколаєва, який продемонстрував зразкову організацію ведення судових засідань, було висвітлено у ході змістовного семінару голів громадсько-судових інституцій міста, який організували виконком Миколаївської облради та рада профспілок. Більше того, матеріали семінару було оформлено окремою брошурою «Про практику розгляду справ у товариських судах» [298, с. 88]. Вона користувалася великим попитом та отримала позитивну оцінку правознавців.

Як поліпшити роботу товариських судів, яка їхня роль у період переходу до комуністичного суспільства – ці та інші питання стали темою науково-практичної конференції, організованої Одеським міськкомом КП України і державним університетом імені І. І. Мечникова. Захід засвідчив, що діяльність товариських судів перебуває у центрі уваги і науковців-правознавців, які також поділилися практичними рекомендаціями щодо оптимізації діяльності громадсько-судових інституцій [158, с. 14].

У деяких містах і районах країни було створено навіть громадські університети правових знань, у складі яких утворювалися спеціальні факультети товариських судів [63, с. 17].

Так, на базі Одеського інституту правових знань було організовано два спеціальні факультети: організації та діяльності товариських судів і добровільних народних дружин. Навчальний план першого з названих факультетів включав 44 лекційні та 18 семінарських занять, які поєднували у собі теоретичні дисципліни та широке використання практичного досвіду. Програма охоплювала такі курси: основи теорії держави і права, основи кримінального, цивільного, адміністративного, земельного права, основи цивільного процесу, організація роботи товариських судів [323, с. 70].

Тематику лекцій було побудовано таким чином, щоб слухачі могли максимально застосувати отримані знання на практиці. Основи трудового права викладалися слухачам під кутом зору дотримання трудової дисципліни, наслідків її порушення, стягнень, які накладаються за її порушення, тощо [175, с. 14].

При розгляді проблем кримінального права вивчалися питання відповідальності за дрібне хуліганство, клепи, побої, приписки про виконання обсягів роботи та інші незначні злочини, матеріали яких передавалися судами та прокуратурою до громадсько-судових інституцій за місцем проживання чи роботи [323, с. 71].

Практичні заняття були максимально наближені до умов повсякденної роботи товариських судів. Так, підсумковим уроком було

проведення показового судового засідання від початку і до винесення рішення. Крім цього, слухачі університету ретельно вивчали систему судочинства, відвідували засідання та виїзні сесії народного суду, органи прокуратури, колегії адвокатів тощо. Це мало розширити їх світогляд і підготувати до роботи навіть над складними та заплутаними справами [37, с. 25].

Успіх факультету покликав до життя обговорення планів розширення та відкриття філіалів інституту в інших містах області та республіки [63, с. 20].

Так, у 1962 році в Київській області такі факультети правових знань працювали вже в Макарівському, Білоцерківському, Броварському, Бориспільському, Фастівському, Переяслав-Хмельницькому та Васильківському районах. Викладачами таких факультетів були не лише місцеві юристи та працівники правоохоронних органів, а й викладачі Київського університету ім. Т. Шевченка, члени Верховного Суду УРСР, Київського обласного суду, співробітники Академії наук УРСР, члени обласної колегії адвокатів. У навчальних програмах народних університетів або факультетів правових знань, які в цей час організовувалися в усіх містах і райцентрах республіки, також було передбачено ознайомлення слухачів з основами цивільного, кримінального, адміністративного, трудового, колгоспного права [59, с. 24–25]. На початку 1960-х років тільки в Черкаській області було організовано роботу семи народних університетів правових знань [70, с. 14].

Варто відзначити, що заради якомога більшого охоплення аудиторії юридичні консультації здійснювалися і через засоби масової інформації. Так, голова Черкаського обласного суду С. Перекопський відповідав на найтипівіші запитання щодо організації роботи товариських судів на сторінках газети «Черкаський край» [225, с. 3].

Окрім поширення правових знань серед членів суду, важливим напрямом був і безпосередній зв'язок громадських організацій та

державних судових органів. Фактично повсюдно на початку 1960-х років народні судді проводили роботу з товариськими судами за такими напрямками: секція з надання допомоги товариським судам; секція з перевірки окремих ухвал; секція з перевірки осіб, переданих на перевиховання колективам; секція з пропаганди радянського законодавства [75, с. 63].

Такий державний контроль за законністю рішень товариських судів було встановлено в формах, які більшою мірою відповідали їх правовому становищу виборних громадських органів, наділених довірою колективу, що виражають його волю і відповідають перед ним.

Практика перших років функціонування товариських судів нового формату засвідчила, що прямий і безпосередній контакт їх з народними судами (й іншими правовими державними органами і посадовими особами) – найбільш простий, зручний і ефективний спосіб ділового вирішення питань, що виникають [178, с. 299].

Окрім систематичного проведення семінарських занять з головами та членами товариських судів, надання конкретної допомоги в організації їх засідань, народні судді періодично узагальнювали їх роботу і результати цих узагальнень виносили на обговорення на нарадах голів і членів громадсько-судових інстанцій з метою вироблення конкретних заходів щодо їх оптимізації.

Наприклад, у Гельмязівському районі Черкаської області народним суддею Бутко разом із працівниками обласного суду було проаналізовано всі матеріали, які розглядалися товариськими судами за 1961 рік. Внаслідок цього було узагальнено практику їх роботи і результати перевірки було обговорено на нараді голів і членів товариських судів за участі працівників прокуратури і міліції [70, с. 14]. Це був непоодинокий факт. Народний суддя Городищенського району П. Моця перевіряв роботу товариських судів району і свої узагальнення виніс не тільки на обговорення наради голів громадсько-судових інституцій, а й райвиконкому [70, с. 15].

Звичайно, брався до уваги і досвід загальнорадянського центру – Москви, де апробувалися передові форми і методи керівництва роботою товариських судів.

Основні форми керівництва зводилися до систематичної допомоги та підтримки товариських судів у їх повсякденній роботі шляхом забезпечення гарної відвідуваності засідань товариського суду, надання їм допомоги в підготовці справ до слухання, забезпечення явки на засідання порушників, організації широкої гласності в роботі товариського суду, доведення до відома працівників рішень товариського суду через профспілкових активістів, стінний і багатотиражний друк, надання допомоги у виконанні рішень товариського суду.

На громадські організації було покладено завдання проводити семінари для голів та членів товариських судів, організувати різні наради з обміну досвідом у роботі і перевіряти їх діяльність. Так, на кожному засіданні товариського суду Мамонтовського заводу автодорожньої техніки (Московська область) були присутні працівники судових або прокурорських органів, юридичних консультацій. Перед початком засідань вони проводили лекції та бесіди відповідної тематики. Це сприяло успішній діяльності товариських судів [196, с. 13].

Для голів і членів товариських судів у Москві юридична консультація міської ради профспілок та дирекція Будинку спілок організувала відповідні консультації. Московська обласна рада профспілок для поліпшення якості роботи товариських судів і підвищення рівня керівництва ними з боку фабрично-заводських комітетів протягом 1958 – 1961 років систематично організувала проведення семінарських занять з головами товариських судів.

Наведений перелік форм і методів покращення роботи товариських судів свідчить, що заходи, які здійснювалися в межах Української РСР були значно різноманітнішими та численнішими, ніж в інших регіонах СРСР.

Висновки до розділу 2

Отже, організація та повсякденна діяльність товариських судів у період «відлиги» потребували відповідного кадрового забезпечення. На членів громадсько-судових інституцій було покладено значний обсяг роботи: підготовка до слухання, проведення засідання, винесення рішень, оформлення відповідної документації, звітність тощо. Це вимагало наявності хоча б елементарних юридичних знань та загальної правової культури осіб, які здійснювали громадське судочинство. Тому наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років розгорнулася широка кампанія щодо поширення правових знань серед членів суду. Практична допомога у повсякденній організації роботи суду мала численні форми та методи.

Таким чином, товариські суди як форма організації громадської думки почали функціонувати ще з перших років існування радянської влади, пройшли кілька етапів розвитку та набули різновидів, детермінованих конкретними особливостями економічного, політичного та культурного укладу радянського суспільства. Так, протягом 1920 – 1930-х років діяли дисциплінарні, виробничі, сільські та колгоспні, житлові товариські суди. Якісно новий формат інституту товариських судів виник у період «відлиги», що зумовлювалося деякою лібералізацією тоталітарної атмосфери, реформами у багатьох сферах життя, змінами законодавства. Основоположний нормативний акт залучення громадськості до здійснення судочинства – «Положення про товариські суди Української РСР» – було затверджено Указом Президії Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р.

Висхідною тезою методичної літератури щодо ефективного залучення громадськості до здійснення правосуддя було те, що розгляд справ у товариському суді не обтяжений якими-небудь складними правилами судочинства. Проте аналіз організаційних аспектів діяльності громадських судів свідчить про інше: чітко регламентовані вимоги, обов'язкова звітність та й сама мета цих громадських організацій все ж означали

наявність нової, альтернативної форми здійснення правосуддя у радянському суспільстві періоду «відлиги».

До товариських судів повинні були входити авторитетні люди, що мали моральне право судити інших і могли б розв'язувати складні питання виховання людини, найкращі робітники, колгоспники, службовці, як правило передпенсійного чи пенсійного віку. Кількісний склад товариських судів коливався від 4 до 20 осіб, причому кожні два роки з метою якнайширшого охоплення громадськості він мав оновлюватися. Варто відзначити, що рівень загальної освіти дорослого населення наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х років був низьким. Між тим підготовка та ведення судової справи вимагали елементарних правових знань. Тому в окреслений період було налагоджено систему допомоги членам суду: проводилися лекції, семінари, бесіди, наради з обміну досвідом, розповсюджувалася відповідна методична література, на засідання запрошувалися судді, слідчі, працівники прокуратури та міліції тощо.

Таким чином, товариські суди доби «відлиги» створювалися як добровільні громадські організації, проте аналіз правових та організаційних основ їх діяльності дає змогу стверджувати, що вони стали альтернативною формою здійснення правосуддя.

РОЗДІЛ 3

РОБОТА ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ У БОРОТЬБИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПРАВОПОРЯДКУ

3.1 Справи виробничого характеру

Друга половина 1950-х років характеризувалася високим рівнем злочинності. За даними прокуратури УРСР, у 1957 – 1958 рр. спостерігалось подальше зростання кількості особливо небезпечних злочинів, при цьому відзначалося різке збільшення кількості рецидивів. Більше того, значно почастишали випадки, коли особа, яка потрапила в місце позбавлення волі за дрібні злочини, після відбуття покарання скоювала тяжкі злочини, причому із залученням до їх скоєння молодих людей та осіб, які раніше не були засуджені. Практика роботи органів МВС засвідчила, що посилення репресій і винесення більш жорстких вироків не надали можливості знизити карну злочинність. Наприкінці 1958 року у виправно-трудових колоніях МВС УРСР склалася досить гостра обстановка, пов'язана із перевантаженням цих закладів: станом на 1 жовтня 1958 р. тільки у ВТК МВС УРСР утримувалося 59 077 осіб за ліміту 46 266 осіб. Звичайно, окрім порушення умов утримування засуджених це ще й негативно позначалося на можливості перевиховання ув'язнених [268, 57].

Лібералізація сталінського репресивного апарату, відповідні зміни у законодавстві, спрямовані знизити рівень прізонізації населення, викликали цілком обґрунтовані побоювання нового сплеску злочинності. Тому держава, послабивши покарання за ті чи інші проступки, ініціювала становлення нового механізму соціального контролю – залучення громадськості до зміцнення радянського правопорядку. Товариські суди нового формату мали стати дієвим засобом профілактичної роботи найбільш численних і поширених правопорушень, а також формування «комуністичної свідомості» радянських людей.

Як зазначалося у попередньому розділі, товариські суди не стали новацією періоду «відлиги», проте попередні історичні варіанти цих громадських органів були малоуспішними. Так, ефективність роботи повоєнних товариських судів, які мали розглядати справи про порушення трудової дисципліни, була невисокою, оскільки основну масу таких справ продовжували передавали до народних судів.

Тому однією із умов підвищення активності товариських судів в період «відлиги» стало значне розширення сфери їх діяльності внаслідок перерозподілу компетенції між державними та громадськими організаціями.

Підсудність товариських судів Української РСР визначалася ст. 5 Положення 1961 р. зі змінами і доповненнями від 9 грудня 1963 р. [324, с. 20]. Під підсудністю слід розуміти ознаки чи типові справи, за якими закон відносив їх до відання товариського суду. У документі наводився наступний перелік справ:

- 1) про порушення трудової дисципліни, зокрема – прогул без поважних причин; запізнення на роботу або передчасне залишення роботи; про недоброякісне виконання робіт або простій внаслідок несумлінного ставлення працівника до своїх обов'язків; про недодержання правил з техніки безпеки та інших правил охорони праці, крім випадків, за які передбачено кримінальну відповідальність; про знищення, втрату, пошкодження інвентарю, інструментів, матеріалів та іншого державного або громадського майна внаслідок несумлінного ставлення особи до своїх обов'язків, що не заподіяли значної шкоди;
- 2) про самовільне використання в особистих інтересах транспортних засобів, належних державному підприємству, установі, організації, колгоспу, іншій кооперативній і громадській організації, а також сільськогосподарської техніки, верстатів, інструментів, сировини та іншого майна, якщо ці дії не заподіяли істотної шкоди;
- 3) про вперше вчинені дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібну крадіжку державного або громадського майна, а також про вчинену

вперше крадіжку малоцінних предметів споживання і побуту, що є в особистій власності громадян, коли винний і потерпілий – члени одного колективу. Ці справи передаються до товариських судів органами міліції, прокуратури і судом;

4) про появу в стані алкогольного сп'яніння та негідну поведінку в громадських місцях або на роботі; про виготовлення самогону та інших міцних спиртних напоїв, вчинених вперше, без мети збуту і в невеликій кількості;

5) про негідне ставлення до жінки, негідну поведінку в сім'ї, невиконання обов'язків по вихованню дітей, недостойне ставлення до батьків;

6) про нанесення образи, лихослів'я, поширення в колективі неправдивих вигадок, що ганьбили члена колективу, побої, легкі тілесні ушкодження, що не спричинили розладу здоров'я, якщо ці діяння вчинені вперше;

7) про дрібне браконьєрство, дрібні лісопорушення, потрави посівів, псування дерев та інших зелених насаджень;

8) про псування жилих і нежилих приміщень і комунального устаткування, що не заподіяло значної шкоди; про недодержання правил протипожежної безпеки;

9) про порушення правил внутрішнього розпорядку в квартирах і гуртожитках; про спори мешканців щодо оплати комунальних послуг; про оплату витрат щодо поточного ремонту місць загального користування; використання підсобних приміщень, прибудинкових служб; встановлення порядку користування земельною ділянкою між співвласниками домоволодіння;

10) про майнові спори між громадянами на суму до 50 крб при згоді учасників спору на розгляд справи в товариському суді;

11) про порядок користування будівлями, що становлять спільну власність двох або декількох громадян, про поділ майна колгоспного двору і виділ з нього, про поділ майна між подружжям – при згоді сторін, між якими виник спір, на розгляд справи в товариському суді;

12) про адміністративні або інші малозначні правопорушення, якщо органи і службові особи, які вправі накладати штраф в адміністративному порядку, визнають за необхідне передавати таку справу на розгляд товариському суду;

13) про самоуправство, ненадання допомоги хворому, незаконне лікування, придбання майна, завідомо здобутого злочинним шляхом, та про інші злочинні діяння, якщо вони не становлять великої суспільної небезпеки і органи міліції, прокуратури або суд визнають за необхідне передати таку справу на розгляд товариському суду;

14) про інші антигромадські вчинки, що не тягнуть кримінальної відповідальності [224, с. 3].

Звичайно, такий перелік справ був умовним. Це давало змогу судам широко проявляти ініціативу, вести активну боротьбу з різноманітними антигромадськими проявами.

Всі перелічені вище справи за їх характером можна розподілити на три групи. До першої групи відносилися справи про порушення моральних норм, що не є одночасно нормами права; до другої – справи про правопорушення, які не являють собою злочини, і, нарешті, третя група включає справи про вчинки, що за своїм характером, на нашу думку, є злочинами, звичайно, малозначущими, але все ж злочинами. В основу цього розподілу покладено ступінь суспільної небезпеки того чи іншого діяння [184, 8].

Ще одним видом класифікації справ, підвідомчих товариським судам, був поділ на виробничі та морально-побутові. Варто зазначити, що цей поділ є найбільш вдалим, оскільки: по-перше, відображає історичні віхи становлення інституту товариських судів (мається на увазі, що попередні варіації громадсько-судових інстанцій розглядали, в основному, справи, пов'язані із місцем роботи (установи, виробництво)); по-друге, передбачали деякі відмінності організаційного характеру; по-третє, тягнули за собою різні види відповідальності.

Недоліком такого розподілу вважаємо неможливість чіткого розмежування справ: пияцтво могло бути як побутовим, так і на виробництві або ж одночасним. Ще важче було розбирати справи із хуліганством: здійснене на робочому місці чи у громадському місці, під дією алкоголю чи з якоюсь іншою метою.

Тим не менш, вважаємо за доцільне розглянути окремо справи виробничого характеру.

Доводиться констатувати, що на сучасному етапі економічна злочинність проникла у всі сфери господарського життя України – майнові відносини, фінансову та банківську діяльність, виробництво, торгівлю, обслуговування, зовнішні економічні відносини – виявилися ураженими фактично всі напрямки. Тому дослідження досвіду боротьби товариських судів з економічними злочинами є особливо актуальним для українського суспільства сьогодні.

Боротьба з розкраданнями державного та громадського майна, що скоювалися шляхом привласнення, розтрати або зловживання службовим становищем, була одним із найнебезпечніших видів посягань на соціалістичну власність.

Підвищена небезпека цих злочинів обумовлювалася тим, що вони завдавали матеріальної шкоди державним або громадським організаціям; призводили до незаконного збагачення без докладання особливих зусиль, сприяли паразитичному способу життя та моральному розкладанню окремих членів суспільства.

Розкрадання було за статистикою найпоширенішим видом посягань на соціалістичну власність. Як правило, воно чинилося особами, що мали доступ (за своїм службовим положенням або за характером роботи) до державного чи громадського майна: це полегшувало можливість вчинення замаскованих крадіжок і приховування слідів злочинної діяльності. Розкрадання у багатьох випадках мало систематичний, багатоепізодичний характер. Використовуючи одні й ті ж самі прийоми або варіюючи їх,

злочинці здійснювали розкрадання неодноразово, іноді протягом тривалого часу.

Варто відзначити, що товариські суди розглядали справи про дрібне розкрадання державного або громадського майна в будь-якій формі шляхом крадіжки, привласнення, розтрата або зловживання службовим становищем тільки в тому випадку, якщо воно здійснене вперше [222, с. 2].

Товариський суд був зобов'язаний всебічно проаналізувати життя та професійну діяльність особи, яка вчинила розкрадання, спосіб і причини скоєння розкрадання, його розмір, а також наслідки заподіяної шкоди. Якщо розкрадання носило повторний характер, розкрадач повинен був бути відданий народному суду.

Відзначалося, що ці справи, будучи одним із найсерйозніших замахів на соціалістичну власність, були за своїм змістом суспільно небезпечним актом, вимагали особливої ретельності, тому на засідання товариського суду залучалися досвідчені юристи [6, с. 83].

Доцільність такої перестраховки виправдовувалася наявною практикою. Так, товариський суд колгоспу імені Леніна Іванівського району Одеської області отримав для розгляду матеріали щодо їздових Гаврилюка, Нечая та Степанова, які намагалися вкрати 325 кілограмів посівного ячменю, і на колгоспників Варенца та Кулешова, які поцупили 25 кілограмів насіння. Громадсько-судова інстанція після проведеного засідання винесла рішення, яким оштрафувала кожного з них на суму 10 рублів [175, с. 44]. Слід підкреслити, що зазначені випадки взагалі не варто було розглядати силами громадськості, оскільки, за чинним законодавством, їх необхідно було передати органам державного правосуддя.

Неправильне рішення виніс і товариський суд радгоспу «Дністровський» Арцизького району Одеської області. Було встановлено, що колгоспник А. виростив кабана на викрадених ним радгоспних кормах. Замість того, щоб передати справу до органів прокуратури, товариський суд конфіскував кабана. Відзначимо, що такого заходу впливу взагалі не

передбачалося ніякими постановами. Тож суд взагалі припустився помилки, розглянувши випадок, який неправильно відніс до своєї компетенції, а також проявивши недоречну «винахідливість» щодо формулювання рішення [6, с. 84].

Юридично грамотно розібрав справу про дрібне розкрадання державного майна громадський суд Одеського судноремонтного заводу № 1. У 1962 р. фрезерувальник ремонтного цеху Н. Веремейчик отримав дров'яні відходи за накладною. Загрузивши на автомашину 42 заготовки дубових шпангоутів і двометровий брус кіля, він намагався вивезти їх із заводської території. Завдяки пильності комірника лісоскладу спроба розкрадання не вдалася. Товариський суд попередньо з'ясував характеристику особи обвинуваченого: Н. Веремейчик працював на заводі 17 років, до роботи завжди ставився сумлінно, не мав дисциплінарних стягнень. Крім цього було уточнено розмір можливого розкрадання, який становив 0,12 кубометра дров. У ході підготовки до слухання члени суду вислухали щире каяття порушника та обіцянку ніколи надалі не здійснювати таких ганебних вчинків. Після цього відбулося засідання суду перед усім колективом. За спробу розкрадання заготовок із дерева, з огляду на те, що воно здійснено вперше, було вирішено оголосити Веремейчику громадську догану [175, с. 45].

Не пройшов товариський суд і повз крадіжки інструменту токарем механічного цеху Н. Шестопаловим. Цей молодий робітник та комсомолец вирішив підібрати для роботи в домашніх умовах «пристойний», як він висловився, комплект інструменту. А ось спосіб Шестопалов обрав досить дивний: відкривав замки інструментальних ящиків і цупив звідти дрилі, мікрометри, штангелі тощо. Справедливості заради слід зазначити, що викрадений інструмент Шестопалов не продавав, тільки працював ним на дому. Після засідання товариський суд рекомендував адміністрації перевести Шестопалова на нижче оплачувану роботу терміном на два місяці [6, с. 87].

Справи про дрібні крадіжки колгоспного майна, вчинені вперше, могли передавати на розгляд колгоспних товариських судів народний суд, прокурор або міліція за згодою прокурора.

Член сільгоспартілі «Вірний шлях» (Драбівський район Черкаської області) Л. вкрав на колгоспному полі 50 кілограмів кукурудзи в качанах. При обшуку міліція вилучила кукурудзу, і її було повернуто колгоспу. Справу було передано на розгляд колгоспного суду громадськості. Товариський суд артiлі «Вірний шлях» розглянув цю справу в публічному засіданні і застосував до винного відповідний захід громадського впливу [32, с. 13].

У справі колгоспника М., який поцупив на колгоспній фермі кроля, товариський суд с. Ожегівка (Володарський район Київської області) поряд зі штрафуванням винного вирішив стягнути з нього на користь колгоспу вкраденого кроля [69, с. 11].

Пошук матеріальної вигоди штовхав колгоспників на неабияку винахідливість. Цікавий випадок описано в радянській періодиці. Григорій Безуглий, у чiї службові обов'язки входило доглядати артiльних кролів, з метою власної наживи обмінював їх на своїх, гірших. Цим він завдав збитків колгоспові на суму 6 тисяч карбованців. Після викриття колгоспник каявся, пообіцяв повернути артiлі 150 кролів, і тому його простили та не передали справу в народний суд. Варто вказати, що Безуглий так і не відшкодував збитків, більше того, його невдовзі спіймали на крадіжці колгоспних соняшників [222, с. 2].

Антигромадськими діями вважалися не тільки факти розкрадання колгоспного майна (ці дії становили кримінальні злочини), але і потурання цьому явищу.

Так, в колгоспі «Комунар» (Богуславський район Київської області) було вчинено крадіжку дощок. Злочинців виявили і справу передали на розгляд товариського суду. Під час перевірки фактів було встановлено, що колгоспники К., Т. і Ш. бачили, як здійснювався злочин, але зовсім не реагували на це. На суді Ш. заявив, що не охороняв ці дошки, і тому

справа його не стосувалася. Така відповідь викликала обурення присутніх. Товариський суд врахував байдуже ставлення колгоспників та вказав у своєму рішенні, що К., Т. і Ш. по суті своєю бездіяльністю також сприяли крадіжці, тому застосував і до них відповідні міри громадського впливу [221, с. 27].

Варто зазначити, що провина за такі правопорушення асоціювалася не лише з конкретною особою, а й із недоліками у роботі всього колективу. Так, типовим формулюванням того часу було наступне: розкрадання частіше за все скоювалося там, де були відсутні належний облік та контроль за господарсько-виробничою діяльністю підприємств, установ, організацій, погано поставлена робота з підбору кадрів і послаблена боротьба за збереження соціалістичної власності [1, с. 135].

Різновидом економічних злочинів були справи про спекуляцію на виробництві. Нестерпними оголошувалися спроби окремих осіб наживатися за рахунок інших, використовувати «тимчасові труднощі в постачанні» населення товарами підвищеного попиту, перепродуючи з цією метою товар, чеки або талони на їх придбання [69, с. 15].

Справа про спекулянта Н. Халанського, яку розглядала громадсько-судова організація Одеського торгового порту, стала хрестоматійною і увійшла до методичного збірника щодо правильної організації роботи товариських судів. Вважаємо за доцільне навести фрагмент брошури, в якій цей випадок описується особливо яскраво: «Колектив найбільшого транспортного підприємства Одеси відомий багатьма славними трудовими справами. Тут сотні механізаторів, складських працівників, вантажників живуть і працюють по-комуністичному. Але серед працюючого, згуртованого колективу зустрічаються і окремі моральні виродки. Всього п'ять років пропрацював в порту вихованець морехідного училища Н. Халанський. Його забезпечили цікавою, високооплачуваною роботою, дали квартиру. А як віддячив за роботу Халанський? До виконання своїх обов'язків ставився недобросовісно. Виявляв недбалість і байдуже ставлення до збереження вантажів на складі, за що неодноразово

піддавався дисциплінарним стягненням. Колектив складу № 59 вже обговорював поведінку Халанського. Незважаючи на обіцянки останнього виправитися, він продовжує безвідповідально ставитися до отриманої роботи. Не був байдужим Халанський тільки до одного – до легкого, бездумного життя. Але для цього потрібен «довгий рубль». І Халанський швидко зійшовся з групою спекулянтів, які скуповували наручні годинники, фотоапарати, музичні інструменти, а потім перепродували ці речі в скупний магазин міськпромторгу. Виручку, і до того ж чималу, спекулянти клали собі в кишеню. Тільки за рік з невеликим Халанський «заробив» понад три тисячі рублів. А щоб уникнути підозр, Халанський «попросив» кількох працівників порту здавати цінні речі в магазин за своїми документами. І хоча останні не отримували ніякої матеріальної вигоди, вони своєю поведінкою мимоволі допомогли спекулянту в його темних махінаціях. Всі виступаючі вимагали суворо покарати знахабнілого спекулянта, засудити негідну поведінку «помічників» Халанського. Правильно підкреслювали портовики, що випадок із Халанським – серйозний докір профспілковій організації району. Із задоволенням зустріли присутні рішення товариського суду передати справу про спекулятивні дії Халанського в органи прокуратури. Заходи громадського впливу були застосовані до тих працівників порту, які допомагали Халанському збувати речі в скупний магазин» [175, с. 40–41].

У наведеному фрагменті відчувається атмосфера самого засідання: автори брошури не цуралися висловів у характеристиці невдячного порушника, якому держава забезпечила і освіту, і роботу, і житло, вдало підкреслювали моральний аспект проблеми спекуляції, змалювали єдиний вірний спосіб викорінення цього явища із повсякденного життя радянського соціуму.

Інший випадок із дрібною спекуляцією за участю робітників було зафіксовано на Одеському заводі сталевих і конопляних канатів. Робітники цеху Н. Скоргленко і В. Черноусов з метою отримання матеріальної вигоди скупили чотири талони на придбання вугілля у робітників. За талон вони

сплатили по 5 рублів, в заводську ж касу вносили по 7 рублів за тонну.

Сплативши за чотири тонни в цілому 48 рублів, Скоргленко і Черноусов перепродали вугілля стороннім особам за 100 рублів, «заробивши» на цій операції 52 рублі. Фактично, Скоргленко і Черноусов вчинили злочин, передбачений статтею 154 Кримінального кодексу Української РСР, і повинні були понести відповідальність у кримінальному порядку. Однак із огляду на те, що сам факт перепродажу був здійснений уперше, а також на незначний розмір отриманої матеріальної вигоди, прокуратора Приморського району м. Одеси визнала можливим передати справу про негідний антигромадський вчинок на розгляд товариського суду підприємства. Зважаючи, що Скоргленко і Черноусов були непоганими виробничниками, до того ж зробили щиросердне зізнання та покаяння, товариський суд оголосив їм сувору громадську догану [69, с. 29–30].

Справи про дрібну спекуляцію відносилися, в основному, до антигромадських вчинків, проте, якщо вони були зафіксовані у сільській місцевості, то потрапляли на розгляд до колгоспного громадського органу правосуддя. Для прикладу наведемо кілька цитат із радянської періодики періоду лібералізації: «Недарма в народі кажуть, що хитра людина в'ється, як хмелина: за що можна вчепитися, за те й держиться. Таку натуру має 34-річна Полиновська Євдокія, яка не працює, посилаючись на хворобу.

– В селі знають, яка у неї «хвороба», – свідчить на суді Меланія Прищепа.
– Ми доярки, працюємо в літньому таборі, а вона вдома висиджується. Та от з'явилися в магазині туфлі – ми не встигаємо взяти, а Євдокія вже стоїть з ними у Матусові на товчку і править за кожну пару 150 карбованців. Ціна ж їм державна 96 карбованців».

Обурена громадськість проявляла посилену пильність до спекулянтів: «Вже кілька років не працює Полиновська, а он який великий будинок збудувала. За які гроші? Безперечно, за ті, що обманом нажила на базарах.
– Нам треба, – заявили колгоспники на зборах, – цій «хворій» свої ліки прописати, бо в неї руки білі, а сумління чорне» [222, с. 2].

Основна частина справ виробничого характеру стосувалася порушення трудової дисципліни. Звичайно за невиконання своїх трудових обов'язків, недодержання правил внутрішнього порядку, порушення правил техніки безпеки тощо передбачалося застосування заходів дисциплінарного впливу. А товариський суд як організація громадськості мав допомагати в справі запобігання порушенням трудової дисципліни шляхом публічного розгляду справ про такі порушення.

В. Швидкий, досліджуючи антисоціальні явища радянської повсякденності, підкреслює, що послаблення щодо покарань за спізнення й прогули, безумовно, розслабили громадян, у деяких з них поступово сформувалося безвідповідальне ставлення до рідного робітничого колективу. Почастішали випадки зміни занадто вимогливого чи набридливого опікою колективу на новий, з іншими корпоративними традиціями. Із цих девіантів поступово формувалася категорія так званих «літунів». Таку свободу вибору не могли стримати навіть певні заохочувальні норми (оформлення в чергу на житло, побутову техніку тощо). Найбільш поширена норма «безперервний трудовий стаж» провела видимий рубіж між більшістю «зразкових» робітників і тими, які через реалізацію своєї свободи були клеймовані суспільством, зараховані до «антисупільних елементів» [285, с. 489].

Запізнення на роботу, передчасне залишення робочого місця та прогули наносили чималий збиток підприємствам. Табельний пропускний облік зазвичай фіксував такі випадки. Небезпека таких порушень полягала не стільки у втраті робочого часу, стільки в тому, що вони підривали загальну дисципліну праці, і недооцінка їх, потурання, наприклад, спізненням на роботу могло швидко перерости в серйозніші порушення.

Невихід на роботу протягом всього робочого дня був одним із найбільш серйозних порушень трудової дисципліни на будь-якому підприємстві, оскільки це тягнуло за собою невиконання виробничих планів.

До розгляду справи товариський суд з'ясовує, з яких саме причин особа була відсутньою на роботі протягом цілого дня. Якщо причина нез'явлення на роботу неповажна, тоді товариський суд призначає справу до розгляду і застосовує до порушника відповідний захід громадського впливу [282, с. 93].

Варто вказати, що розгляд справ про прогули у товариських судах сприяв значному скороченню цього порушення виробничої дисципліни. Для наочної демонстрації цієї тези наведемо статистичні дані щодо стану трудової дисципліни на заводі імені Артема м. Луганськ (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Розгляд прогулів товариськими судами
заводу імені Артема (м. Луганськ) у 1957 – 1959 рр.

	1957 р.	1958 р.	I квартал 1959 р.
Здійснено прогулів на заводі	565	429	89
Розглянуто справ у товариському суді	17	11	43

Складено за: [300, с. 71].

Наведені матеріали свідчать, що після того, як ці види порушення стали предметом обговорення всього колективу, кількість прогулів на заводі поступово зменшувалася. Тут варто вказати, що засуджувався не сам факт невиходу на роботу, а детально з'ясовувалося, чому і за яких обставин робітник здійснив прогул. Інколи сам прогул вже втрачав значення і був лише «верхів'ям айсбергу»: пияцтво, побутові негаразди, комплексні порушення виробничої дисципліни тощо [300, с. 72].

Проте інколи причини невиходу були більш як поважними, і їх вдавалося з'ясувати тільки при детальному вивченні справи. Наприклад, колгоспниця була відсутня на роботі протягом цілого робочого дня тому, що в цей день возила свою хвору дитину до районної лікарні, про що надала відповідну довідку. Така відсутність на роботі, оскільки вона

викликана поважною причиною, не може вважатися порушенням трудової дисципліни. А ось член виробничої бригади колгоспу без дозволу і відома голови колгоспу або бригадира поїхав по своїх власних справах до міста і пробув там цілий день. Ясно, що в цьому випадку невихід на роботу є порушенням трудової дисципліни, і до такого колгоспника товариський суд застосовував один із заходів громадського впливу [221, с. 30].

Бажання «прикрити» прогул інколи породжувало ще серйозніші порушення трудової дисципліни. Так, шофер колгоспу ім. Кірова (Монастирищенського району Черкаської області) Ф., працюючи на ділянці вивезенні зерна від комбайна, допустив грубе порушення не лише трудової дисципліни, а й правил експлуатації автотранспорту, намагаючись уникнути відповідальності за невихід на роботу. Він передав автомашину іншому колгоспнику, який працював на посаді вантажника. Треба підкреслити, що останній навіть не мав водійських прав [93, с. 14].

Товариський суд у своєму рішенні поставив питання перед правлінням колгоспу про заборону Ф. управляти автотранспортом.

У цьому контексті варто зауважити, що рішення громадсько-судового органу було помилковим: якщо суд громадськості визнав потрібним застосовувати до винного заборону керувати автотранспортом, то справу слід було передати до адміністративної комісії при райвиконкомі; коли ж ішлося про кримінальне правопорушення – до прокуратури (ст. 17 «Положення про товариські суди Української РСР») [221, с. 31].

Інтенсивна робота громадсько-судових інстанцій Дніпродзержинського коксохімічного заводу, ефективність їх впливу сприяли тому, що кількість прогулів на підприємстві скоротилася більш як утричі, а в цехові ректифікації, коксовому, вуглепідготовчому, смолоперегінному та залізничному цехах не було допущено жодного грубого порушення трудової дисципліни взагалі [347, с. 25].

Як правило, лєвова частка зафіксованих прогулів була пов'язана із вживанням алкоголю.

Хрестоматійний випадок, який демонстрував тісний зв'язок алкоголізму та порушення трудової дисципліни, був зафіксований на одному з тодішніх радянських підприємств. Товариський суд розглядав проступок, вчинений робітником М., який не виходив на роботу протягом двох днів. У ході підготовки справи було встановлено, що М. вже неодноразово здійснював прогули і з'являвся на роботі в нетверезому вигляді. Один із членів суду помітив, що дати прогулів і появи М. на роботі в стані алкогольного сп'яніння, вчинені в різні місяці, дивним чином збігалися. Почали аналізувати і виявили, що М. здійснював такі порушення двічі на місяць: у ті дні, коли на заводі видавалася заробітна плата. Члени товариського суду поговорили з сім'єю порушника, де їм також підтвердили, що М. п'є несистематично, а тільки коли отримує гроші. Після бесіди із самим порушником члени суду винесли тверде переконання, що М. поступово все більше і більше втрачав волю і, як він сам зізнався, «не міг втриматися, коли були гроші». На засідання суду було запрошено матір порушника. Колеги, які виступали, запропонували М. самому не отримувати зарплату, а через бухгалтерію висилати гроші додому на ім'я матері. Винуватець скористався пропозицією товаришів, написав заяву в бухгалтерію, і його зарплата стала пересилатися поштою матері. Такий захід був встановлений рішенням товариського суду терміном на один рік. Варто зазначити, що це допомогло М. позбавитися від пристрасті до вина і врятувало хорошого фахівця [164, с. 36–37].

Серйозним порушенням трудової дисципліни, яка дорівнювала невиходу на роботу, була поява працівника в стані алкогольного сп'яніння на виробництві.

Особливо прискіпливо громадськість ставилася до розгляду справ представників керівництва. Так, до товариського суду Одеського судноремонтного заводу №1 потрапили матеріали щодо майстра модельного цеху Гуго В. Після обідньої перерви він з'явився на роботі в нетверезому стані. У ході засідання суд рішуче затаврував його негідну поведінку. У рішенні було сказано, що Гуго В. дискредитував себе як

керівник ділянки, в підпорядкуванні якого знаходяться десятки молодих робітників, і підлягає звільненню із займаної посади. І тільки щире каяття, обіцянка не порушувати норм поведінки спонукали товариський суд обмежитися суворою громадською доганою [175, с. 31].

Варто зазначити, що випадки про прояви пияцтва у колективі набували широкого розголосу: на заводі ганебні порушення висміювалися в сатиричних карикатурах, про них сповіщали через радіовузол, а рішення товариського суду обов'язково публікувалися в багатотиражній газеті «Судноремонтник» [180, с. 22].

Товариський суд колгоспу ім. Ілліча (Чорнобаївського району Черкаської області) розглянув справу колгоспника У., який у стані алкогольного сп'яніння працював на тракторі. Суд визнав, що У. вчинив серйозне порушення трудової дисципліни, і застосовував до нього захід громадського впливу. Однак варто підкреслити, що товариський суд не міг позбавити водія наданого йому в установленому порядку права керувати автотранспортом. Подібне рішення могла винести адміністративна комісія при райвиконкомі строком на один рік [180, с. 23].

Громадсько-судова інстанція паровозного депо м. Тернопіль у 1959 р. розглянула 15 справ у відношенні до 18 працівників, із яких 9 – стосувались різних порушень виробничої дисципліни. Як правило, це була поява на роботі у нетверезому стані. П'яний працівник залізничного транспорту, а тим більше, коли він відповідав безпосередньо за рух поїздів, становив пряму загрозу життю сотень людей. Тому такі випадки набували широкого розголосу, таких робітників прирівнювали до потенційних злочинців, із ними велася «нешадна боротьба» [293, с. 298].

Покажемо, є те, що із загальної кількості справ, розглянутих у 1959 р. – першому кварталі 1960 р. 102 товариськими судами м. Києва, справи про появу на роботі в нетверезому стані становили 44,7 % [347, с. 32]. Варто відзначити, що такий високий показник порушень виробничої дисципліни внаслідок вживання алкоголю був характерним для всієї республіки.

Слід підкреслити, що алкоголізм ішов пліч-о-пліч з іншими порушеннями виробничого характеру. Наприклад, до товариського суду Одеського шкірзаводу № 2 надійшли матеріали про систематичне пияцтво Л. Кулешова. У ході підготовки до засідання, крім явних фактів уживання оковитої на робочому місці, було встановлено, що Л. Кулешов винайшов добре замаскований спосіб крадіжки особливо якісної шкіри. Виносити шкіру через прохідну комбінату Л. Кулешов не наважувався, тому разом із колегами й друзями по чарці налагодив виготовлення нового шкіряного взуття прямо на підприємстві. Аби ніхто не помітив крадіжки шкіри, винахідники взували виготовлену продукцію і безперешкодно виходили з заводу [27, 3].

Прикладом поєднання пияцтва з іншим порушенням є наступна справа. В товариський суд сільгоспартілі «Шлях до комунізму» Новоіванівського району надійшла заява від групи дружинників про те, що рахівник колгоспу Н. систематично пив і хуліганив у громадських місцях. На засіданні суду провина Н. була повністю була доведена. За негідну поведінку і порушення громадського порядку йому, за пропозицією суду громадськості, було оголошено громадський осуд, більше того – порушник був переведений правлінням на роботу рядовим колгоспником терміном на три місяці [41, с. 3].

Питання ролі товариського суду у боротьбі з алкоголізмом більш детально розглядається у п. 3.2 дисертаційного дослідження.

Велику роботу громадсько-судові інституції проводили у зв'язку з контролем за виконанням на підприємствах діючих норм трудового законодавства. Зокрема, товариські суди притягали до відповідальності осіб, винних у неналежній організації праці, результатом чого було незаконне застосування надурочних робіт, переноси вихідних днів тощо. Особливо прискіпливо товариські суди проводили боротьбу зі спробами окремих господарських керівників приховати недоліки на довірених їм ділянках. У деяких випадках громадськість ініціювала притягнення до відповідальності осіб адміністративно-господарського персоналу за

неправильне використання праці підлітків, вагітних та жінок з грудними дітьми [164, с. 29].

Так, на одному з машинобудівних заводів у товариський суд було направлено справу про систематичне порушення трудової дисципліни робітником Н. У ході підготовки справи до слухання голова товариського суду встановив, що Н. дійсно неодноразово порушував трудову дисципліну; це підтвердили і громадські організації, і начальник цеху. Голова товариського суду поцікавився, які заходи виховання застосовувалися до Н. Виявилось, що його поведінка жодного разу не обговорювали на зборах, цеховий комітет не розглядав його провини, не реагував на них і начальник цеху. Робітники розповіли голові товариського суду, що адміністрація цеху невипадково мовчала і не доповідала керівництву заводу про порушення трудової дисципліни, що мали місце в цеху. Виявляється, цех, де працював М., протягом певного часу виконував план і за всіма показниками виходив переможцем у змаганнях серед цехів заводу, за що адміністрація цеху регулярно отримувала грошові премії [121, с. 46].

За сталою традицією, стан трудової дисципліни в цеху був, поряд із іншими показниками, однією з найважливіших умов, що визначали переможця змагань. Для того, щоб не втратити премій і створити видимість благополуччя перед керівництвом заводу, начальник цеху, за мовчазної згоди цехових громадських організацій, став на шлях приховування випадків порушення трудової дисципліни. Розібравши проступок Н. і різко засудивши його поведінку, товариський суд показав у той же час усьому колективу заводу нечесну позицію, яку зайняло керівництво цеху. Серйозній критиці і осуду піддали і поведінку начальника цеху, де працював М. Товариський суд, окрім громадського догани, оголошеної робітнику Н., просив партійний комітет заводу залучити начальника цеху до партійної відповідальності за обман і оковамилювання [164, с. 31–32].

При всій буденності завдань, що вирішувалися товариськими судами на підприємствах, у будівельних і транспортних організаціях, їм доводилося розглядати справи специфічного характеру. До них відноситься обговорення таких проступків, як приписка невиробленої продукції, виписування явно незаконних нарядів для незаконного отримання грошей.

Так, на засідання громадсько-судової організації Одеського заводу ім. Червоної гвардії потрапив токар механічного цеху Мухін. Його спіймали на тому, що зі зданих на склад 72 деталей, виготовлених токарем, 17 були записані ним двічі. Фактично, приписавши зайві деталі, токар отримав за них заробітну плату [294, с. 86]. Варто зазначити, що окрім ганебного вчинку Мухіна, за який йому було винесено громадську догану, товариський суд звернув увагу на погану організацію обліку виготовленої продукції, наслідком чого і стали можливими випадки з приписками.

Велику і плідну роботу проводили товариські суди, розглядаючи справи бракоробів. Брак у виготовленні тієї чи іншої деталі, приладу або якогось іншого виробу – це насамперед завдання матеріальної шкоди державі, даремна праця колег. Тому боротьба з виробничим браком – одна з найважливіших задач, що стояла перед кожним виробничим колективом.

Якість виконання робіт мала першочергове значення. Відповідальність за брак лягала і на бригадирів, завідувачів ферм та керівників інших виробничих ділянок, які допустили недоброякісну роботу.

Товариські суди обговорюють також справи про образи і сварки, що виникали іноді на виробництві серед членів колективу [164, с. 34].

Аби уникнути порушень трудової дисципліни, члени товариського суду Тернопільської швейної фабрики закріплювалися за окремими виробничими підрозділами, де слідкували за дотриманням загальних норм поведінки та виробничої дисципліни серед працівників. Вони періодично звітували перед усім складом суду про виявлені випадки, після чого суд інформував адміністрацію про необхідність вжиття попереджувальних заходів [293, с. 190].

Розгляд товариськими судами проступків, пов'язаних із порушеннями правил та інструкцій, що передбачали безпечне ведення робіт, був опосередкований низкою обставин, які впливали з особливостей названих порушень, і головним чином – з їх наслідками.

Ведучи боротьбу з подібними порушеннями, товариські суди виконували важливе завдання охорони життя і здоров'я працівників. Наслідки таких проступків у багато разів важчі, ніж наслідки будь-яких інших порушень дисципліни, адже в результаті наноситися шкода здоров'ю людини. Коріння проблеми вбачалося у тому, що на підприємствах не приділялося належної уваги вихованню людей в дусі суворого дотримання встановлених правил і порядку виконання тих чи інших небезпечних робіт, з боку окремих працівників допускалася непотрібна завзятість і молодецтво, зневага до вимог техніки безпеки.

Проступки, пов'язані з порушенням правил техніки безпеки, діляться на порушення, що не призвели до нещасного випадку, і порушення, результатом яких є нещасний випадок з однією людиною або групою осіб. При розгляді товариськими судами порушень, що закінчилися нещастям, нерідко виникало питання, чи слід судити людину, яка порушила правила техніки безпеки і в той же час вже є достатньо покараною, бо поплатилася за свій вчинок здоров'ям. Практика відповідала на це питання позитивно, тому що сенс обговорення таких порушень – не в покаранні винного, а в тому, щоб на конкретних прикладах виховувати інших працівників [164, с. 38].

Як правило, підприємства були механізованими виробництвами із великою кількістю складних агрегатів та різних машин. Це вимагало дбайливого ставлення до техніки.

Про той чи інший випадок порушення правил техніки безпеки і охорони праці складався акт технічним інспектором обласної Ради профспілок або громадським інспектором. Цей акт розглядався керівництвом підприємства і, залежно від характеру порушення та його наслідків, або адміністрація накладала відповідне дисциплінарне

стягнення на винного, або справа направлялася до слідчих органів, або до товариського суду про порушення справи в суді громадськості.

Для правильного вирішення такої справи рекомендувалося долучити до неї акт, складений про дане порушення, також висновок технічного інспектора. В ході засідання товариського суду, крім порушника та свідків, доцільно було вислухати і громадського інспектора з охорони праці [309, с. 62].

Варто було враховувати, що порушення службовою особою правил техніки безпеки, виробничої санітарії або інших правил охорони праці, якщо це порушення створювало небезпеку для життя або здоров'я трудящих, або спричинило нещасні випадки з людьми, було злочином, передбаченим статтею 135 Кримінального кодексу УРСР.

Характеристику розподілу справ, які потрапляли на розгляд товариських судів, можна скласти за допомогою наступного прикладу. Станом на початок 1960 р. на підприємствах, будовах, в установах Центрального району м. Миколаєва діяло 78 товариських судів. Протягом 1959–1960 рр. вони розглянули 290 справ, з яких 124 – справи про порушення трудової дисципліни; 36 – справи про пияцтво; 45 – про хуліганство; 22 – випуск браку та інші [298, с. 98]. Як бачимо, виробничі справи становили левову частку матеріалів, які розглядали товариські суди на початку 1960-х років.

Окрім описаних вище різновидів справ виробничого характеру, сільські товариські суди часто розглядали доволі специфічну категорію порушень.

В. Швидкий зазначає, що через укрупнення колгоспів і розширення радгоспів наприкінці 1950-х років збільшувалася і товарність окремих їхніх господарських підрозділів. Це, по-перше, дозволяло здійснювати крадіжки в більших розмірах з метою не лише особистого майнового збагачення, а й продажу. По-друге, налагодилися злочинні схеми обміну (при неналежному обліку) товарами, майном, продуктами, збіжжям між керівниками чи відповідальними особами окремих господарсько-

виробничих підрозділів (склад, тік, переробний та заготівельні цехи, ферма тощо) для подальшого продажу (переважно міським посередникам) чи для особистого продуктово-майнового збагачення [353, с. 107].

Сільські товариські суди розглядали також справи про порушення трудової дисципліни, які полягали у недбайливому, антигромадському ставленні під час роботи до колгоспного майна, внаслідок чого було завдано матеріальну шкоду.

Колгоспники несли матеріальну відповідальність за допущені ними в роботі пошкодження, знищення, втрату, нестачу і псування колгоспного майна; за загибель колгоспної худоби і коней, за потраву або пошкодження посівів і насаджень колгоспу, вчинених колгоспною худобою з вини осіб, на відповідальності яких вона знаходилась.

У цих справах товариський суд, крім застосування до винного певного заходу громадського впливу, міг стягнути з порушника відшкодування збитків на користь колгоспу в межах до 50 карбованців. Якщо збитки перевищували цю суму, то правління колгоспу могло подати позов у народному суді [309, с. 64].

Слід мати на увазі, що недбале ставлення до роботи, поєднане з пошкодженням або втратою колгоспного майна, при певних умовах становило кримінальний злочин.

Зокрема, за вироком народного суду каралося злочинно-недбале ставлення колгоспника, якому доручено зберігання або охорону державного чи громадського майна, до своїх обов'язків, що потягло розкрадання, пошкодження або загибель цього майна у великих розмірах (ст. 91 Кримінального кодексу УРСР).

Кримінальну відповідальність несли службові особи колгоспу (члени правління, бригади, комірники тощо) за халатність, тобто невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків через недбале або несумлінне ставлення до них, коли це завдало істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам громадян (ст. 167) [322, с. 88].

Злочинно-недбале використання або збереження сільськогосподарської техніки – тракторів, автомобілів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин, що спричинило їх псування або поломку, а також розукомплектування цих машин, каралося позбавленням волі або виправними роботами (ст. 147²) [322, с. 89].

Товариський суд міг розглядати і справи про невиконання розпоряджень органів управління і службових осіб колгоспу [221, с. 30–36].

Особливе значення мали слухання справ про браконьєрство, незаконне полювання, лісопорушення та потрапу посівів.

Закон про охорону природи Української РСР, прийнятий Верховною Радою УРСР 30 червня 1960 р., відзначав, що охорона природних багатств становить важливе завдання як держави, так і всієї громадськості. Цей закон передбачав низку заходів щодо охорони ґрунтів, лісів і захисних лісонасаджень, водойм і рибних запасів, мисливського господарства тощо [85, с. 7].

Він зобов'язував усіх громадян сприяти охороні природних багатств і активно боротися з будь-якими порушеннями правил охорони природи. Винних у вчинених таких порушень притягали до відповідальності, крім того, з них стягувалися заподіяні збитки [85, с. 8].

Дрібне браконьєрство – це порушення встановлених правил полювання, а саме: полювання в заборонений час чи в недозволених місцях або забороненими знаряддями і способами, або на таких звірів і птахів, відстріл або ловля яких заборонені. Браконьєрством є також порушення встановлених правил рибної ловлі.

За порушення правил полювання вперше передбачено накладення адміністративних стягнень. Незаконне полювання, якщо до винного за такі ж дії вже були застосовані заходи адміністративного впливу, становило вже кримінальний злочин і каралося за вироком народного суду (ст. 161 Кримінального кодексу УРСР).

Товариські суди в колгоспах розглядали справи лише про дрібні порушення правил полювання та рибної ловлі [91, с. 71].

Так, громадська-судова організація колгоспу «Заповіт Леніна» (Монастирищенський район Черкаської області) одержала від міліції для розгляду матеріали про колгоспника Я., який, незважаючи на заборону, ловив рибу в колгоспному ставку. До того ж, Я. у відповідь на зауваження рибовода колгоспу образив його. На багатолюдному засіданні суду Я. визнав свою провину і дав обіцянку колективу, що він більше не займатиметься забороненою ловлею риби. Рішенням товариського суду винного було оштрафовано на 10 карбованців [94, с. 123].

Лісопорушеннями вважалися: самовільна вирубка лісу, крадіжка лісу як зрубаного з пня, так і буреломних, вітровальних і сушнякових дерев, пошкодження молодняка, лісних культур, розсадників і призначених під природне лісопоновлення площ, а також пошкодження огорожі, влаштованої навколо цих площ, самовільна підсочка лісу, смолокуріння, дьогтьокуріння, вуглепалення, сінокосіння, розкорчовування, розчистка або розорювання лісних площ, а також влаштування складських приміщень і зведення будівель, порушення правил пожежної безпеки в лісі, а також порушення правил заготівлі та вивезення лісу й другорядних матеріалів [91, с. 73].

Товариські суди мали розглядати справи про дрібні лісопорушення за матеріалами, одержаними від органів охорони лісу або правління колгоспу. В цих матеріалах мав бути вказаний розрахунок збитків, що підлягали відшкодуванню, обчислених за «Таксою для нарахування розміру стягнень за шкоду, заподіяну населенням незаконною порубкою або пошкодженням лісу до припинення росту», затвердженою Урядом 7 березня 1960 р. Варто зазначити, що товариські суди не могли розглядати справи про лісопорушення, якщо сума збитків, обчислена за таксою, перевищувала 50 карбованців [118, с. 4].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 січня 1955 р. «Про відповідальність за потрапу посівів в колгоспах і радгоспах» встановлено

адміністративну, а також матеріальну відповідальність за потраву та іншу шкоду, нанесену посівам і насадженням колгоспів, радгоспів та інших державних і громадських господарств. Ці справи розглядали також і колгоспні товариські суди. Варто підкреслити, що товариські суди розглядали і справи про потраву або псування дерев в парках, садках, на вулицях. Антигромадським вчинком є також умисна потрава посівів або псування на присадибній ділянці окремого громадянина. По цих справах товариський суд, крім застосування до винного заходу громадського впливу, вирішував стягати на користь потерпілої організації або особи заподіяні збитки [221, с. 49].

На розгляд колгоспних товариських судів органи міліції, прокуратури і суду могли передавати і справи про інші малозначні злочини (про дрібну крадіжку майна, яке є особистою власністю громадян, про нанесення побоїв, про самоуправство тощо) при наявності для цього умов, передбачених законом [118, с. 4].

Відповідно до «Положення про товариські суди Української РСР», колгоспні суди громадськості вправі розглядати майнові спори лише за таких трьох умов: по-перше, учасники спору повинні бути членами даного колгоспу; по-друге, на розгляд спору в товариському суді повинна бути згода учасників цього спору, і по-третє, сума спору не може перевищувати 50 карбованців. При відсутності хоч би однієї з цих умов товариський суд не мав права розглядати такий спір; учасники його могли звернутися до народного суду [221, с. 58].

Невірно вчинив товариський суд с. Мошни Черкаського району Черкаської області, який розглянув у січні 1962 р. справу про стягнення з Н. грошей за позовом каси взаємодопомоги, оскільки розгляд цивільних спорів між окремими громадянином і організацією до відання товариських судів не відносився [210, с. 15].

Варто підкреслити, що вже невдовзі після організації системи громадського судочинства на підприємствах, де активно діяли товариські суди, кількість правопорушень поступово була зведена до мінімуму.

Наприклад, на Торецькому машинобудівному заводі внаслідок ефективності товариського суду було значно скорочено число прогулів, пияцтва на робочих місцях, побутового хуліганства та інших порушень [158, с. 12]. Громадсько-судові інстанції шахти № 3-3-біс тресту «Красноармійськвугілля» Сталінської області протягом одного року розглянули 154 справи щодо порушення трудової дисципліни. Слід зазначити, що 152 особи, матеріали яких потрапили на розгляд товариських судів, стали на шлях виправлення, перестали зловживати спиртним, а тому майже не допускали прогулів і не порушували правил техніки безпеки під час ведення підземних робіт [158, с. 10].

Таким чином, після скасування у 1956 р. кримінальної відповідальності робітників і службовців за порушення деяких статей трудового законодавства (такі як прогули, самовільне залишення роботи тощо) – ці справи направлялися у товариські суди. З'ясовано, що підсудність громадських судів у місті та селі мала свої особливості, пов'язані, насамперед, із характером виробництва.

Одним із найбільш поширених порушень була поява на робочому місці у нетверезому стані. справи виробничого характеру становили переважну більшість у порядку денному засідань товариських судів республіки в 1958 – 1960 роках.

Після затвердження Положення 1961 року співвідношення справ змінилося на користь морально-побутового спрямування. Це було зумовлено: по-перше, зменшенням кількості проступків, пов'язаних виключно із виробничим процесом (адже більшість порушень трудової дисципліни та трудових відносин йшла у комплексі з антигромадською поведінкою); по-друге, суто виробничі справи були типовими, тож не потребували детального розгляду усім колективом.

3.2 Особливості розгляду справ про антигромадські вчинки та порушення правил соціалістичного співжиття

Крім порушень і проступків виробничого характеру, а також цивільних майнових суперечок, товариські суди розглядали справи морально-побутового, не злочинного характеру, а також малозначні злочини. Останню категорію справ можна об'єднати під загальною назвою – проступки, пов'язані з вчиненням антигромадських дій. Перелік і характер антигромадських проступків досить великий. Він включав і появу громадянина в нетверезому стані на роботі та в громадських місцях, і лихослів'я, і наклеп, і негідне ставлення до жінки, і дрібну спекуляцію, і самоуправство, і образу, і порушення правил соціалістичного співжиття.

Радянські громадяни були позбавлені активної ролі у суспільно-політичному та економічному житті у результаті всеохоплюючої влади держави. В політичній сфері від них влада сподівалась лише підтримки уже готових рішень. В економічній сфері громадяни були позбавлені приватної власності і вільного підприємництва – найвищого рівня життєдіяльності людини, що концентрує у собі усі види діяльності. Трудящим залишалось тільки підкорятися патерналізму держави і відпрацьовувати належні години. Безпосередньої відповідальності за економічні результати трудящі не несли, докладаючи зазвичай мінімум зусиль для придбання мінімуму життєвих благ. Ця обставина, а ще – низький рівень культури, легкодоступність спиртних напоїв (як державної горілки, так і самогону) призводили до того, що часто вільний час витрачався на пияцтво [1, с. 107].

Статистикою встановлено, що понад 80 % усіх великих та дрібних злочинів скоювалися в стані алкогольного сп'яніння. Пияцтво та пов'язані з ним наслідки завдавали значної шкоди суспільству, благополуччю сім'ї, згубно позначалися на вихованні дітей, на здоров'ї особи [121, с. 85].

Громадсько-судова інстанція Одеського судноремонтного заводу №1 розглянула справу робітника деревообробного цеху Володимира Р. За місцем роботи він характеризувався як непоганий працівник. Але під впливом сумнівних друзів він почав випивати. Застереження дружини, сусідів і колег не діяли. Дружина з дитиною змушені були піти від п'яниці. Одного разу, зустрівши на вулиці дружину, Володимир, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, почав лихословити, ображати її, зірвав з рук годинник, розірвав пальто. Навіть у відділенні міліції, куди забрали Володимира, він продовжував буянити. Справу передали на розгляд товариського суду підприємства. Після гнівного осуду членів колективу п'яниця глибоко розкаявся у вчинених проступках і просив вибачення у колективу. Суд оголосив йому громадську догану, попередивши, що при повторенні негідних вчинків він понесе вже більш суворе покарання. Одночасно члени суду запропонували цеховому комітету профспілки допомогти Володимиру Р. стати на правильний шлях, залучивши його до громадської роботи. Варто зазначити, що додаткове громадське навантаження позбавило Володимира часу на пиятику, його справа більше не потрапляла на розгляд колективу [121, с. 87].

Слід підкреслити, що особи, які з'являлися в громадських місцях у нетверезому стані або розпивали спиртні напої в заборонених місцях, піддавалися заходам громадського впливу або штрафу. Крім того, за наполяганням громадських організацій, особи, які систематично пиячили, направлялися на примусове лікування в спеціальні стаціонари Міністерства охорони здоров'я.

Одним із основних завдань профілактики правопорушень було протистояння самогоноварінню і пияцтву. Особливо посилилась ця боротьба після Указів Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби із самогоноварінням і пияцтвом на території Української УРСР» від 15 червня 1960 року та «Про посилення відповідальності за самогоноваріння і пияцтво в Українській РСР» від 27 червня 1961 року [4, с. 23].

Варто підкреслити, що самогоноваріння було породжене соціально-економічними умовами тоталітарної держави: бідністю населення у поєднанні з обмеженістю економічних свобод. Це сьогодні самогоноваріння у демократичних державах є видом легальної підприємницької діяльності, що, зазвичай, долається шляхом конкуренції з боку солідних виробників алкогольних напоїв, а не методами державного примусу.

Цікавий приклад боротьби з пияцтвом та профілактики самогоноваріння подано у публікації І. Корчака за 1960 рік. Товариський суд в колгоспі «Росія» (Ківерцівського району Волинської області) розглядав справу громадянина П. Фурмана, що займався самогоноварінням. Це засідання було доволі показовим, адже багато колгоспників впізнавали і себе в особі підсудного. Висловлюючись щодо антигромадської поведінки колгоспника, присутні ніби звинувачували й себе одночасно. Тому наслідком засідання стала не лише громадська догана, оголошена П. Фурману, а й те, що наступного дня кілька колгоспників, бажаючи уникнути також ж осуду, добровільно здали свої самогонні апарати [149, с. 3].

В. Швидкий, структуруючи девіантів, стосовно яких поширювалася дія Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», підрахував, що кількісно переважали відносно дрібні порушники, як-то «самогонщики». Як «паразити» вони фігурували в 1 статті зазначеного указу і підлягали, за постановою районного (міського) народного суду, виселенню в спеціально відведені місцевості на строк від 2 до 5 років з конфіскацією придбаного на «нетрудові доходи» майна (будинки, дачі, автомашини та інші речі і цінності) і обов'язковим залученням цих осіб з метою перевиховання до трудової діяльності в місцях поселення [285, с. 507–508].

Як правило, пияцтво породжувало ще один різновид правопорушень – хуліганство. Звичайно, вчинення дрібного хуліганства особами у стані

алкогольного сп'яніння не знімало з них відповідальності за негідний вчинок. Тому боротьба з пияцтвом і хуліганством мала проводитися одночасно всіма доступними засобами та силами: добровільними народними дружинами та товариськими судами.

У товариський суд сільгоспартілі «Шлях до комунізму» (Новоіванівського району Одеської області) надійшла заява від групи дружинників про те, що рахівник колгоспу Н. систематично пив та хуліганив в громадських місцях. На засіданні суду винність Н. повністю була доведена. За негідну поведінку, порушення громадського порядку згідно з пропозицією громадського органу правосуддя йому було оголошено громадську догану, а також правління сільгоспартілі перевело Н. на роботу рядовим колгоспником на три місяці [175, с. 32].

Антигромадською поведінкою і хуліганським вчинком визнав товариський суд колгоспу імені XXII з'їзду КПРС того ж району поведінку робітників Кара, Карамаврова і Самси. Будучи в нетверезому стані, вони перекинули корито з вапном і обмазали ним ворота правління колгоспу. Всім їм було винесено громадські догани, а їх негідний вчинок потрапив на сторінки колгоспної сатиричної газети [16, с. 16].

Нерідко хуліганські дії поєднувалися з нанесенням образ і незначних тілесних ушкоджень. Розглядаючи такі справи, товариський суд мав всебічно проаналізувати всю тяжкість скоєного, запросити свідків, отримати акт судово-медичного огляду, точно встановити підсудність даної справи народному або товариському суду.

Інакше розглядав справу про хуліганство громадян А. Лаєвського та Ф. Журіна товариський суд колгоспу «Дружба» Іванівського району. Згадані громадяни, добряче «підзарядившись» для «хоробрості» пришкандибали на свиноферму і зажадали від сторожа видачі двох відер вівса. Сторож, природно, відмовився задовольнити вимоги п'яниць. Хулігани, збуджені від хмільного напою, в присутності інших колгоспників почали нецензурно висловлюватися. Журін вдався до погроз на адресу сторожа та навіть штовхнув його. Товариський суд, детально

обговоривши випадок, виніс громадську догану Лаєвському, а матеріали Журіна передали до відділення міліції. Надалі його притягли до відповідальності за Указом Президії Верховної Ради СРСР: згідно з постановою народного суду Журін був заарештований на 15 діб [175, с. 33]. Такий диференційований підхід до справи про дрібне хуліганство цілком правомірний.

Так, 17 грудня 1959 р. товариський суд колгоспу ім. Мічуріна (Джанкойського району Кримської області) розглянув справу про недостойну поведінку в родині та на роботі колгоспника Савченка, який на роботу не виходив, систематично випивав, грав у карти, знущався над дружиною та дітьми. На засіданні були присутні 270 осіб членів колгоспу, виступило 40 осіб. Спочатку Савченко поводився негідно, та після виступів кількох односельчан він плакав, вибачався перед матір'ю, дружиною та колгоспниками. Товариський суд виніс Савченку громадський осуд та суворо попередив його, що в разі повторення подібного буде поставлене питання про притягнення його до кримінальної відповідальності. На час проведення моніторингу Савченко виправився, поводив себе достойно й добре працював [291, с. 63].

Варто підкреслити, що рівень пияцтва на селі у 1950–1960-х роках практично постійно залишався високим. В. Швидкий зазначає, що традиція вживання алкогольних напоїв сприймалася як можливість втечі від тяжких соціальних реалій, як нагода хоч ненадовго відсторонитись від гнітючих проблем повсякдення та, врешті, як повноцінний спосіб життя деяких залежних. Крім того, автор підкреслює, що у пиятиці вбачалася і певна гендерна ознака: така форма дозвілля традиційно була закріплена саме за чоловіками, і навіть з тяжкими наслідками (бійки, побиття дружин тощо) сприймалася оточуючими відповідно як належний елемент сільської культури, а її усталеність передбачала постійні рецидиви. Участь у цьому жіноцтва різко засуджувалася [353, с. 107].

Вагомою складовою частиною виховної роботи товариських судів був розгляд справ про дрібне хуліганство. При цьому громадським органам

правосуддя необхідно було враховувати, що, по-перше, чи не тягне вчинене хуліганство за своїм характером кримінальної відповідальності, передбаченої статтею 206 Кримінального кодексу УРСР, і, по-друге, чи вчинений проступок уперше [53, с. 55].

Громадсько-судові інстанції не обмежувалися виключно публічним розглядом справи: вони проводили значну профілактичну роботу щодо хуліганства засобами стінного друку, шляхом індивідуальних бесід, сатирою й іншими заходами громадського впливу.

Обов'язковими ознаками хуліганства були грубе порушення громадського порядку і прояви особою демонстративної неповаги до суспільства. Соціальні дослідження 1960-х років на матеріалах кількох областей України дозволили створити «портрет» хулігана і визначити типові ознаки цього правопорушення. Аналіз вивчених справ довів, що 96,6 % осіб, засуджених за хуліганство, вчинили цей злочин у стані алкогольного сп'яніння.

Хуліганські вчинки головним чином здійснювали особи віком до 30 років (70,1 %), причому лише 2,7 % засуджених за хуліганство становили підлітки віком від 14 до 15 років включно. Разом із тим, значна кількість хуліганських проявів вчинялася особами від 31 року (20,3 %) і навіть після 40 років (9,6 %). Характерна особливість вікових груп від 31 року і старше полягала у тому, що на них припадала більшість випадків так званого побутового хуліганства. Анкетне опитування встановило, що 96,4 % осіб, які вчинили хуліганство, становили чоловіки і лише 3,6 % – особи жіночої статі [53, с. 59].

Хуліганські вчинки переважно мали місце в громадських місцях: на вулицях, майданах і базарах – 30,3 %; у скверах і парках – 3,2 %; у крамницях, ресторанах, кафе, чайних та їдальнях – 12,3 %; у клубах, кінотеатрах і на танцювальних майданчиках – 5,7 %; на підприємствах, в установах, організаціях і навчальних закладах – 14,8 % тощо. На квартирах і у дворах будинків за місцем проживання скоювалися кожне четверте

хуліганство, зокрема в робітничих, студентських і учнівських гуртожитках – 6,6 % [1, с. 127].

Більше половини випадків хуліганства чинилося у вечірній час (58 %), кожен четвертий – вдень і лише кожен шостий – вночі або вранці; 31,7 % хуліганських проявів були здійснені у святкові і передсвяткові дні; 11,7 % – у знаменні для правопорушника дні (день народження, весілля, проводи в армію тощо), 56,6 % – у буденні дні, в тому числі 12,1 % – після одержання заробітної платні [158, с. 43–44].

Показовою є справа про хуліганський вчинок подружжя Козиніних, вчинений щодо І. Панни – робітниці Одеського нафтопереробного заводу.

Панна і Козиніна, гарні виробничники, в домашніх умовах буквально перероджувалися: проживаючи разом у комунальній квартирі, вони сварилися й сперечалися через дрібниці. Чергова сварка переросла в хуліганський акт: М. Козиніна вчинила скандал, схопила металевий тазик і вдарила ним І. Панну. Остання отримала легке тілесне ушкодження. Це підтвердив акт судово-медичного огляду. Товариський суд уважно вивчив матеріали справи, викрив М. Козиніну в хуліганстві. Але з огляду на, що вона вчинила такий антигромадський вчинок вперше, а також враховуючи її щире каяття, суд визнав можливим оштрафувати М. Козиніну. Одночасно судова інституція винесла громадський осуд Л. Козиніну, який своєю поведінкою сприяв хуліганському вчинку дружини. Варто вказати, що в подальшому ці особи не порушували правил соціалістичного співжиття [175, с. 32].

Антигромадським вчинком вважалася і поведінка доярки колгоспу ім. Карла Маркса (Уманського району Черкаської області). Побачивши в стінній газеті колгоспної ферми «Тваринник» карикатуру, що критикувала її за систематичне запізнення на роботу, вона зірвала газету. Проти М. було порушено справу в колгоспному товариському суді. Суд громадськості визнав, що М. своїм вчинком виявила «зневагу до низової преси», застосовував до неї захід громадського впливу і ухвалив опублікувати

рішення суду вже у багатотиражній газеті колгоспу «Зоря комунізму» [221, с. 57].

Хуліганство трактувалося як ганебне явище і дія, що порушувала громадський правопорядок, правила соціалістичного співжиття, виражала явну неповагу до суспільства [66, с. 11].

Різновид антигромадської поведінки, розгляд якого був у компетенції товариського суду – лихослів'я – вважалося ганебним пережитком минулого, яке може перерости в більш серйозне порушення громадського порядку.

Прикладом такої справи є випадок диспетчера об'єднаного залізничного цеху заводу сталевих і конопляних канатів С. Копитова. Зайшовши в гастрономічний магазин і купивши пляшку пива, він став пити з горлечка. На зауваження продавчині він огризався, відповідаючи нецензурними словами. Будучи затриманий працівниками міліції, Копитов продовжував лихословити. Матеріали про антигромадську поведінку диспетчера були направлені до товариського суду підприємства. Після привселюдного осуду Копитова суд одноголосним рішенням виніс громадську догану порушнику [66, с. 13].

Негідна поведінка машиніста транспортного цеху Одеського судноремонтного заводу № 1 М. Філодорова також потрапила на розгляд товариського суду підприємства. Заїхавши на власній машині в кювет і будучи затриманий автоінспектором, М. Філодоров в присутності натовпу громадян, які зібралися навколо місця пригоди, виражався нецензурною лайкою стосовно офіцерів радянської армії та працівників міліції. На засіданні колективного судового органу з'ясувалося, що Філодоров, незважаючи на численні зауваження колег, завжди лихословить також і на робочому місці. Рішенням товариського суду Філодорову було винесено громадську догану, колектив закликав любителя «міцного слівця» дотримуватися правил соціалістичного співжиття [175, с. 24].

До підсудності товариських судів належали справи про навмисне приниження гідності та честі людини, незалежно від його форми – у діях, в

розповсюдженні друку та зображень тощо. Якщо ж образа мала публічний характер, то вона порушувала правила соціалістичного співжиття й кваліфікувалася як хуліганство. Громадсько-судові інституції розглядали справи про образу, якщо вона була вчинена вперше, в іншому випадку матеріали направлялися до народного суду.

Найчастіше такі порушення траплялися у комунальних квартирах. Наприклад, сусідки Г. Лозовацька та М. Пономаренко ніяк не могли налагодити нормальні відносини. У запалі частих суперечок Пономаренко ображала Лозовацьку, звинувачувала її та інших сусідів у крадіжці електроенергії та інших «гріхах». Жоден з «аргументів» Пономаренко на засіданні товариського суду не підтвердився. Однак з'ясувалося, що М. Пономаренко, непрацююча, молода і здорова жінка, буквально отруювала життя усім мешканцям комунальної квартири, безпідставно ображала їх, принижувала людську гідність. За негідну поведінку та образи сусідів Пономаренко було винесено громадський осуд. Більше того, товариський суд зобов'язав порушницю працевлаштуватися протягом одного місяця [121, с. 35].

Вважалося, що розглядаючи справи про образу і приниження честі громадян, товариські суди сприяли налагодженню дружніх відносин між членами соціалістичного суспільства, допомагали викоринити такі їх негативні риси, як егоїзм, грубість, нетерпимість до критичних зауважень тощо.

Часто образи могли перерости у інший антигромадський вчинок – наклеп – поширення завідомо неправдивих, шкідливих вигадок, які ганьблять іншу особу. Різниця між цими порушеннями полягала у тому, що при образі неправдиві відомості повідомляються однією особою іншій, а наклепник ставить собі за мету зганьбити громадянина, повідомляючи про нього шкідливі вигадки третім особам. Наклеп міг проявлятися в різних формах – усно, письмово, у пресі тощо. Цьому антигромадській проступку властива риса злого умислу, прагнення домогтися якихось вигод (причому, не обов'язково матеріального порядку). Від наклепу слід

відрізнати і такий кримінальний злочин, як неправдивий донос в міліцію, прокуратуру чи інші органи дізнання [329, с. 2].

Заслуговує на увагу повчальна справа про наклеп, яку розглянув товариський суд Одеського заводу ім. Червоної гвардії. Робітниця Марченко подала скаргу в суд, звинувачуючи колег по роботі Білоусову, Соловей та Чудновець в нанесенні їй образи. Члени товариського суду розмовляли з десятками свідків, мешканцями будинку, де проживала Марченко, з дільничним міліціонером та іншими посадовими особами. Вивчивши усі виявлені відомості, товариський суд викрив Марченко у наклепі з корисливою метою. Порушниця, у змові зі своїм братом та тіткою, скоїла низку неправомірних вчинків – обмовляла чесних робітників, наносила потерпілим тілесні ушкодження, вела безчесний спосіб життя тощо. Рішенням громадсько-судової інстанції підприємства зібрані матеріали були передані в народний суд [175, с. 37].

Справи про наклепників мали велике виховне значення: окрім викриття порушників та їх колективного осуду товариський суд мав вчити радянських людей принципості, чесності та пильності.

Не менш цікавими були справи про самоуправство, під яким розумілися самочинні дії, що порушували правила соціалістичного співжиття і встановлений правопорядок. Такі справи найчастіше розбирали товариські суди, створені при домоуправліннях.

Так, до товариського суду домоуправління № 61 м. Одеси надійшла заява від Є. Макаревич, в якій вона вимагала притягнути до відповідальності за самоуправство М. Беренштейн. Як з'ясувалося, Беренштейн ніяк не могла ужитися з сусідами у будинку, двічі була оштрафована конфліктної комісією домоуправління. А коли їй і Макаревич провели водопровід, Беренштейн викликала приватно водопровідника і з його допомогою самоправно відключила воду від сусідньої квартири. На засіданні суду виступило близько 10 свідків. Всі вони засуджували самоуправство М. Беренштейн, вимагали відновити за її рахунок

водопровід, та, найголовніше, припинити порушувати добросусідські відносини [82, с. 112].

За самоуправство була притягнута до громадської відповідальності і Р. Янченко. Виявивши у себе в квартирі вогкість, Р. Янченко припустила, що причиною її виникнення стали виноградні насадження, які нещодавно з'явилися біля неподалік розташованої альтанки. Жінка самоправно зруйнувала альтанку та завдала шкоди зеленим насадженням. На судовому засіданні вона виявила глибоке розкаяння за свій необачний вчинок. Громадськість просила суд обмежитися попередженням щодо порушниці. Варто підкреслити, що судова інстанція, крім власне вчинку Р. Янченко, спробувала розібратися і в ситуації, що її спричинила, тому наполегливо рекомендувала відповідальному за житловий стан перевірити та привести у належний вигляд помешкання жінки [175, с. 38].

У наведених прикладах йдеться про дрібне самоуправство. Коли ж той чи інший громадянин здійснював самоуправні дії у комплексі з застосуванням фізичного насильства або знищенням матеріальних цінностей, тоді такі справи підлягали розгляду народних судів.

Варто також проаналізувати боротьбу з дармоїдами, яку здійснювали, в тому числі, і силами громадськості.

В Указі Президії Верховної Ради РРФСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» від 4 травня 1961 р. зазначалося: «Наша країна під керівництвом Комуністичної партії вступила в період розгорнутого будівництва комунізму. Радянські люди з натхненням працюють на підприємствах, будівництвах, в колгоспах, радгоспах, в установах, виконують суспільно корисну роботу в сім'ї, дотримуються законів і поважають правила соціалістичного співжиття. Однак в місті і селі є ще окремі особи, які, будучи працездатними, вперто не бажають чесно працювати, ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя. У колгоспах такого роду особи, користуючись пільгами, встановленими для колгоспників, ухиляються від чесної праці, підривають

дисципліну і тим самим завдають шкоди артільному господарству. Таке паразитичне існування цих осіб, як правило, супроводжується пияцтвом, моральним розкладанням і порушенням правил соціалістичного співжиття, що негативно впливають на інших нестійких членів суспільства. З антигромадськими паразитичними елементами необхідно вести рішучу боротьбу до повного викорінення цього ганебного явища в нашому суспільстві, створюючи навколо таких осіб обстановку нетерпимості і загального осуду» [327].

Фактично з перших днів існування радянської влади почав активно втілюватися в життя принцип: «хто не працює, той не їсть». Звичайно, в період «відлиги» було значно лібералізовано трудове законодавство, зокрема була відмінена трудова повинність, проте це не означало фундаментальних трансформацій. Так, на початку 1961 року зазначалося, що громадськість мала послідовно і до кінця «викорчовувати» паразитичні елементи, що «присмокталися до здорового організму суспільства». М. Хрущов на XIV з'їзді комсомолу заявив, що треба, щоб такі люди завжди відчували, що наш народ зневажає нероб, що люди праці, за рахунок яких живуть зараз ці дармоїди, не хочуть більше терпіти цих трутнів – любителів довгого рубля і легкого життя [21, с. 63].

На розгляд товариського суду домоуправління № 61 м. Одеси потрапив А. Плахотнюк: непоганий фахівець виявився безвольною слабохарактерною людиною, яка «втопила» свою честь і совість у чарці вина. Захоплення алкоголем спричинило відповідну компанію і потягнуло за собою сумівні заробітки. Хоча А. Плахотнюк неодноразово давав обіцянки стати розсудливим, влаштуватися на роботу, добре ставитися до сім'ї, проте не додержував слова. Він, навіть припертий до відповідальності перед громадськістю, не усвідомив свою провину, більше того на засіданні грубіянив членам колективу, погрожував свідкам, ставився зухвало та нешанобливо до членів суду. Тому громадсько-судова інституція вирішила звернутися до комісії з боротьби з дармоїдами при Приморській райраді депутатів трудящих із проханням про виселення

Плахотнюка з міста Одеси. Після цього «трутня» змусили працювати в спеціально відведеному місці [175, с. 46].

Виявлення осіб, які ухилялися від суспільно корисної праці і вели антигромадський паразитичний спосіб життя, здійснювалося і за допомогою ініціативи державних і громадських організацій, а також за заявами громадян. Випадки ухилення від суспільно корисної праці жваво обговорювалися і на сторінках періодики: «Вже десять років і за холодну воду не візьметься Марія Голякова, хоч має спеціальність агронома. Держава вчила її, кошти витратила, а вона тепер байдки б'є. А користується пільгами колгоспників, має присадибну ділянку 0,26 гектара» [222, с. 2]. Своім обов'язком громадськість вважала за потрібне «вирвати жінку з чіпких лап дармоїдства» і супутніх йому антигромадських явищ.

Після закінчення перевірки органи міліції попереджають зазначених осіб про необхідність влаштування на роботу в місячний термін. З цією ж метою органи міліції можуть направити матеріали на розгляд громадських організацій. Якщо ці особи і після попередження не встануть на шлях чесного трудового життя, органи міліції направляють матеріали на них до виконавчого комітету районної (міської) ради депутатів трудящих, а у випадках, передбачених частиною другою статті 1 Указу, за згодою прокурора – до районного (міського) народного суду [21, с. 70].

Розширення кола справ, які підлягали розгляду у товариських судах, зумовило деякі особливості їх організаційної структури. Це було зумовлено тим, що розгляд справ морально-побутового характеру був пов'язаний зі значними труднощами, потребував багато часу для підготовки, а також знання кримінального, громадянського, сімейного та трудового законодавства [21, с. 72].

Складність розбирання таких проступків у низці підприємств спричинила створення «спеціальних» товариських судів для розгляду окресленої категорії справ. На деяких підприємствах із складу товариського суду виділялися групи членів суду (3–5 осіб) для розгляду морально-побутових проступків. Але часто однією зі сторін побутового

випадку опинялася людина, яка не працювала на даному підприємстві, і тому вона була не підвладна впливу товариського суду підприємства. Таким чином, незалежно від наявності спеціальної групи товариський суд підприємства не міг розглядати проступок. Частіше всього проступки, здійснені у побуті, розглядалися товариськими судами, організованими при домоуправліннях за місцем проживання порушника. В товариські суди підприємств такі справи потрапляли рідко [164, с. 17].

У радянській літературі, яка носила рекомендаційний характер щодо організації роботи товариських судів, зазначалося, що їх головне завдання при розгляді проступків морально-побутового характеру полягало у боротьбі за викорінення неправильних явищ, неправильної поведінки, збоченого уявлення про місце і роль людини у соціумі, який буде комунізм. Основною метою товариських судів у цих випадках ставало виховання високих принципів «комуністичної моралі» та моральності у радянських людей.

Як зазначалося вище, зазвичай побутові проступки розглядалися товариськими судами при домоуправліннях. Якщо ж такий вид проступку здійснено робітником підприємства, то вважалося, що більше користі матимуть ті засідання, на яких будуть присутні представники громадських організацій з місця роботи порушника. З цією метою товариський суд домоуправління мав повідомляти профспілкову організацію підприємства про вчинення його працівником проступку побутового характеру і про намір суду розглянути цей проступок публічно в присутності громадськості підприємства [322, с. 118].

Найважчу частину морально-побутових справ складали сімейні негаразди і сварки.

Кількість злочинів на ґрунті сімейно-побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала. У сільській місцевості жителі могли розраховувати лише на допомогу сільських сходів і товариських судів, робота яких була досить активною. Хоч втручання громадськості в сімейні справи порушувало

загальні принципи особистої свободи, але в умовах відсутності психологічних служб на селі це було єдиним засобом вирішення складних сімейних проблем [337, с. 13].

На думку доктора історичних наук Н. Лебиної, яка розглядала гендерний фон хрущовських реформ і взаємовідносини чоловіків і жінок в період часткового руйнування тоталітарних моделей шлюбно-сімейних відносин, батьківства та материнства, розгляд сімейних справ у товариських судах був майже завжди пов'язаний із назріваючим у родині розлученням. При цьому позиція влади в даному випадку, на думку ряду сучасних соціологів, відображала гендерні стереотипи радянського часу: «слабкий чоловік, який потребує поліпшення своєї природи, і жінка, підтримувана державою в боротьбі з деградацією чоловіка» [159].

І все ж населення, і насамперед його сильна половина, в цілому позитивно ставилося до ідеї спрощення розлучення, можливим інструментом якого багатьом вбачався товариський суд. За даними опитування 1961 – 1962 років, 11 % чоловіків і 7,7 % жінок вважали логічним передати цій суспільній структурі право розірвання шлюбу. Респонденти писали: «Вирішення цих питань [розірвання шлюбів] має бути передано на суд громадськості, бо колектив краще знає людей, ніж народний суд, який часто змушений вірити паперам, а не людям ... широка громадська думка, обговорення того чи іншого випадку розлучення ... на зборах може здійснити великий вплив на молодь» [159].

Як підтверджує статистика, найчастіше причинами розлучення в радянських сім'ях були аморальна поведінка з боку одного з членів родини, алкоголізм, аморфність, відсутність бажання розвиватись і зміцнювати сім'ю. Ініціаторами розлучення виступали як чоловіки, так і жінки. Варто зазначити, що з огляду на те, що товариські суди, особливо створені за місцем проживання, найчастіше склалися з жінок пенсійного віку, проблеми адюльтеру розглядалися ними завжди з позиції засудження чоловіків.

Значною мірою у зв'язку саме з цим ставлення у суспільстві до розлучених чоловіка і жінки було кардинально різним. Так, розлученому чоловікові важко було претендувати на високу посаду. Натомість розлучена жінка, яка, частіш за все, була і єдиною годувальницею, отримувала підтримку з боку держави.

Парадоксальність же ситуації полягала у тому, що незважаючи на викладе вище, а саме – очевидну підтримку з боку держави, у суспільстві розлучена жінка чи матір-одиначка автоматично отримувала клеймо аморальної жінки. Таких жінок, за свідченнями респондентів, побоювалися і остерігалися, особливо в середовищі одружених, адже вони могли становити загрозу для сім'ї [319, с. 190].

Радянська влада, втручаючись у особистий простір громадян і формуючи суспільну думку, часто лишала поза увагою очевидні речі. Держава створила культ сім'ї, де будь-які прояви нетипової поведінки засуджувались.

Так, на розгляд товариських судів не завжди виносилися самі винуваті члени сім'ї. Іноді в родинному розладі звинувачували третю особу, над якою й проводився суд. Для прикладу наведемо ситуацію в Новоорському районі – хоча географічно це не Українська РСР, проте випадок є показовим. У радгоспі «Ударник» в першому півріччі 1962 року розглядалася справа про «нетактовну поведінку громадянки Стиценко, яка вела себе в радгоспі негідно, розбивала сім'ї, живучи з сімейними чоловіками. Їй оголосили громадську догану, а її поведінку і рішення товариського суду описали в стінгазеті» [308].

У радянській історіографії усвідомлювалася складність розгляду сімейних справ, підкреслювався їх особливий характер, пов'язаний із інтимними сторонами життя людей. В ідеалі, розглядаючи такі справи, товариські суди мали проявити максимально тонкий підхід, бути тактичними у спілкуванні з людьми. На думку Г. Лінденбурга, «саме тут товариські суди виступають найбільш рельєфно в ролі турботливих товаришів, які намагаються просто та душевно розібратися у причинах

ненормальних сімейних відносин і допомогти своєю порадою або будь-яким іншим способом відновити мир та спокій в родині» [164, с. 43].

Більш правильною формою проведення виховної роботи товариськими судами при розгляді сімейних конфліктів, як підкреслював Г. Лінденбург, була саме проста бесіда, розмова без зайвих формальностей та «протоколів допитів», спрямована на примирення сторін, без доведення справи до публічного розгляду.

Ю. Тищенко, досліджуючи сім'ю в Радянській Україні, зазначає, що змусити усіх зберегти шлюб держава не могла, але в повноваженнях органів влади було створити сприятливі умови для збереження сім'ї. Навіть у сучасному українському законодавстві збереглась радянська норма про випробувальний термін перед розлученням, який надається подружжю для примирення [319, с. 191].

У практиці роботи товариських судів бували випадки, коли один із подружжя звертався в громадські організації або прямо в товариський суд з проханням вплинути на неправильну поведінку іншого з подружжя. Бесіди, домовленості про хід розбирання не давали відразу ж позитивних результатів, проте коли вже призначався день публічного розгляду справи, то подружжя часто або просило не розглядати їхню сварку, або сторони запевняли, що вони вже помирилися. У рекомендаціях щодо організації роботи товариських судів вказувалося, що правильно вчиняли ті товариські суди, які задовольняли таке прохання, не розглядали заяву, одночасно вимагаючи від винного письмового підтвердження про недопущення ним у майбутньому подібної поведінки у родині [164, с. 44].

Цей метод, а точніше – тактичний прийом, визнавався правильним тому, що без проведення судового засідання давав позитивний результат: винний вже усвідомив свою неправоту, без публічного впливу досялася мета, на яку була спрямована виховна робота: людина усвідомлювала свою помилку.

В роботі товариських судів інколи зустрічаються випадки розгляду сімейних справ «при зачинених дверях» для нерозголошення родинних

таємниць за особистим проханням одного із подружжя. Проте таку практику було визнано помилковою. Адже саме остерігання осуду з боку суспільства і держави могло спричинити «руйнування життя», бо змушувало зберігати шлюб навіть у тих випадках, коли це робило нещасними усіх членів сім'ї і навіть дітей.

Радянська пропаганда показувала ідеальне сімейне життя, але реалії сприймалися й інтерпретувалися у радянському суспільстві інакше. Державний апарат, поставивши завдання створити образ ідеальної радянської сім'ї, всіляко сприяв зміцненню цього інституту і формуванню у громадян «комуністичних моральних цінностей». Радянські громадяни через страх осуду і переконання, що їх не зрозуміють, робили усе можливе, аби не виділятися і підтримувати нав'язані зовні стандарти поведінки, державні норми і вказівки партії, подекуди, йдучи всупереч власній волі і власним ідеалам [319, с. 192].

На розгляд колективу виносилися і питання про негідне ставлення до жінки. Громадському осуду підлягали чоловіки, які поводити себе нечесно в побуті, часто міняючи свої захоплення і зв'язки з жінками.

Так, до товариського суду одного з підприємств м. Києва звернулася з заявою робітниця Н. Вона писала, що робітник того ж підприємства Л. залицявся до неї кілька місяців, говорив, що він нежонатий і обіцяв з нею одружитися. Н. повірила йому. Коли ж вона завагітніла, Л. перестав до неї заходити, а потім відрікся від народженої дитини. Під час попередньої перевірки цієї заяви виявилось, що Л. перебуває в шлюбі з іншою жінкою, має з нею дитину. Більше того, чоловік обманював не тільки Н., а нечесно поводив себе і з іншими жінками. Товариський суд засудив аморальну поведінку Л. і оголосив йому громадську догану з оголошенням в пресі [221, с. 40].

У практиці товариських судів зустрічалися різноманітні справи про невиконання батьками обов'язків щодо своїх дітей. Вони кваліфікувалися як досить серйозні антигромадські вчинки. Варто підкреслити, що і сьогодні моральний обов'язок батьків (і усиновителів) дбати про здоров'я,

фізичний розвиток та виховання своїх неповнолітніх дітей закріплено в законі.

Так, товариський суд с. Іркліївка (Чорнобаївського району Черкаської області) розглянув кілька справ про батьків, чиї діти систематично не відвідували молодші класи сільської школи, та оголосив їм товариське попередження. Батьки допустили правопорушення, оскільки в УРСР діяв закон про загальнообов'язкову восьмирічну освіту [70, с. 20].

У колгоспі ім. Карла Маркса (Уманського району Черкаської області) на засіданні громадського суду опинився колгоспник М. Його малолітній син внаслідок поганого виховання вчинив дрібну крадіжку колгоспного майна. Товариський суд визнав, що саме батько не займався вихованням сина, тому оштрафував його [221, с. 43].

Подібний випадок розглянув і товариський суд при Целіївській сільській раді (Гусятинського району Тернопільської області). До громадської відповідальності було притягнуто П. І. Безкоровайного за неправильне виховання 13-річного сина Михайла. Хлопець без поважних причин не відвідував школу, а одного разу вкрав майно з колгоспного клубу. На засіданні суду П. І. Безкоровайний не визнавав своєї вини: мовляв, віддав хлопця до школи, отже, хай учителі його виховують. Проте після почутого від громадськості Безкоровайний змінив свою думку [280, с. 3].

Тут варто підкреслити, що втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, заняття жебрацтвом, використання їх дорослими для цілей паразитичного існування становить кримінальний злочин (ст. 208 Кримінального кодексу УРСР).

Коли батьки злісно не виконували своїх обов'язків щодо дітей або здійснювали свої батьківські права на шкоду дітям, могло постати питання про позбавлення їх батьківських прав. Варто підкреслити, що товариський суд не мав повноважень вирішувати це питання. Такі справи розглядалися народними судами, проте суд товариський міг порушити питання про

позбавлення батьківських прав, коли для того були серйозні підстави [221, с. 43–44].

У період лібералізації функціонували і такі оригінальні форми громадського впливу, як міські товариські суди батьківської честі. Наприклад, 30 серпня 1963 року за поданням Ради старійшин при дитячій кімнаті Канівського міського відділу міліції виконкомом було створено Канівський міський товариський суд батьківської честі. Його головою був обраний заслужений вчитель школи Української РСР, вчитель Канівської середньої школи ім. І. Франка Л. Дорошенко. У своїй роботі міський товариський суд батьківської честі мав керуватися «Положенням про товариські суди Української РСР». До складу суду увійшли директори шкіл міста, знані педагоги-пенсіонери [49, с. 3].

Негідне ставлення до батьків також викликало обурення громадськості. Товариський суд с. Велика Тарасівка (Білоцерківського району Київської області) в присутності 127 колгоспників розглянув справу, надіслану з міліції, про двох братів М., притягнутих до відповідальності за негідне ставлення до свого батька. Посварившись із ним на ґрунті розподілу грошей, виручених за проданий будинок, вони, з'явившись до батька в нетверезому стані, вимагали грошей, ображали його і навіть нанесли побої.

На суді брати М. цілком визнали свою провину, просили пробачення у батька і всіх присутніх і обіцяли надалі виправити свою поведінку. Потерпілий і сам просив громадськість повірити синам і не вживати до них суворих заходів впливу. Тож товариський суд оголосив братам М. громадське попередження [69, с. 44].

Недостойне ставлення до батьків може проявитися не тільки в неповазі, образливому ставленні до них, але й у невиконанні дорослими дітьми своїх матеріальних обов'язків перед батьками.

За законом діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, якщо останні потребують цього (ст. 32 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадського стану УРСР) [221, с. 44].

Виховуючи громадян, товариські суди у своїй діяльності, на відміну від народних судів, могли керуватися не тільки нормами права, але і нормами моралі й правилами соціалістичного співжиття. Зрозуміло, їх рішення не могли суперечити нормам чинного права. Проте аналіз діяльності громадських судилищ у справах про побутові негаразди в сім'ях, конфлікти в квартирах і будинках показує, що вона нерідко була суперечливою. Так, у «Довідці про роботу товариських судів колгоспів, сіл, підприємств, закладів, вуличних комітетів та домоуправлінь Черкаської області станом на 1 квітня 1962 р.» вказувалося на низку недоліків у роботі товариських судів у справах морально-побутового характеру. Зокрема зазначалося, що товариські суди покликані сприяти зміцненню соціалістичної законності, проте їх рішення інколи важко назвати законними, оскільки вони порушують права та інтереси окремих громадян [70, с. 21].

Зокрема, товариський суд с. Сигнаївка Шполянського району у рішенні від 28 березня 1961 р. у справі Прищепи П. П. про розділ майна містить наступне: «Заборонити П. П. Прищепі з'являтися в с. Сигнаївка, щоб він не порушував спокій родини». Варто вказати, що Прищепка разом із дружиною побудував будинок у Сигнаївці, і заборона проживати в цьому селі не мала ніяких підстав. Крім цього, за цією справою вже було винесено рішення народного суду, тому товариський суд не мав би його переглядати [70, с. 22].

Товариський суд Ірдинського торфпідприємства 19 жовтня 1961 р., розглянувши справу за заявою Акуліни Махаринець про недостойну поведінку її доньки та зятя Фатенкових, відзначив: «із чисельних виступів громадян поселення Ірдинь на товариському суді, а також сусідів, котрі розкрили цю підлість зі сторони Фатенкових до матері, виявилось, що подальше проживання із родиною Фатенкових їх матері неприпустиме, оскільки ці члени релігійної секти не мають ніякої совісті й людських почуттів до своєї матері». У результаті розгляду справи товариський суд

прийняв рішення подати клопотання про розміщення жінки в будинок пристарілих і стягнути з її зятя кошти на її утримання [70, с. 22].

Інший приклад: мешканець села Старий Коврай (Чорнобаївського району Черкаської області) колгоспник Гордієнко, за рішенням суду зобов'язаний сплачувати аліменти на утримання дитини, ухилявся від роботи в колгоспі і аліменти не сплачував. Народний суд звернувся до товариського суду з метою громадського впливу на неплатника аліментів. Але замість впливу товариський суд прийняв рішення просити народний суд звільнити Гордієнка від сплати аліментів, так як він за станом здоров'я не може працювати в колгоспі [70, с. 22].

Варто підкреслити, що при розгляді подібних справ товариські суди були вправі застосовувати до правопорушників лише заходи громадського впливу, передбачені «Положенням про товариські суди Української РСР». Наведені ж приклади засвідчують недотримання наявного законодавства та свавілля громадських судилищ на місцях.

Про зростаючу роль товариських судів у протистоянні правопорушникам, котрі не були особливо небезпечними, свідчили факти: у 1961 р. з усіх осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, на розгляд товариських судів було передано 10 % осіб, які вчинили незначні злочини, у 1962 році – до 20 %, у 1963 р. їх питома вага склала до 25 %, у 1964 р. – близько третини [92, с. 276].

Висновки до розділу 3

Варто підкреслити, що товариські суди переважно розглядали справи про правопорушення, які направлялися державними органами. Тільки половину справ товариські суди розглядали в публічних засіданнях і кількість аудиторії на цих засіданнях протягом 1962–1967 рр. поступово зменшувалась. Факти підтверджують тиск державних органів на товариські суди та зниження інтересу до них з боку радянських громадян.

Підсумовуючи, варто зазначити, що після XXI з'їзду КПРС товариські суди значно розширили сферу своєї діяльності і поруч зі справами про порушення трудової дисципліни (запізнення на роботу, пропуск без поважних причин, поява на роботі у нетверезому вигляді тощо) почали розглядати справи морально-побутового характеру (про недостойне відношення до жінки, батьків, невиконання обов'язків з виховання дитини тощо).

Таким чином, товариські суди зразка 1961 р. повинні були розглядати не тільки питання виробничого, але й питання побутового, морального характеру, факти неправильної поведінки членів колективу, що допустили відхилення від норм громадянського порядку. З'ясовано, що складність розгляду таких проступків спричинила у низці підприємств створення «спеціальних» товариських судів для окресленої категорії справ. Часто справи морально-побутового характеру розглядалися товариськими судами, організованими при домоуправліннях за місцем проживання порушника. Головним завданням при розгляді таких проступків було викорінення неправильних явищ, неправильної поведінки, збоченого уявлення про місце і роль людини у соціумі, який буде комунізм. Основною метою товариських судів у цих випадках ставало виховання високих принципів комуністичної моралі та моральності у радянських людей. Проте все ж товариські суди діяли в рамках обмеженої «соціалістичної» законності та «соціалістичної» демократії і не змогли стати дійсно масовою школою демократії, юридичних знань і правового виховання, як це втілено в судах присяжних у демократичних країнах.

РОЗДІЛ 4

СУПЕРЕЧНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСЬКОГО СУДУ

4.1 Громадський вплив як засіб попередження правопорушень

Одним із найважливіших завдань, які покладалися на товариські суди наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х років, було попередження правопорушень. Злочинність – доволі складне соціальне явище, пов'язане з найрізноманітнішими сторонами життя суспільства. Відповідно і заходи щодо її викорінення не носять виключно правового характеру. Вони охоплюють широкий комплекс економічних, ідеологічних, соціально-психологічних та інших заходів, що здійснюються державою і суспільством у цілому. Звідси – і успіх боротьби зі злочинністю залежить від вирішення комплексу соціальних завдань.

Варто зазначити, що подолання злочинності у радянському суспільстві до середини 1950-х років здійснювалося, в основному, репресивно-каральними методами. Так, на початку 1953 р. у виправно-трудовах таборах, тюрмах і колоніях утримувалося понад 2,5 млн ув'язнених, із них: засуджених на термін до 5 років – 590 тис., від 5 до 10 років – 1 млн 216 тис., від 10 до 20 років – 273 тис. і понад 20 років – 188 тис. осіб. В тюрмах, концтаборах, на спецпоселеннях перебувало понад 506 тис. українців [268, с. 56].

Незважаючи на переповнення закладів пенітенціарної системи СРСР, подолати злочинність не вдавалося. Більше того, масштабне застосування покарань у вигляді позбавлення волі протягом 1920–1950-х років мало подекуди зворотній ефект.

Прізонізація радянського суспільства, а відтак і розповсюдження правил середовища місць ув'язнення, вкрай негативно вплинули на процес організації контролю за злочинністю, оскільки сприяли поширенню

відповідних соціальних практик у сфері поведінки та формуванню кримінального середовища, основу якого становили особи, засуджені до позбавлення волі, рецидивісти й учасники організованих злочинних формувань. Саме ці категорії злочинців пропагували кримінальну субкультуру, що сприяла зростанню кримінальної злочинності, виникненню певних стереотипів стосовно оцінок злочинної поведінки, яку наслідувала молодь.

Для більш точного розуміння ситуації, що склалася в окреслений період, слід вказати, що держава намагалася подолати ці явища різними, подекуди суперечливим та непослідовними кроками. Зменшення числа ув'язнених (до того ж, «підковане» значним ідеологічним навантаженням – засудження репресій сталінської доби) у другій половині 1950-х років було здійснене за допомогою оголошення амністії частини громадян, засуджених за політичні та кримінальні злочини. Як цілком обґрунтовано підкреслює В. Даниленко, офіційне позбавлення їх девіантного статусу обмежилося правовим полем. У соціальній сфері, у сфері щоденних практик та спілкування амнестовані залишалися поза межами «нормальності», причиною чого була передусім неефективна політика держави щодо їхньої ресоціалізації. Для багатьох звільнених це мало наслідком повернення до девіантного способу життя [52, с. 18–19].

А. Абдулін підкреслює особливість промислового регіону Донбасу: міські конгломерати, розгалужена транспортна мережа та переважно великі заробітки приваблювали амнестованих, хвилі котрих неодноразово накопичував регіон. Професор В. П. Філонов згадує, що у другій половині 1950-х років у Донбасі склався особливий контингент населення. Люди приїздили на будівництво шахт, у важку індустрію не тільки з України, а й з усього колишнього СРСР, причому праця на будівництві зараховувалася як служба в армії. Зарплата шахтарів, металургів, будівельників значно переважала середню в Україні. Жили в шахтарських поселеннях скупчено, часто не маючи окремого житла. У побуті процвітали пияцтво й побиття

жінок. Це породжувало низький рівень освіти та культури, деформувало моральні підвалини [1, с. 107].

Унаслідок високого рівня призонізації кримінальна субкультура глибоко вживилася в індивідуальну та суспільну свідомість і у період «відлиги». Особливо це проявилось у поширенні молодіжного хуліганства, ознакою якого був його груповий, кримінально-організований характер. Завдячуючи цьому згуртовані угруповання молодих людей, пов'язані «блатною» круговою порукою, які часто знаходилися під контролем досвідчених рецидивістів, здатні були стати каталізатором крупних масових заворушень. Зазвичай у таких групах вже «працювали» норми співіснування, перейняті з кримінального світу.

Неефективність системи кримінально-правового та кримінально-виконавчого впливу на злочинців демонструвала й висока питома вага рецидивної злочинності. В. Швидкий проаналізував, що у другій половині 1950-х рр. кількість випадків розкрадання соціалістичної власності почала збільшуватися за рахунок залучення до злочинної діяльності саме з числа тієї частини осіб, які були звільнені з місць позбавлення волі завдяки амністії. Відзначалося також утворення злочинних груп на чолі із рецидивістами, котрі втягували у злочинну діяльність молодих людей [285, с. 96].

Напружена криміногенна обстановка та високий рівень криміналізації суспільства стимулювали пошук нових, вже виховно-профілактичних заходів подолання такого хворобливого стану суспільства.

У Програмі КПРС 1961 року прямо вказувалося, що у суспільстві, яке буде комунізм, не повинно бути місця правопорушенням та злочинності [251, с. 106]. У період «хрущовської» лібералізації питання ліквідації злочинності було тісно пов'язане з активним залученням громадськості до боротьби з правопорушеннями. Створення товариських судів та добровільних народних дружин повинно було активізувати у суспільстві так званий груповий соціальний контроль – коли найближче оточення

потенційного правопорушника мало б пильно його контролювати та вдавалось до колективних заходів осуду й покарання.

Звичайно, превентивна роль громадськості завжди була досить вагомою. Про успіх у діяльності щодо запобігання злочинності за участю громадян свідчать положення низки міжнародних документів. У робочому документі, підготовленому Секретаріатом Організації об'єднаних націй «Соціальні фактори та попередження злочинності» (Стокгольм, 1965 р.) особлива увага сконцентрована саме на ролі громадськості, родини, можливостей здобуття освіти та працевлаштування [286].

Досить цікаво, що у даному документі зазначена і прихована небезпека соціального контролю. У суспільствах, де громадськість вважає своїм правом попереджувати правопорушення та здійснювати правосуддя у відповідності з правильними (з її точки зору) нормами поведінки, часто відбувається підміна закону. Більше того, тут можлива підміна справедливості жагою помсти, раціональності – ритуальними заборонами, забобонами та страхом, неупередженості – нетерпимістю. Тому, залучаючи громадськість до попередження злочинності, слід виключити можливість хворобливої ініціативності та самосуду. Іншими словами, участь громадськості має чітко відповідати державній політиці у галузі соціального захисту [286, с. 7]. У документі підкреслено, що питання ефективного залучення громадськості до заходів із попередження злочинності має бути достатньо теоретично та практично обґрунтовано. Інакше, «збуджена та вимоглива громадськість» у прагненні боротьби зі злочинністю може взяти справу в свої руки – це матиме небажані та шкідливі наслідки [286, с. 8]. Звичайно, для розробників документу було зрозуміло, що «участь громадськості є безнадійною та марною справою, коли соціум не поділяє поставлених цілей та ставиться без симпатії до окреслених завдань» [286, с. 9].

Варто вказати, що на сторінки описаного документи потрапили і «товариські суди Радянського Союзу» як приклад безпосередньої форми участі громадськості у запобіганні злочинам [286, с. 15].

У подальшому ефективність залучення громадськості до запобіжної діяльності була відмічена і учасниками спеціальної сесії IV конгресу ООН з боротьби зі злочинністю та поводження з правопорушниками, яка відбулася у 1970 р. у Нью-Йорці. Було відмічено, що для досягнення такої участі уряди держав повинні активно сприяти створенню відповідних громадських об'єднань та забезпечувати постійну підтримку їх зусиль. Участь громадськості в запобіганні злочинності була визнана однією із прямих стратегій запобігання злочинності VIII конгресом ООН з боротьби зі злочинністю та поводження з правопорушниками 1990 року [359, с. 134].

Як відомо, радянська практика використання потенціалу громадськості в запобіжній діяльності мала кілька форм, найбільш масовими з яких були добровільні народні дружини та товариські суди. Вони мали діяти пліч-опліч з партією, комсомолом, профспілками та іншими громадськими організаціями.

Товариські суди Української РСР в період лібералізації системи судочинства широко застосовували громадську відповідальність як запобіжний та нейтралізуючий механізм протиправної поведінки.

На початку 1960-х років планувалося значно розширити сферу застосування громадської відповідальності: «Зростання матеріальної забезпеченості, культурного рівня і свідомості трудящих створює всі умови для того, щоб викоринити злочинність, врешті-решт замінити міри кримінального покарання заходами громадського впливу та виховання» [251, с. 93]. Радянська дійсність була побудована (чи, принаймні, так хотілося її керманичам) на настановах К. Маркса та Ф. Енгельса. Що стосується питання громадського впливу, то й тут теоретики залишили свої думки: «При людських відносинах покарання дійсно буде не більш як вирок, що його винний виносить самому собі... В інших людях він, навпаки, вбачатиме природних визволителів від тієї кари, яку він сам наклав на себе» [330, с. 18].

У Програмі КПРС 1961 р. відзначалося, що «в боротьбі з пережитками минулого, з проявами індивідуалізму і егоїзму велика роль належить громадськості, впливу громадської думки, розвитку критики і самокритики. Товариське засудження антигромадських вчинків поступово стане засобом викорінювання буржуазних поглядів, традицій і звичаїв [251, с. 121].

Товариські суди мали сприяти розвитку у громадян правосвідомості, зміцнювати їхню повагу до законів і правил соціалістичного співжиття. Суть їх діяльності у 1960-х роках полягала у моральному прилюдному засудженні поведінки винного, застосуванні до нього заходів громадського впливу, які до певної міри обмежували його інтереси в інтересах цілого колективу і всього суспільства.

У цьому контексті варто навести думку О. Лапая: «товариський суд як виразник громадської думки часто може досягти успіху там, де безсила адміністрація і недоречна кримінальна репресія. Сила такого суду – не в каральних засобах, а в колективному осуді порушника, у товариській критиці» [158, с. 9].

Для товариських судів була характерна сукупність наступних основних принципів діяльності: незалежність товариських судів від адміністрації державних органів та громадських організацій, де вони створені; економічність діяльності, доступність і зручність звернення в товариський суд, превентивний потенціал громадсько-судових інстанцій тощо.

У сучасній соціальній психології громадська думка розглядається як публічно виражене і поширене судження, яке містить оцінку і ставлення (приховане чи явне) до подій, осіб, діяльності груп, організацій, що становлять певний інтерес для суспільства. Її основними функціями є: регулювання і пропонування певної поведінки; оцінювання подій і фактів.

Звичайно, на формування і вираження думок впливають ступінь усвідомлення окремими членами суспільства групових інтересів, рівень поінформованості, діяльність органів управління щодо вивчення та

використання громадської думки тощо. Варто підкреслити, що оскільки громадська думка часто є об'єктом різних впливів і маніпуляцій, вона не завжди адекватно відтворює об'єктивну ситуацію у сфері соціального розвитку, політики, економіки [359, с. 135].

Громадська відповідальність перед товариським судом була самостійним видом відповідальності. Проте це не означає, що вона існувала ізольовано від правової. Спільною була їх кінцева мета – виправлення поведінки певної особи.

У період «відлиги» проблема виховання трудящих у дусі «комуністичної моралі» набуває особливо важливого, так би мовити, державного, значення та виступає потужним чинником «мобілізації енергії народу на будівництво соціалістичного суспільства». У прийнятому в 1961 р. «Моральному кодексі будівника комунізму» були закріплені моральні принципи, за якими повинні були жити радянські громадяни. Зокрема тут були зафіксовані «Основні загальнолюдські правила», без яких не могло існувати соціальне суспільство, а саме: відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини та країн соціалізму, сумлінна праця на благо суспільства, піклування кожного про збереження й примноження суспільного надбання, високе розуміння суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів, колективізм і товариська взаємодопомога, гуманні стосунки й взаємоповага між людьми, чесність і правдивість, моральна чистота, простота й скромність у суспільному й особистому житті, взаємоповага в родині, піклування про виховання дітей, непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства, дружба й братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національного й расового неприйняття, непримиренність до ворогів комунізму, справа миру й свободи народів, братерська солідарність з робітниками всіх країн, з усіма народами [318, с. 15].

Ці принципи, які фактично дублювали християнську систему цінностей (окрім, звичайно, ідеологічної складової), ставали

загальнообов'язковими для виконання. Для їх широкої пропаганди в радянському соціумі вони були надруковані на обкладинках зошитів поряд із таблицею множення, основні постулати були лаконічно сформульовані у гаслах, розвішаних по вулицях усіх куточків СРСР. По суті, вони стали формулою-закликом і клятвою – як чинити радянській людині, за якими законами жити.

Звичайно, вони лягли і в основу діяльності товариських судів періоду «відлиги». Порушення постулатів, викладених у «Моральному кодексі будівника комунізму», слугувало підставою для розгляду громадсько-судовими інстанціями.

Відповідальність перед товариським судом ґрунтувалася на непохитному прагненні колективу лише засобами громадського впливу, заснованими, як правило, на моральних нормах, здебільшого не підкріплених юридичними санкціями, примусити винного «перевиховатися». В основі ж правової відповідальності лежить державний примус. По суті аналогічний термін має різне наповнення. Наприклад, товариські суди можуть виносити догани і застосовувати штрафи. Вправі робити це і державні суди за вчинення злочинів. Але у першому випадку – це захід громадського впливу, при застосуванні якого людина не вважається судимою, а в другому – кримінальне покарання, що накладає на людину судимість [259, с. 42].

Згідно зі ст. 5 «Положення про товариські суди Української РСР» 1961 р. та іншого діючого законодавства відповідальність перед товариським судом була можлива за різного роду антигромадські вчинки, що суперечили нормам «комуністичної моралі», але не тягли відповідальності в юридичному розумінні; за малозначні злочини; за адміністративне правопорушення, що зв'язане з договором або не зв'язане з ним; за порушення [242, с. 6].

Відповідальність перед товариським судом існувала в різноманітних формах, а саме:

- зобов'язання порушника публічно просити пробачення у потерпілого або колективу;
- оголошення товариського попередження;
- оголошення громадського осуду;
- оголошення громадської догани з опублікуванням у пресі або без нього;
- накладення грошового штрафу в розмірі до 10 крб, якщо вчинок не пов'язаний із порушенням трудової дисципліни;
- постановка перед керівником підприємства, установи, організації питання про застосування одного з таких видів впливу: переведення винного на нижчеоплачувану роботу або пониження в посаді на строк до трьох місяців;
- постановка перед керівником підприємства, установи, організації питання про звільнення особи, яка виконує роботу, пов'язану з вихованням неповнолітніх і молоді, або пов'язану з розпорядженням чи зберіганням матеріальних цінностей, якщо товариський суд з урахуванням характеру вчинених цією особою проступків визнає неможливим довірити їй цю роботу надалі;
- порушення питання про направлення на некваліфіковані фізичні роботи в тому ж підприємстві, установі, організації на строк до 15 днів з оплатою за виконувану роботу осіб, які вчинили дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібне розкрадання державного або громадського майна, крадіжку малоцінних предметів особистого споживання і побуту, побої і легкі тілесні ушкодження;
- порушення перед народним судом питання про виселення винного з квартири при неможливості сумісного проживання, недбалому ставленні до житлового фонду [161, с. 71].

Товариський суд був вправі також зобов'язати винного відшкодувати заподіяну його неправомірними діями шкоду на суму до 50 крб. При розгляді справ про дрібну спекуляцію товариський суд приймає рішення про передачу предметів дрібної спекуляції в доход держави [161, с. 72].

Аналіз діяльності товариських судів свідчить, що вони найчастіше вдавалися до оголошення громадських доган і осуду, товариського попередження, штрафу. Іноді суди обмежувалися публічним розглядом справи. Адже публічний розгляд справи судами сам по собі був своєрідним заходом громадського впливу й без застосування згаданих заходів. У такому випадку винний мав щиросердечно розкаятися, прилюдно принести вибачення колективу або потерпілому і добровільно відшкодувати заподіяні збитки.

Товариське попередження, осуд і догана – відносно м'які заходи громадського впливу, та при вмілому застосуванні вони давали добрі результати. Попередження оголошувалося в тих випадках, коли винним вчинено незначні проступки випадкового характеру, і була впевненість, що цього буде досить для виправлення людини. До тих, що вже допускали порушення правил соціалістичного співжиття або перебували під товариським судом, застосовувати попередження вважалося недоцільним.

Громадська догана виносилася як з опублікуванням, так і без опублікування в пресі. Питання про це вирішувалося товариським судом у кожному конкретному випадку [259, с. 52].

Варто підкреслити, що надмірне застосування та переоцінка такого засобу впливу, як штраф, не віталася. І. Мартинович, підсумовуючи практику діяльності товариських судів Білоруської РСР на початку 1970-х років, вказує, що у 90 % справ громадське правосуддя застосовувало саме штрафування порушників [177, с. 330].

Адміністративні стягнення на комбінаті штучного волокна м. Києва були застосовані по відношенню до 117 осіб лише за I квартал 1960 р. При цьому до товариського суду було передано матеріал тільки стосовно однієї особи [131, с. 16]. Багато керівників підприємств і установ відверто демонстрували своє небажання співпрацювати з товариськими судами як громадськими організаціями, покликаними сприяти зміцненню трудової дисципліни, а головне – морально впливати на членів своїх трудових колективів.

Товариський суд колгоспу «Росія» Дунаєвецького району оштрафував колгоспниць Ленкарунську та Кучеряву, кожна на 100 рублів, за те, що вони не приступили до прополки цукрового буряка – інші ж заходи громадського впливу до них з боку адміністрації не застосовувалися. Аналогічно товариський суд колгоспу «Україна» Кам'янець-Подільського району оштрафували шість колгоспниць, кожна на 100 рублів, за невихід на прополку цукрового буряку [291, с. 22].

Варто вказати, що штраф взагалі недоцільно застосовувати за вчинення проступків, які не мали корисливого характеру. З іншої сторони, у справах, пов'язаних із матеріальною вигодою, як-то дрібне розкрадання державного та громадського майна, застосування штрафу втрачало свій сенс, адже сума штрафу часто не покривала нанесеної шкоди.

Оптимальним вважалося застосування штрафу у випадках, коли, з урахуванням тяжкості вчиненої антигромадської дії і особи винного, інших заходів громадського впливу недостатньо або вони малоефективні.

Суд, здійснюючи суто виховні завдання, міг застосовувати й громадський примус, наприклад, порушити питання про направлення на некваліфіковані фізичні роботи тощо. Все залежало від характеру порушення й особи винного. Дійсно, поведінка людини набуває соціально небезпечного характеру не відразу, а поступово, внаслідок сукупної дії несприятливих зовнішніх та внутрішніх обставин. Природно, що застосування певних корекційних заходів може сприяти зміні ситуації розвитку особистості на краще [257, с. 4].

Однією з форм закінчення провадження у товариському суді було його припинення у зв'язку з примиренням учасників цивільно-правового спору, а у справах про образу, клевету, побої і нанесенні легких тілесних ушкоджень – при примиренні потерпілого з притягнутою до відповідальності особою [267, с. 21].

Розглядаючи випадки появи на роботі в нетверезому стані, громадсько-судові інстанції намагалися не лише впливати на самого

порушника, але й одночасно вживати заходів, що виключали можливість повторення таких проступків.

При розгляді цієї групи справ товариські суди детально аналізували причини і обставини, що викликали такий проступок, намагаючись їх нейтралізувати.

Боротьба з алкоголізмом лише заходами адміністрування, шляхом покарання винних, часто була безуспішною. Тим більше, коли на розгляд громадськості потрапляли матеріали щодо працівників, які не сприймали розумних порад, не реагували на товариську критику і стягнення. Звичайно, стикаючись з подібними важкими випадками, товариські суди не відмахувалися від них, а шукали шляхи повернення людини до нормального життя і праці. Якщо ж здійснювати виховний вплив було пізно і «захоплення» вином зайшло далеко, перетворилося на захворювання, громадсько-судові інстанції зверталися до відповідних лікувально-медичних установ з проханням організувати правильне лікування, аж до примусового поміщення алкоголіків у спеціальні лікарні [164, с. 36].

Нерідко товариські суди при домоуправліннях, розглядаючи справи про осіб, які ухилялися від суспільно-корисної праці, виносили рішення про їх обов'язкове та негайне працевлаштування. Цей захід громадського впливу мав допомогти «дармоїдам» стати на правильний шлях. Вважалося, що врятувати хоча б одну людину від соціального паразитизму – це вже значна перемога товариського суду. Більше того, їх негативний приклад міг призвести до соціального падіння інших нестійких громадян, тому повторна фіксація ухилення від трудової активності спричиняла серйозніші наслідки, включаючи заслання [21, с. 60].

Профілактична робота товариських судів мала надзвичайно широке значення. Своїм розглядом справ вони здійснювали виховний вплив також і на нестійких членів колективу [348, с. 81]. Так би мовити, на засіданнях кожен мав можливість бачити на власні очі й засвоїти, що суспільство та

колектив шанують добро, активність, відповідальність, і що вони нетерпимі до антисоціальних вчинків, пасивності й безвідповідальності.

Тому адміністративні заходи, в тому числі звільнення, які впливали тільки на порушника, а для інших членів колективу не мали особливого виховного значення, не заохочувалися. Колективне ж обговорення проступку мало чинити виховний вплив не тільки на винного, а й було серйозним попередженням для усіх присутніх на засіданні товариського суду. І сьогодні в галузі управління персоналом існує чітке переконання, що в будь-якому колективі 5 % працюючих людей дисципліновані від природи, ще 5 % будуть порушувати норми, правила і умови праці за будь-яких обставин, а поведінка решти 90 % залежить від контролю [29, с. 135].

Варто підкреслити, що на кожному засіданні товариського суду було як мінімум «трьох підсудних»: по-перше, сам порушник, чий вчинок або поведінка підлягали колективному осуду; по-друге, особи, схильні до девіації, які на чужому прикладі отримували безпосереднє попередження; по-третє, власне колектив, який не доглядив, допустив порушення. Щодо останньої дійової особи, то тут винних могло бути багато, залежно від конкретної ситуації: якщо справа про хуліганство або алкоголізм – погано організоване дозвілля, слабка робота профспілки, відсутня просвітницька робота; порушення трудової дисципліни – відповідальні й товариші, й бригадири, організатори виробничого процесу; побутові справи – домоуправління, комсомол тощо.

В період «відлиги» особливо плекалася ідея саме невідворотності відповідальності за кожне порушення. Адже людина опинялася під контролем не лише правоохоронних органів, а й трудових і навіть побутових колективів. Варто вказати, що організована морально-правова атмосфера і на роботі, і у приватному житті мала сприяти виправленню та вдосконаленню особистості силами колективу. В цьому контексті товариські суди виступали й громадською організацією з популяризації правових норм, закріплення в масовій свідомості уявлень про правильне та

неправильне через активізацію громадського осуду вчинків тих, чії справи розглядалися.

Крім товариського судочинства з винесенням вердикту трудові колективи, в повній відповідності з принципом кругової поруки, могли взяти порушника на поруки, тобто розділити відповідальність за майбутню суспільну поведінку порушника між усіма членами.

Згідно з Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів стосовно участі трудящих в охороні громадського порядку (від 2 березня 1959 р.) та в руслі настанов партії радянська судова система доволі широко застосовувала практику «передавання на поруки» – на плечі трудових колективів перекладалася проблема розгляду, засудження та перевиховання звинуваченого, навіть у разі, якщо трудовий колектив не висловлював «гарячого бажання» виховувати направлених до них порушників [284, с. 85].

Правоохоронними органами Хмельницької області у 1960 р. в товариські суди було передано матеріали щодо 63 осіб, яких після припинення кримінальних справ було вирішено взяти на поруки колективу. За цей же період органами прокуратури передано на розгляд громадськості 130 матеріалів, і 82 особи, які скоїли незначні злочини, були взяті на поруки. Суди області за вказаний період передано колективам для виправлення та перевиховання 101 особу з числа засуджених до умовної міри покарання. Також ними було направлено 339 матеріалів для розгляду товариськими судами (в основному – справи приватного обвинувачення) [291, с. 23].

О. Міхеєва зазначає, що надмірно активне застосування цього закону призвело до того, що чимала кількість звинувачених у важких злочинах фактично уникали відповідальності. Дослідниця наводить наступну статистику: у 1959 р. 33,7 % від усіх судових справ передавалися до товариських судів або на поруки трудових колективів, У другій половині 1959 р. були передані на поруки трудящим 577 осіб, що вчинили розбійні напади, 116 – навмисні вбивства, 222 – зґвалтування. У гонитві за

показниками роботи з громадськістю декотрі судді просто нав'язували колективам на перевиховання осіб, яких там не тільки не бажали бачити, а навпаки, вимагали засудження [194].

Якщо протягом року після винесення рішення товариського суду підсудний не скоїв нового порушення, то рішення товариського суду втрачало силу. Активна участь у житті колективу та гарна робота у разі звернення самого робітника, його керівника чи за проханням громадських організацій, були приводом до зняття засобів громадського впливу. Прийняте рішення доводилося до загального відома [242, с. 6].

Варто вказати, що у партійних документах, методичній літературі та публікаціях періоду лібералізації постійно йшов пошук причин розгулу злочинності.

В переважній більшості випадків висхідною тезою було те, що: «в нашій країні немає соціальних умов, які породжували б злочинність. Навпаки, у нас є всі умови для різкого скорочення і повного викорінення злочинів. Треба створити таку обстановку, щоб порушники законів і принципів радянської моралі відчули осуд своєї поведінки всією громадськістю, всім народом» [149, с. 3].

Така пафосність, безумовно, не сприяла пошуку об'єктивних причин зростання рівня злочинності.

Звичайно, поставало й більш реальне питання про матеріально-побутову детермінованість правопорушень та злочинів. Проте прослідковувалося чітке розуміння того, що обґрунтовувати всі явища суспільного життя виключно з економічного базису суспільства – теж невірно: одне лише підвищення матеріального рівня життя людей не може привести до ліквідації злочинності [151, с. 12].

У Програмі КПРС питання ліквідації злочинності пов'язувалося із ростом не лише матеріального добробуту, а й рівня культури та свідомості людей [251, с. 98].

Варто навести тогочасні уявлення про природу правопорушень, які були зафіксовані у навчальній літературі. Так, доктор юридичних наук

І. С. Самощенко зазначає: «Суб'єктивним (психологічним) корінням правопорушень у розвиненому соціалістичному суспільстві є пережитки минулого у свідомості окремих радянських людей або вороже ставлення до соціалістичних порядків (наприклад, з боку переконаних агентів імперіалістичних країн)» [272, с. 7]. Далі автор підкреслює, що принципи та засади соціалізму, сутність яких закріплено в радянському законодавстві, цілком відповідають корінним життєвим інтересам усього радянського народу, тому правильно сприймаються кожною людиною та обумовлюють добровільне дотримання вимог радянського права переважною більшістю учасників суспільних відносин. Та, визнаючи, що все ж радянська дійсність не була позбавлена правопорушень, І. С. Самощенко називає й дві об'єктивні обставини, що зумовлюють їх наявність, а саме: «а) різке відставання свідомості деякої частини людей від розвитку умов їх матеріального життя; розбещуючий вплив ідеології капіталістичного світу на наших людей, особливо на молодь; залишки минулого в економіці, а головне – в побуті соціалістичного суспільства (алкоголізм, насильство в сім'ї тощо); б) спроби імперіалістичних сил перешкодити побудові комунізму» [272, с. 8].

Соціалізм, його принципи і засади, згідно з радянською юридичною наукою, не породжували правопорушень: «правопорушення при соціалізмі є плодом того несоціалістичного, що ще існує всередині і поза нашим суспільством. Негативні явища, які мають місце в житті суспільства і окремих громадян, у роботі державних і громадських організацій (недоліки в постачанні населення, погана постановка виховної роботи тощо), не породжують правопорушень, а лише сприяють пожвавленню пережитків минулого, створюють умови для їх прояву» [274, с. 68].

Як бачимо, у наведених цитатах прослідковується стандартний компартійний підхід: завдяки маніпуляціям із громадською думкою негаразди, що походили від системних вад, персоніфікувалися, а успіхи приписувалися системі.

Проте реалії радянського соціуму періоду «відлиги» свідчать про більш глибоке коріння та комплексність злочинності. Так, одним із найпоширеніших антисупільних явищ делінквентного характеру була «хуліганізація» країни як форма громадської непокори, девіантного виказування особистістю свого ставлення до оточуючих реалій, рефлексій на ситуативні виклики тощо.

На думку В. Швидкого, справжні хуліганські «окупації» і «війни» 1953–1956 рр. яскраво засвідчили, що влада не встигала за новими мутаціями старої соціальної хвороби, а міліція не мала достатніх технічних навичок контролю над великими стихійними скупченнями людей. Її дії з наведення порядку в містах (інколи дієві, проте часто поспішні й непродумані) все частіше натикалися на жорстку зустрічну агресію хуліганів. Міліціонери ж при приборканні хуліганів вели себе невпевнено, аби не порушити їхніх, в дусі нових ліберальних віянь, законних юридичних прав [353, с. 106].

Поширеним різновидом девіантних проявів було так зване антирадянське хуліганство. Його «легкою» формою було прослуховування закордонних радіостанцій. Незважаючи на тотальний облік КДБ вітчизняних і трофейних приймачів, їх власники свідомо ставали порушниками й конспіративно вслуховувалися в нічний ефір «ворожих голосів». Звідти надходила правдива інформація про події у світі та СРСР, а також поширювалися пропагандистські матеріали. За одержання інформацій таким способом громадянин міг зазнати нищівного осуду на товариському суді, комсомольських зборах, і навіть міг бути виключеним із лав ВЛКСМ. Проте ці дії вже кримінально обтяжувалися в разі доведення факту нотування й поширення інформацій із «ворожого» ефіру у вигляді листівок чи передачі усно. Присікалися також можливості розповсюдження анекдотів антирадянського змісту [353, с. 107].

Варто підкреслити й те, що у шістдесяті роки низка авторів перебільшували роль громадських організацій в боротьбі з правопорушеннями і злочинністю, пропонуючи скорочувати

адміністративні органи, вважаючи, що період широкого переростання державності в «комуністичне самоврядування» вже настав.

Проте усвідомлення наявності дисбалансу між ідеологічно бажаним та реальним криміногенним фоном, розуміння обмеженого характеру громадських заходів у подоланні злочинності та їх низької ефективності привели до низки кроків стосовно посилення кримінальних репресій [194].

Поряд із декриміналізацією понад 70 діянь згідно з Кримінальним кодексом 1960 р., вже з 1961 року прийнято низку нових нормативно-правових актів: укази «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть паразитичний спосіб життя», «Про посилення відповідальності за самогоноваріння й виготовлення інших напоїв домашнього приготування», «Про відповідальність за приписки й інші викривлення звітності про виконання планів», «Про карну відповідальність за злочинно-недбале використання чи зберігання сільськогосподарської техніки» тощо. 27 червня 1961 року було прийнято указ, яким встановлювалася кримінальна відповідальність за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах [43, с. 102]. Восени 1966 року було суттєво розширене застосування кримінальної репресії у зв'язку з визнанням злісним хуліганством, за яке передбачалася карна відповідальність тощо. Тобто, незважаючи на пропаговані ідеї необхідності посилення правової пропаганди, державна реакція на несприятливу криміногенну ситуацію залишалася стандартною. Варто зазначити, що чергова хвиля боротьби шляхом посилення кримінальної відповідальності не дала очікуваних результатів, й на кінець 1969 року рівень злочинності продовжував рости [188, с. 73].

Таким чином, найважливішим наслідком роботи товариських судів стало різке зменшення числа осіб, засуджених до позбавлення волі, яке спостерігалось у середині 1960-х років. У цей час сформувалося чітке розуміння, що поширення кримінальної субкультури тільки підвищувало рівень злочинності у радянському соціумі.

З'ясовано, що у товариських судах практикувалася заміна кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності громадською. Це було обумовлено малозначимістю суспільної небезпеки порушень, які розглядали товариські суди. Проте це фактично означало появу альтернативної форми правосуддя у період «відлиги». Вказано, що товариські суди найчастіше використовували корекційні заходи, вдаючись до оголошення громадських доган і осуду, товариського попередження, штрафу. Іноді суди обмежувалися публічним розглядом справи, який сам по собі був своєрідним заходом громадського впливу не лише на порушника, але й на всіх присутніх на засіданні.

4.2 Негативні аспекти громадських «судилищ»

Критичний аналіз численних матеріалів, що відображають діяльність товариських судів у період лібералізації системи судових органів, дає підстави стверджувати, що попри помітні успіхи щодо залучення громадян до здійснення правосуддя, все ж ця кампанія мала й значні недоліки.

Перш за все, потрібно враховувати, що незважаючи на доволі демократичну основу діяльності, створення та поширення органів соціального контролю було ініціативою власне радянської політичної системи кінця 1950-х – першої половини 1960-х років, і зміна загального партійного керівництва невдовзі потягнула за собою й перегляд нововведень «хрущовської доби».

На думку О. Міхеєвої, винайдення цілої низки «громадських» способів впливу на правопорушників було вимушеним заходом за умови зростання показників злочинності та нездатності влади впоратися із цією проблемою в суспільстві, що вийшло з режиму жорсткого контролю, характерного для сталінських часів. Тож зовнішня декларативність значущості громадської діяльності в цьому напрямку була вкрай потрібним для влади кроком, що компенсував скорочення правоохоронних органів на тлі реального зростання показників злочинності [194].

Найбільш відчутним недоліком у роботі товариських судів був розгляд ними справ, які завідомо не входили до компетенції громадсько-судової інстанції. Причини цього крилися у недосконалості законодавства.

Варто зазначити, що у 1958–1964 рр. фактично йдеться про становлення та правово-організаційне оформлення цього інституту. Це, звичайно, зумовлювало постійні пошуки та уточнення найбільш ефективних шляхів вирішення покладених на товариські суди завдань профілактики правопорушень та виховання громадян, гідних комуністичного суспільства. Наприклад, аналіз різновидів справ за виробничим принципом засвідчив, що у нормативно-правових актах, які регулювали підсудність товариських судів, взагалі не висвітлено такі порушення дисципліни праці, як: порушення виробничої технології, невиконання наказу або розпорядження адміністрації, самовільний перехід з однієї зміни в іншу й інші проступки тощо. Звичайно, у Положенні є примітка про приблизність переліку справ, які розглядає товариський суд. Проте на практиці це створювало проблему: або громадсько-судова інстанція мала проявити ініціативу, розглянувши невраховані законодавством матеріали, або відмовити у розгляді, передавши порушника у руки адміністрації чи й народного суду. Як свідчать обстеження їх роботи, і в першому, і в другому випадку товариським судам робилося відповідне зауваження.

Важливим нормативним недоліком була невирішеність питання про справи з альтернативною підсудністю.

Правильне визначення підвідомчості справ, які можуть бути предметом розгляду і товариських, і районних (міських) народних судів було однією з умов раціонального використання в боротьбі з правопорушеннями заходів судового примусу і громадського впливу.

Такими справами є справи з альтернативної підвідомчості і справи, віднесені чинним законодавством до підсудності народного суду, але передача яких в громадський суд допускається при наявності відповідних підстав. Встановлення законодавцем категорії справ з альтернативної

підвідомчості і надання права суду, а також іншим компетентним державним органам і посадовим особам права направляти на розгляд товариського суду справи, за якими доцільне застосування заходів громадського впливу, слугувало однією з передумов обґрунтованого поєднання державного примусу і морального впливу в боротьбі з правопорушеннями [177, с. 311].

Точне визначення підвідомчості справ – зовсім не формальне питання, воно мало принципове значення, тому що правильним направленням справи на розгляд в товариський чи народний суд значною мірою визначався наперед характер застосовуваних примусових заходів і виховання, співвідношення заходів кримінального покарання та суспільно-моральних санкцій.

У період лібералізації судової системи коло справ з альтернативною підвідомчістю і справ, передача яких допускається з народного в товариський суд, було порівняно широким.

Розгляд в товариському або народному суді одних із них (наприклад, цивільно-правових спорів) залежав від волевиявлення зацікавлених осіб, інших (про дрібне розкрадання державного або громадського майна, дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, про вчинену вперше крадіжку малоцінних предметів споживання і побуту та інших злочинів, що не становили великої суспільної небезпеки) – від розсуду компетентних державних органів і посадових осіб, третіх (справ про посягання на честь, гідність, тілесну недоторканність особи) – від тих та інших разом узятих [177, с. 312].

Така демократія призводила до плутанини із підсудністю, а інколи й до навмисного перегляду деяких матеріалів силами громадськості й відповідно більш м'якої, тільки громадської, відповідальності.

Досить показовим є випадок, описаний в газеті «Черкаська правда» від 10 червня 1960 р.: «Злочин стався. В ньому замішані не досвідчені рецидивісти, а безвусі юнаки, наймолодшому з яких 15 років, а найстаршому – 18. Насторожують в цій надзвичайній події, насамперед,

два факти. По-перше, молодість злочинців, по-друге, те, що вони мають порядних батьків і виховуються в школі. А один з них – Володимир Черниченко, провина якого найтяжча, носив у кишені комсомольський квиток... Кілька учнів 11 середньої школи, а саме: Черниченко, Олійник, Дідошек, Скороμεць, Баркар вирішили відмовитися від екскурсії в Кам'янку, а провести вільний від уроків день на лоні природи. 26 травня вони загоряли і рибалили біля залізничного роз'їзду «Панське», що в Золотоніському районі. Тут до них приєдналося ще кілька юнаків – Остахов з смілянського ремісничого училища і Кисельков та Пошукайло – учні черкаських вечірніх шкіл... На станції «Чапаєвка» юнакам вкрай захотілося «полякати», як вони самі про це розповідали, двох старих жінок, що з клунками за плечима зійшли з поїзда і попрямували в ліс, де до них приєдналася ще дівчина. Хлопці ланцюжком подалися за жінками і, наздогнавши їх, кинулися до мішків. ... Чередниченко з цієї ватаги грабіжників виявився «найбідовішим». Він намагався згвалтувати дівчину, однак здійснити цей підлий намір не дозволив мотоцикліст, який випадково їхав ліською стежкою. Прихопивши з собою дві хлібини, пачку цигарок, годинник і 12 карбованців, віднятих у переляканих жінок, ці «любителі гострих розваг» кинулися тікати...

І ось сидять вони в притихлому залі, слухають обвинувачення помічника прокурора Тетері, а потім піднімаються один за одним і, соромлячись дивитися людям в очі, мимрять собі під ніс, що «визнають свою вину», «помилилися» та інше в такому ж дусі...

Злочин стався. Злочинці викриті. Однак, чи покарані вони? Громадськість – великий чоловік... Прикро тільки, що збори, незважаючи на те, що в них, до речі, брав участь прокурор області Тищенко, пройшли на низькому виховному рівні. Дуже багато було адвокатів у нових злочинців і дуже мало гнівних обвинувачів. У більшості, напевне, склалася така думка, що громадськість все витримає. Вона візьме на поруки хуліганів, грабіжників. Тільки хай визнають свою провину. І тому з президії зборів досить часто лунали вигуки: – Покайтеся і вам все

простять! Підсудні в цей час сиділи і злегка посміхалися. Зате, коли збори закінчилися і присутні залишили зал, «підсудні» полегшено зітхнули, а на вулиці дехто з них розсміявся. Цей сміх прозвучав як заключний акорд невдалого спектаклю.

Громадськість – велика сила. Але вона не нянька. В даному випадку громадський суд зіграв саме таку незавидну роль, бо всі злочинці відбулися легким переляком» [304, с. 2].

Фактично, єдиним покаранням хлопців за пияцтво, розбійний напад, грабіж та спробу згвалтування було кількагодинне засідання громадсько-судової інстанції. Звичайно, найбільш імовірний висновок, який зробили ці юнаки – це безкарність.

Надзвичайно важливим питанням у діяльності суду було винесення рішення, а точніше – продумання того виховного заходу, що мав би найбільший успіх. Тут потрібно було враховувати різницю між відповідальністю за поведінку та вчинок.

Поведінка характеризує певний процес, спосіб життя, а вчинок – це окрема дія, зумовлена певними ситуаційними причинами. Вчинок може збігатися або не збігатися із загальною спрямованістю життєдіяльності людини. Якщо поведінка може стосуватися як окремої особи, так і певного соціального угруповання, тобто може носити колективістський характер, то вчинок пов'язується з конкретною особистістю. Вчинок – одноразова дія, а поведінка – система вчинків. Тому в правотворенні відповідальність кожної особи за свою поведінку і вчинки встановлюється окремо [46, с. 36].

Варто зазначити, що практика діяльності товариських судів переконливо довела, що незважаючи на значну силу громадського впливу на правопорушників, деякі особи не реагували на критику належним чином, байдуже ставилися до своїх обов'язків, відверто ігнорували соціальні норми.

Першим і доволі показовим сигналом була неявка порушника на засідання товариського суду. Варто підкреслити, що у Положенні 1961

року доволі ліберально вирішується це питання: якщо особа, у відношенні якої порушено справу, не з'явилася на засідання суду, то розгляд справи слід перенести й спробувати забезпечити присутність правопорушника. Якщо ж і наступного разу винний не виявив бажання отримати поради від колективу, то засідання проводилося без його участі [242, с. 6].

Ця позиція викликала багато нарікань. Навіть після першого ухиляння від громадської відповідальності навряд чи можна було сподіватися на щирість і виправлення правопорушника, який під впливом «умовлянь» врешті-решт і «погодився» бути присутнім на засіданні товариського суду. Більше того, законодавець у цьому випадку повністю ігнорує той факт, що засідання товариського суду передбачає присутність членів суду (які витрачали свій час і сили на підготовку матеріалів до слухання) та всього колективу, який у неробочий час зголосився взяти участь у виховному заході.

Ефективність громадського впливу піддається сумніву і у випадку повторного вчинення особою протиправного вчинку чи злочину, хай навіть незначного. Тому у разі стійкої антигромадської поведінки та способу життя, а також неодноразового вчинення порушення виправлення осіб заходами громадського впливу було недостатньо, і ефективнішим виявлялося вже кримінальне покарання.

Як правило, антисоціальні елементи (хулігани, п'яниці, прогульники тощо) відразу зазнавали нищівної критики оточуючих та насмішок близьких. Для невеликих містечок розголос був миттєвим. Важливо мати на увазі, що часто це створювало певні проблеми для активістів, адже ображені правопорушники віднаходили тих, хто їх осуджував, готував стінну газету, свідчив у товариському суді, і вчиняли над ними розправу (переважно, побиття). Більшою жорстокістю відрізнялася помста викритих спекулянтів, «самогонщиків», адже страждав їхній грошовитий «бізнес», і їхня розправа могла сягати підпалів, отруєнь домашніх тварин, худоби тощо [285, с. 513].

Про формалізм та штучність діяльності товариських судів свідчило багато фактів. Перш за все, ще раз наголосимо на директивному характері вказівок щодо необхідно добровільно залучатися до участі у громадському правосудді.

На засіданні президії Черкаської обласної ради профспілок 23 травня 1959 року окремим питанням стояла доповідь про стан і заходи поліпшення роботи товариських судів. Зокрема в ній читаємо наступне: «поряд із деяким пожвавленням в роботі товариських судів... ще має місце низка недоліків в діяльності громадських організацій. Із 371 підприємств, де повинні бути створені товариські суди, станом на 1 квітня створено суди тільки на 201 підприємстві, в тому числі не створені товариські суди на 42 підприємствах м. Сміла і району, на 32 підприємствах м. Черкаси і на 15 підприємствах м. Умань». Виходячи з цього, було прийнято рішення: «вважати за необхідне, щоб у всіх підприємствах, де нараховується вище 100 працівників, були створені товариські суди». Таке рішення було взяте на контроль, постійно відслідковувалося його виконання, тобто створення нових громадських організацій [94, с. 101].

Звичайно, така наполегливість та гонитва за кількісними показниками зумовила низьку ефективність роботи таких громадсько-судових інстанцій. Досить красномовним є наступний приклад: в результаті перевірки виявилось, що деякі члени товариських судів Хмельницької області навіть не знали, що їх обрали, оскільки вибори проходили заочно, головами судів автоматично ставали голови колгоспів або сільських рад.

Так, при детальному розсудуванні питання з'ясувалося, що голова суду тарного комбінату м. Шепетівка – робітник Янчевський стверджував, що його обрали заочно і він не знав ні про це, ні про те, хто саме є у складі суду [291, с. 22].

Станом на 1960 р. в містах та районах Хмельницької області більшість товариських судів були бездіяльними, окремі ж з них існували лише на папері. Так, пасивними були визнані товариські суди

Чорноострівського, Полонського, Старо-Синявського, Антонінського, Шепетівського та інших районів Хмельницької області [291, с. 22].

Незважаючи на чітко встановлені терміни повноважень та добре регламентовані рекомендації щодо організації виборів членів суду, у обстеженнях роботи зустрічалися й наступні факти. Товариський суд Чавуноливарного заводу м. Миколаїв було обрано 4 березня 1955 року у складі 7 осіб, з яких 3 – вибуло. Наступні 6 років товариський суд діяв у складі 4 осіб, які були незмінними. Варто зазначити, що протягом 1959–1960 рр. суд розглянув всього 4 справи. Низка матеріалів про грубе порушення та проступки взагалі не розглядалися, хоча всі матеріали були передані до товариського суду [298, с. 138].

Для сільських товариських судів існувала й інша небезпека: фіксувалися випадки коли головою громадської організації обиралася посадова особа: голова колгоспу чи голова сільради. Це спричиняло фактичну узурпацію державної влади та засобів громадського впливу в руках однієї людини. Так, головами товариських судів були обрані керівники колгоспів ім. Петровського Городищенського та ім. Б. Хмельницького Білогородського району, голова сільради с. Терлівка Летичівського району тощо [291, с. 43]. Це зазвичай ставало живильним ґрунтом для всіляких зловживань. Так, найрозповсюдженішою формою останніх було списання від 25 до 50 відсотків трудоднів під приводом штрафу призначеного товариськими судами. Це зловживання було зафіксовано з боку керівників Котовського, Татарбунарського, Болградського районів Одеської області [294, с. 4].

Типовим зауваженням до діяльності товариських судів була їх низька активність. В архівних документах повсякчас фіксувалися статистичні дані щодо низької кількості розглянутих матеріалів. Для прикладу наведемо матеріали обстеження діяльності товариських судів м. Миколаїв.

За 1960 р. товариським судом шкіряно-взуттєвого комбінату було розглянуто всього 12 матеріалів, в той час як адміністрація комбінату притягнула до адміністративної відповідальності 94 особи [298, с. 119].

Ще гірша ситуація спостерігалася у роботі товариського суду чавуноливарного заводу: громадсько-судова інстанція розглянула тільки 2 матеріали, а між тим адміністрація заводу наклала на робітників 122 стягнення, в тому числі за прогули – 81, запізнення та передчасне залишення робочого місця – 9, халатність – 19, порушення трудової дисципліни – 12, порушення техніки безпеки – 1 [298, с. 119].

У паровозному депо адміністрацією в 1960 р. було накладено 132 стягнення, а товариським судом розглянуто лише 22 матеріали, з них – за хуліганство – 4, за порушення трудової дисципліни – 3, за пияцтво – 2, за невихід на роботу – 3 [298, с. 120].

Товариським судом трамвайного управління протягом 1960 р. було розглянуто тільки 13 матеріалів, в той час як адміністрацією було накладено 182 адміністративних стягнення, з яких за прогули – 152 особи, за запізнення – 21, за відмову від роботи – 9 осіб. Ці особи отримали наступні покарання від адміністрації: зауваження – 1, догана – 150, звільнено з роботи – 4, переведення на іншу роботу – 21, передано на розгляд товариського суду – 6. Внаслідок незадовільної організації діяльності товариських судів у травні 1960 р. бюро райкому партії зобов'язало керівництво виробництв, партійні та профспілкові організації переглянути склад товариських судів і провести довибори [298, с. 120].

Незадоволення роботою товариського суду заводу ім. Комунара виявлялося в тому, що на його засіданнях розглядалася лише незначна кількість порушень. У 1960 р. на заводі було зафіксовано 16 випадків дрібного розкрадання, а громадсько-судовою інстанцією було розглянуто лише 4 із них. $\frac{3}{4}$ випадків залишилися без належного реагування. За появу на роботі у стані алкогольного сп'яніння адміністрацією було оштрафовано 41 працівника, в той же час товариський суд виніс на розгляд лише 1 епізод. Зі 123 випадків порушення трудової дисципліни товариський суд у 1959 р. обговорив лише 18, а зі 153 випадків у 1960 р. суд розглянув тільки 30 [298, с. 121].

Тому і сам товариський суд двічі за 1960 р. потрапив «на розгляд» цехових партійних зборів. Крім цього, заводським комітетом профспілки було організовано семінари для членів товариських судів: «Про організацію та роботу товариських судів», «Обмін досвідом роботи», «Про роботу товариських судів у цехах», «Звіт та вибори заводського товариського суду», «Семінарське заняття народного судді для голів товариських судів про організацію розгляду справ», «Семінар з головами цехових комітетів щодо питання роботи товариських судів в цехах і відділах», «Про практику роботи товариських судів на виробництві», «Про роботу народних дружин та товариських судів» [298, с. 122].

Пасивним було визнано і громадсько-судовий інститут на одному з найбільших заводів м. Керч імені Войкова. Тут у товариський суд адміністрацією не було передано жодного матеріалу, хоча на заводі тільки у 1959 р. було зафіксовано 42 порушення трудової дисципліни та 19 аморальних проступків. А на Керченському консервному комбінаті товариський суд після свого організаційного оформлення у листопаді 1959 р. не розглянув жодної справи. Така пасивність наочно свідчила про штучність їх створення [291, с. 63].

Не краща ситуація склалася і на Вінницькому м'ясокомбінаті. Протягом 1959 р. більше 80 працівників було притягнуто до адміністративної відповідальності за різні порушення трудової дисципліни та дрібні крадіжки м'ясопродуктів. Однак жодного матеріалу на розгляд громадсько-судової інстанції адміністрація так і не надіслала. Така ж пасивність була характерна для Вінницького суперфосфатного заводу, де протягом 1959 р. товариський суд не розглянув жодної справи. У ході його перевірки було з'ясовано, що склад товариського суду обрано ще у 1957 р., однак до 1960 р. він жодного разу так і не звітував перед колективом заводу про свою роботу [293, с. 41].

Товариський суд Чортківської швейної фабрики (Тернопільська область) у 1959 р. не розглянув жодної справи, хоча на підприємстві за рік було оголошено 85 дисциплінарних стягнень. Варто підкреслити, що після

обрання цей суд фактично не діяв, тому був дискредитований в очах громадськості [291, с. 42].

Іншою крайністю був нескінченний потік матеріалів, які направлялися на розгляд товариського суду, буквально щодо будь-якої дрібниці. Так, директор шахти № 3-3-біс Сталінської області протягом 1959 р. надіслав у товариський суд матеріали більше як на 150 порушників трудової дисципліни [158, с. 12]. Зрозуміло, що при такому навантаженні громадсько-судова інстанція ніяк не могла забезпечити належний виховний вплив своїх засідань.

Як вже було зазначено у пункті 2.2 дисертаційного дослідження, товариським судам не рекомендувалося розглядати всі виявлені у колективі порушення, оскільки це нівелювало резонансність події, перетворювало засідання на деяку рутинність. У коментаріях до Положення про роботу товариських судів рекомендувалося організувати засідання один раз на тиждень, бажано у четвер, у неробочий час. На розгляд, як правило, виносилося від 1 до 3 справ. При максимально можливих 48 засіданнях суд міг розглянути від 48 до 144 матеріалів за рік.

Суттєвим недоліком вважалася тяганина, порушення термінів розгляду справ. Адже коли порушення чи аморальний вчинок розглядався через деякий час, то, зрозуміло, ефект від засідання суду, гострота сприймання як підсудними так і присутніми, а отже і виховний ефект значно знижувався [142, с. 36]. Більше того, у Положенні були чітко встановлені терміни розгляду справ, затягуючи які, товариські суди порушували букву закону.

Наприклад, 11 липня 1961 року народний суд Жашківського району направив товариському суду Жашківського цукрового заводу заяву на громадянку Г. Витрук, але тільки після неодноразових скарг потерпілої 10 лютого 1962 р., тобто через півроку, матеріал був нарешті розглянутий товариським судом [289, с. 20].

У цеху №3 заводу ім. Комунара (м. Миколаїв) також часто допускалася тяганина при розгляді справ товариським судом. Зокрема,

матеріал про прогул робітника А. Нікітіна, який він здійснив 12–14 квітня, потрапив в товариський суд лише через два з половиною місяці – 27 червня 1960 р. Проте станом на січень 1961 р. справу так і не було розглянуто. Більше того, на момент здійснення перевірки порушник А. Нікітін вже звільнився із заводу [298, с. 124]. Варто зазначити, що товариський суд не виконав свого прямого призначення: не зберіг працівника від звільнення.

Одним із найбільш масових зауважень щодо роботи товариських судів була неправомірність вирішень, які вони приймали.

Інколи товариські суди виносили рішення на власний розсуд, найчастіше просто комбінуючи декілька різновидів покарання. Наприклад: «винести сувору догану і просити адміністрацію перевести винного на нижчеоплачувану роботу»; «позбавити премії»; «взяти на поруки»; «вказати», «виселити за межі міста»; «сувора догана з останнім попередженням» тощо. Всі перелічені рішення виходили за перелік заходів громадського впливу, поданий у ст. 15 «Положення про товариські суди Української РСР», тож були невірними [348, с. 73].

Викривлення роботи товариських судів в галузі адміністративної відповідальності демонструють наступні випадки. 18 січня 1960 р. громадсько-судова інстанція одного із підприємств м. Хмельницький вирішила накласти штраф на візника Круліковського в сумі 25 рублів за те, що він заїхав на подвір'я організації, де він працював, через асфальтне покриття на підводі. Проте, це рішення було просто абсурдним зважаючи на те, що якогось іншого в'їзду на подвір'я організації, де він працював візником, просто не було. А 23 квітня 1960 р. громадянка А. Грінберг була оштрафована на 50 рублів за те, що вона біля свого будинку не засипала траншею, вириту для проведення газопроводу. В даному випадку цей обов'язок повністю лежав на будівельній організації, яка займалася проведенням газопроводу, тож рішення товариського суду було незаконним [291, с. 24].

Абсолютно неправомірне рішення винесли члени товариського суду колгоспу ім. Пархоменко м. Чорткова, які присудили порушника до відбування примусових робіт без оплати праці на 15 днів [293, с. 226]. Ще більш абсурдним було рішення громадсько-судової інстанції с. Зазулинці (Заліщинського району Тернопільської області). За нанесення легких тілесних ушкоджень – синців – члени суду вирішили позбавити волі колгоспника В. Міронова на 25 днів [293, с. 246].

Незважаючи на чітко встановлену максимальну суму можливого штрафу, громадсько-судові інстанції часто нехтували цими рекомендаціями. Так, товариський суд при колгоспі ім. Калініна Кременецького району Тернопільської області наклав стягнення на двох порушників у сумі 600 та 800 карбованців. А колективний орган судочинства у колгоспі ім. Сталіна, того ж району, наклав на правопорушника штраф у сумі 500 карбованців. Ця сума була неприпустимо високою, адже щоб сплатити штраф, сім'я порушника повинна була фактично позбутися частини свого майна [293, с. 266].

Товариський суд Дарницького комбінату штучного волокна часто практикував у своїх рішеннях пониження в розряді терміном до 3-х місяців. У такому випадку порушника, без переведення на нижчеоплачувану посаду, фактично позбавляли частки заробітної плати. Таке рішення йшло всупереч нормам трудового законодавства. Слід відзначити, що товариський суд міг лише висловлювати свою думку з цього приводу, але пониження в розряді не було в його компетенції. Варто вказати, що траплялися й зовсім нестандартні рішення, як-то виселення порушників за межі республіки [347, с. 39].

Інколи звичайна людська заздрісність створювала атмосферу явного чи прихованого громадського осуду. Під її впливом могли порушуватися справи про невідповідність соціального статусу, зовнішнього вигляду (йдеться про «стиляг»), грошових можливостей конкретної особи, й вони ставали предметом публічних ідеологічних розправ. З метою подолання таких недоліків представникам товариського суду проводилися

роз'яснювальні заходи, нерідко на засіданнях були присутні професійні юристи, які слідкували за судовою процедурою.

Більш серйозною помилкою при прийнятті рішень було питання про недоцільність взяття на поруки порушника. Як зазначалося вище, таким заходом громадського впливу колектив розділяв відповідальність за майбутні вчинки та поведінку порушника, натомість покладаючи на себе зобов'язання здійснювати постійний соціальний контроль над ним.

У повсякденній практиці судові органи, міліція та прокуратура, прагнучи продемонструвати «розуміння політичного моменту», намагалися якомога більше порушників передавали на перевиховання трудовим колективам. Контроль за процесом перевиховання покладався саме на товариські суди. Проте інколи бажання «вислужитися» призводили до того, що на поруки колективів передавали злочинців, виховні бесіди з якими були малоперспективними [186, с. 121].

Так, траплялися випадки, коли колективи клопотали про передачу на поруки осіб, які вчинили особливо небезпечні злочини. Наприклад, 4 січня 1960 р. Є. Барталов разом із групою осіб вчинив напад на полковника Пархоменка і, застосовуючи силу, обікрав його. Колектив цеху №4 заводу ім. Носенка (м. Миколаїв) порушив клопотання про передачу Барталова на поруки громадськості. Звичайно клопотання не було задоволене і Барталов був приговорений до 3-х років позбавлення волі [129, с. 136].

До такої ж категорії правопорушень відносилися і наступі справи. 31 жовтня 1960 р. А. Іванов здійснив хуліганські дії в приміщенні Заводського РВК м. Миколаєва, лихословив, наніс побої кільком особам. Колектив цеху №100, де працював А. Іванов, порушив клопотання про передачу свого працівника на поруки громадськості. Проте воно не було задоволене, і А. Іванов був засуджений на 1 рік позбавлення волі. Спробували застосувати цей засіб громадського впливу і до робітника А. Рибак, який систематично займався спекуляцією ходовими товарами. В липні 1960 р. колектив судноремонтного заводу с. Жовтнєве Миколаївської області клопотав про взяття Рибак на поруки. Проте

прокуратура відхилила клопотання і засудила порушника до 2-х років позбавлення волі. Подібна ситуація стосувалася справи робітника С. Іщенка, який систематично спекулював промисловими товарами. Колектив їдальні №9 тресту їдалень та ресторанів м. Миколаєва подав клопотання про взяття на поруки Іщенка, проте його було засуджено на 3 роки позбавлення волі [298, с. 56].

Відомі й окремі випадки, коли родичі злочинців іноді намагалися різними хитрощами «створити» громадську думку і домогтися клопотання про передачу їх на поруки. Так сталося зі справою Гавритуна, працівника Станіславської кондитерської фабрики. Він систематично розкрадав продукцію і сировину, чим спричинив державі збитків більш як на 60 тисяч карбованців. Зрозуміло, що Гавритуна не можна було вважати людиною, що випадково оступилася. Характер порушення свідчить про те, що це був злісний розкрадач народного добра. Але родичі і друзі на засіданні товариського суду організували кілька фальшивих слізних виступів, кричали, що Гавритуна треба взяти на поруки. Керівники громадських організацій фабрики виявилися, на жаль, не на висоті, дозволили родичам Гавритуна дезорієнтувати збори, внаслідок чого було прийнято рішення клопотати про передачу Гавритуна на поруки. Але прокуратура відхилила це клопотання [18, с. 39].

Ще більш небезпечними були випадки, коли суди передавали на перевиховання осіб, які вчинили злочин, трудовим колективам, у яких вони навіть ніколи не працювали: люди їх не знали, а головне, не збиралися їх перевиховувати. Наприклад, 18 березня 1960 року Гребінківським народним було передано на перевиховання товариського суду і колгоспу ім. Щорса М. Тихоненка, який ніколи не був членом колгоспу, його ніхто не знав. Варто зазначити, що в присуді народного суду було вказано, що Тихоненко передається на поруки на підставі клопотання колективу, хоча насправді такого клопотання ніколи не існувало [142, с. 29]. Це свідчить про прямий злочин – підробку документів.

З очевидною метою вигорудити злочинців часом порушувалися клопотання про передачу на перевиховання осіб, які вчинили особливо небезпечні злочини, прикриваючись волею трудового колективу. Наприклад, секретар парткому підприємства «Поштовий ящик №50» м. Києва Назаренко звернувся в прокуратуру з проханням про передачу на перевиховання колективу заводу громадянина Демеденка В., який був притягнутий до відповідальності за спробу зґвалтувати за один вечір 12-річну дівчинку (!) і 24-річну робітницю [142, с. 30]. Звичайно, у даному випадку прокуратура була на стороні закону, і таке клопотання було відхилено. Однак інколи правоохоронні та державні судові органи не були такими ж пильними. Так, 30 грудня прокурором Московського району м. Київ за клопотанням колективу відділення зв'язку Київ-5 було передано на перевиховання поштаря Н. Минкіна, який із хуліганських спонукань вчинив наїзд велосипедом на престарілу громадянку, яка від отриманої травми померла. Варто підкреслити, що викликали питання не лише трагічні наслідки хуліганського вчинку юнака, а й дата проведення засідання – передсвятковий день, явно не підходящий для такого важливого рішення. Хоча Н. Мишкіна й передали на поруки, однак ніякої виховної роботи з ним у колективі не проводилося, його поведінкою не цікавився і товариський суд. Внаслідок цього вже через два місяці він скоїв новий злочин – дрібну крадіжку, за що був притягнутий вже до кримінальної відповідальності [142, с. 31]. Подібні випадки були зафіксовані на багатьох інших підприємствах міста: заводі торговельного машинобудування, азбоцементному і авторемонтному №1 заводах, в деяких будівельних організаціях тощо [142, с. 31].

Звичайно, давалися взнаки і проблеми з оформленням документації. Постійними заувагами були неправильно складені протоколи, неграмотно і неакуратно написані рішення, відсутні оригінали документів тощо.

Такий недолік пояснювався низькою правовою культурою членів суду. Звичайно, в період «відлиги» була налагоджена система поширення юридичних знань, які було детально описані в пункті 2.3.

Проте, семінари та численні наради з питань практики роботи товариських судів та обміну досвідом часто проводилося лише «для галочки» [293, с. 42]. У багатьох містах і районах погано було налагоджено навіть елементарне навчання членів та голів громадсько-судових інстанцій. Так, у Заводському районі м. Миколаєва було проведено лише інструктування членів товариських судів. Вивчення ж ними основ процесуального законодавства проводилося лише «на папері». Новообрані члени товариських судів, приступаючи до роботи, часто керувалися лише «здоровим глуздом». Щоправда, в 1959 р. у місті було проведено 2 семінари із головами громадсько-судових організацій. Проведені генеральною прокуратурою Української РСР перевірки роботи товариських судів показали, що члени деяких із них не вміли складати навіть найпростіше рішення [298, с. 147]. Багато голів новостворених громадських організацій не знали навіть елементарно своїх прав та обов'язків, не були знайомі із основоположним «Положенням про товариські суди Української РСР», вони не відвідували семінарські заняття, які хоч і зрідка проводилися суддями та прокурорами. В свою чергу, народні судді, прокурори, адвокати, які були покликані надавали постійну допомогу товариським судам безпосередньо на місцях, як правило, обмежувалися лише проведенням 1–2 коротеньких семінарських занять у районах, чого, зрозуміло, було вочевидь недостатньо [293, с. 191].

Правовий нігілізм прослідковувався і в рішеннях закритих партійних зборів. Так, у ході засідання первинної парторганізації паровозного депо станції Тернопіль, де було обговорено закритий лист ЦК КПРС «Про підвищення ролі громадськості у боротьбі із порушеннями радянських законів та правил соціалістичного співжиття», були прийняті такі пропозиції: дати право товариським судам притягати до відповідальності керівника підприємства, який не виконував рішень товариського суду; зобов'язати керівників підприємств заносити до паспорту чи іншого документу, який посвідчує особу, рішення товариського суду про накладення дисциплінарного стягнення у тому випадку, якщо порушник

звільнюється з роботи [293, с. 297]. Таке перебільшення яскраво демонструє низький рівень юридичних знань не тільки членів суду (авторитетних, але все ж пересічних робітників), але й керівників підприємств, профспілкового та партійного активу – людей, які мали реальну владу на місцях.

Висновки до розділу 4

Варто підкреслити, що основним негативним моментом, який характеризував товариські суди, було їх втручання у приватне життя громадян. Найвищою соціальною цінністю кожної демократичної держави є життя людини, її здоров'я, честь й гідність, недоторканість та безпека. Сьогодні більшість країн світу гарантують громадянам також конституційне та законодавче регулювання права на невтручання в особисте та сімейне життя. Відповідно до сучасного українського законодавства ніхто не може зазнавати втручання в своє особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини

Незважаючи на те, що українська держава стала на шлях захисту середовища життя людини, захисту її від свавільного втручання державних органів та будь-яких інших сторонніх осіб, проте і сьогодні недоторканість приватної сфери життя є актуальною проблемою.

Товариські суди в період «відлиги» стали одним із механізмів втручання радянської держави в особисте життя громадян, адже колективному контролю підлягали питання моральності, шлюбно-сімейні відносини тощо. Громадсько-судові інстанції проникали у найінтимніше – радянські домівки, міжособистісні стосунки і романтичні хитросплетіння – усе з метою формування « нової соціалістичної людини ». Варто

наголосити, що члени товариських судів мали збирати різну інформацію для формування соціального портрету порушника, незважаючи на характер справи: і його поведінка в приватному житті, і його професійні навички. Проте моральні відносини, безпосередні стосунки людей не підлягали жорсткому регламентуванню.

Незважаючи на деякі зрушення у протидії прізонізації населення в період «відлиги», вже на етапі згортання лібералізаційних процесів держава посилила карну відповідальність за деякі види злочинів. Більше того, наступне десятиліття характеризувалося подальшим призначенням покарання у вигляді позбавлення волі навіть за дрібні злочини. Наприклад, лише протягом 1970–1971 рр. в УРСР було засуджено 185 576 осіб, зокрема за самогоноваріння та дрібні крадіжки, спекуляцію без обтяжливих обставин і обман покупців – 26 338 осіб [188, с. 73].

Таким чином, незважаючи на прогресивність та демократичність товариських судів у контексті лібералізаційних процесів постсталінської доби, все ж цей інститут мав низку вагомих недоліків. Давався взнаки низький рівень правової культури населення, спостерігалися суттєві помилки у винесенні рішень та традиційна для радянського часу гонитва за кількісними показниками. Гіперопіка з боку партійних та профспілкових органів та високий рівень заїделогізованості фактично нівелювали громадський характер товариських судів. Неприпустимим явищем стало свавільне втручання сторонніх осіб у приватну сферу життя, винесення особистих справ на розгляд громадськості.

Залучення громадськості до здійснення судочинства у 1958 – 1964 роках значно сприяло лібералізації системи правосуддя в Українській РСР, проте низка деструктивних чинників у діяльності товариських судів зумовила зниження їх активності та подальшу реорганізацію.

Громадсько-судові інституції мали стати соціальним інструментом контролю особистості, конструювання її соціальної, національної, гендерної ідентичності, моральних переконань, типів поведінки в системі радянського суспільства.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного наукового дослідження на захист виносяться наступні висновки і положення:

1. Проведений аналіз стану наукової розробки проблеми діяльності товариських судів як спроби лібералізації судової системи в Українській РСР у період 1958 – 1964 рр. дає підстави стверджувати, що в сучасній історичній науці ще не існує спеціальних досліджень, автори яких розглядали б це питання всебічно та вичерпно. Джерельна база проблеми є достатньо репрезентативною для реалізації поставлених у дисертації завдань, адже введені до наукового обігу джерела дали можливість створити цілісну картину щодо повсякденної роботи товариських судів в окреслений період. Дисертаційна робота проводилася на міждисциплінарній основі через використання теоретико-методологічних надбань історії, залучення сукупності методів і методичних прийомів, що дало можливість запобігти однобокості у висвітленні проблеми.

2. Становлення інституту товариських судів пройшло кілька історичних етапів. Перший законодавчий акт про товариські суди – Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про робітничі дисциплінарні товариські суди» – був затверджений 14 листопада 1919 р. Аналогічне Положення було продубльовано постановою Ради Народних Комісарів Української РСР від 12 червня 1920 р. Ці інститути проіснували відносно недовго і були ліквідовані Постановою Ради Народних Комісарів Української РСР від 28 квітня 1922 р. Їх розформування обґрунтовувалося введенням в дію на території республіки Кодексу законів про працю.

Наступний етап залучення громадськості до боротьби з правопорушеннями вже побутового характеру регламентувався Положенням про товариські суди від 19 червня 1929 р. На початку 1930-х років було законодавчо оформлено діяльність виробничих, сільських та колгоспних, житлових товариських судів, які фактично перестали діяти вже у передвоєнний період. Спроба відновлення діяльності товариських судів на підприємствах та установах була здійснена у

1951 р., проте, зважаючи на кримінальну відповідальність у справах виробничого суду, вони направлялися на розгляд у народні суди.

3. Лібералізація суспільно-політичного життя, зміна стилю управління, реформування соціально-економічної сфери, послаблення ідеологічного тиску сприяли оздоровленню загальної атмосфери радянського середовища середини 1950-х – першої половини 1960-х років. Важливим елементом позитивних змін доби лібералізації стало відновлення і зміцнення елементарних основ законності та правопорядку. Нові засади реформування судової системи визначили прийняті наприкінці 1958 р. «Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік», а також «Закон про судоустрій Української РСР» від 30 червня 1960 р.

Питання залучення громадськості до здійснення правосуддя знову активізувалося після XX та XXI з'їздів КПРС і стало можливим завдяки змінам кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів республік. 2 березня 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні», однією з форм якої виступали товариські суди. У жовтні 1959 р. було опубліковано проект Зразкового положення про товариські суди. Сформульовані в ньому принципи їх організації та діяльності, пройшовши перевірку на практиці, знайшли законодавче закріплення в прийнятих у 1961–1962 рр. республіканських положеннях про товариські суди. «Положення про товариські суди Української РСР» затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р. зі змінами і доповненнями від 09 грудня 1963 р., стало основоположним нормативним актом залучення громадськості до здійснення судочинства у період лібералізації. Документ містив 22 статті, згруповані у п'ять розділів: задачі товариських судів та порядок їх організації; справи, які розглядають товариські суди; порядок розгляду справ у товариських судах; засоби громадського впливу, які застосовуються товариськими судами; керівництво товариськими судами та їх технічне обслуговування. Основною метою діяльності товариських судів було попередження правопорушень і вчинків, що завдавали шкоди суспільству, виховання людей шляхом переконання і

громадського впливу, створення умов нетерпимості до будь-яких антигромадських вчинків. Вони створювалися безпосередньо на підприємствах, в установах, організаціях, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, у колгоспах, сільських населених пунктах, селищах, за місцем проживання в будинках, що об'єднувалися домоуправліннями або вуличними (квартальними) комітетами, – за місцем роботи і проживання населення. В основу організації було покладено такі принципи: виборчо-територіальна ознака утворення; виборність; підзвітність членів судів.

4. Кадрове забезпечення стало одним із найактуальніших для успішної діяльності судів громадськості. Особовий склад суду формувався шляхом виборів на загальних зборах колективу. З-поміж них обирали голову, заступника та секретаря товариського суду. Як правило, ними були найбільш авторитетні, досвідчені члени колективу, які добре зарекомендували себе як працівники та громадські активісти. Проте варто підкреслити низький рівень як правової культури, так і загалом освіти населення наприкінці 1950-х років. Це призводило до серйозних недоліків у діяльності громадського судочинства, зокрема перевищення повноважень, винесення помилкових рішень, неправильного оформлення документації тощо.

Тому в цей період набувають поширення різноманітні заходи щодо поширення елементарних юридичних знань серед членів судів: консультації, курси, конференції, бесіди, лекції, семінари, практичні заняття тощо. Допомогу надавали й радянські та профспілкові органи, громадські організації, представники судової гілки влади. Після завершення терміну діяльності товариські суди звітували перед профкомами та виконками місцевих Рад.

У своїй сукупності товариські суди, хоча й були об'єднані єдністю завдань і принципів організації та діяльності, все ж не становили якоїсь особливої судової системи. Фактично вони відігравали допоміжну відносно державних органів роль, проте їх обов'язкова участь у розгляді справ виробничого характеру, антигромадських проступків, дрібних цивільних суперечок тощо міцно вживила їх у систему радянського суспільства як необхідний і невід'ємний її компонент.

5. До підсудності товариських судів входили справи виробничого характеру, зокрема про: прогул без поважних причин; запізнення на роботу або передчасне залишення роботи; недоброякісне виконання робіт або простій внаслідок несумлінного ставлення працівника до своїх обов'язків; недодержання правил техніки безпеки та інших правил охорони праці, крім випадків, за які передбачено кримінальну відповідальність; знищення, втрату, пошкодження інвентарю, інструментів, матеріалів та іншого державного або громадського майна через несумлінне ставлення особи до своїх обов'язків, що не заподіяло значної шкоди; появу в стані алкогольного сп'яніння на роботі; самовільне використання в особистих інтересах транспортних засобів, сільськогосподарської техніки, верстатів, інструментів, сировини та іншого майна, яке належало державному підприємству, установі, організації, колгоспу, іншій кооперативній і громадській організації, якщо ці дії не заподіяли істотної шкоди; дрібне браконьєрство, дрібні лісопорушення, потрави посівів, псування дерев та інших зелених насаджень тощо. Фактично йшлося про порушення трудового законодавства, які могли виникнути на підприємстві чи в колгоспі. Необхідно підкреслити, що товариські суди продемонстрували доволі високу ефективність: у більшості випадків після розгляду справи порушники повторно не потрапляли на лаву підсудних. У цьому контексті варто зазначити й те, що розкаяння перед судом громадськості давало можливість уникнути покарання (звільнення).

Компетенція товариських судів формату 1961 р. була значно розширена за рахунок справ побутового, морального характеру, розгляду фактів неправильної поведінки членів колективу, що допустили відхилення від норм громадського порядку. Зокрема це справи про: вперше вчинене дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібну крадіжку державного або громадського майна, появу в нетверезому стані та негідну поведінку в громадських місцях; виготовлення самогону та інших міцних спиртних напоїв, вчинені вперше, без мети збуту і в невеликій кількості; недостойне ставлення до жінки, непристойну поведінку в сім'ї, невиконання обов'язків по вихованню дітей, недостойне ставлення до батьків; нанесення образи, лихослов'я, поширення в

колективі неправдивих вигадок, що ганьблять члена колективу, побої, легкі тілесні ушкодження, що не спричинили розладу здоров'я, якщо ці діяння вчинені вперше; псування житлових і нежитлових приміщень і комунального устаткування, що не заподіяло значної шкоди; недодержання правил протипожежної безпеки; порушення правил внутрішнього розпорядку в квартирах і гуртожитках; про спори мешканців будинків по оплаті комунальних послуг; про оплату витрат по поточному ремонту місць загального користування; використання підсобних приміщень, домових служб; встановлення порядку користування земельною ділянкою між співвласниками домоволодіння тощо.

б. В арсеналі товариських судів були наступні засоби громадського впливу: зобов'язання порушника публічно просити вибачення у потерпілого або колективу; оголошення товариського попередження; оголошення громадського осуду; оголошення громадської догани з опублікуванням у пресі або без нього; накладення грошового штрафу в розмірі до 10 крб, якщо вчинок не пов'язаний із порушенням трудової дисципліни; порушення перед керівником підприємства, установи, організації питань про застосування одного з таких видів впливу: переведення винного на нижчеоплачувану роботу або пониження в посаді на строк до трьох місяців; порушення перед керівником підприємства, установи, організації питання про звільнення особи, яка виконує роботу, пов'язану з вихованням неповнолітніх і молоді або з розпорядженням чи зберіганням матеріальних цінностей, якщо товариський суд, з урахуванням характеру вчинених цією особою проступків, визнає неможливим довірити їй цю роботу надалі; порушення питання про направлення на некваліфіковані фізичні роботи в тому ж підприємстві, установі, організації на строк до 15 днів з оплатою за виконувану роботу осіб, які вчинили дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібне розкрадання державного або громадського майна, крадіжку малоцінних предметів особистого споживання і побуту, побої і легкі тілесні ушкодження; порушення перед народним судом питання про виселення винного з квартири при неможливості сумісного проживання, безгосподарному ставленні до житлового фонду.

Профілактична робота товариських судів мала надзвичайно широке значення. Своїм розглядом справ суди здійснювали виховний вплив на нестійких членів колективу. Характерним для товариських судів був не метод покарання, а метод переконання. Адже адміністративні заходи, в тому числі звільнення, впливали тільки на порушника, а для інших членів колективу вони не мали особливого виховного значення. Колективне ж обговорення проступку не тільки здійснювало виховний вплив на винного, а й було серйозним попередженням для усіх присутніх на засіданні товариського суду.

7. Інститут товариських судів мав низку недоліків. Окрім помилок у винесенні рішень, гонитви за кількісними показниками, заідеологізованості та гіперопіки з боку партійних і профспілкових органів, варто зупинитися й на деяких повсякденних деструктивних проявах у діяльності товариських судів. Фактично виконуючи роль досудової профілактичної інстанції, на яку покладалася висока місія сприяння викоріненню злочинності та перевиховання громадян, по суті, вона була лише громадською організацією.

Усвідомлення того, що товариські суди не можуть використовувати більш-менш серйозні методи впливу та засоби примусу, нерідко вело до того, що їх засідання перетворилися на формальний захід. Варто підкреслити, що підготовка до слухання та розгляд справи вимагали значних затрат часу та відповідної кваліфікації членів суду, проте в радянській дійсності ці показники були знецінені: функціонування всієї системи товариських судів ґрунтувалося на ентузіазмі населення. Більше того, засідання мали проводитися у присутності всього колективу у вільний від роботи час, тому всі працівники були зацікавлені якомога швидше «поговорити і розійтися». А ось розгляд справ морально-побутового характеру при домоуправліннях, навпаки, міг тривати довго, адже переважна більшість членів таких судів були особами пенсійного віку, які часто вже аж занадто були зацікавлені приватним життям сусідів.

Найбільш дискусійним питанням діяльності товариських судів є доцільність розгляду ними справ морально-побутового характеру. Реалізація цього механізму колективного контролю над моральністю не дала очікуваного

результату: кількість злочинів на ґрунті сімейно-побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала.

Товариський суд, виразник громадської думки, за задумом мав досягати успіху там, де була безсила адміністрація і недоречна кримінальна репресія. Сила цієї інстанції полягала не в каральних засобах, а в колективному осуді порушника, у товариській критиці. Варто підкреслити, що призначення покарання у вигляді позбавлення волі за дрібні злочини мало негативний вплив на радянський соціум, адже сприяло масовій прізонізації населення. Альтернативою такому покаранню стало застосування громадської відповідальності.

Сімдесятирічний період панування радянської ідеології та нівелювання права самостійно визначати власну поведінку і свої внутрішні відносини з приводу користування і розпорядження спільним майном, виховання, освіти й утримання дітей, піклування про непрацездатних членів сім'ї, праці і дозвілля, встановлювати, підтримувати та розвивати зв'язки з іншими людьми тощо значно вплинув на правову культуру українського соціуму сьогодні.

Подальших наукових досліджень потребує з'ясування нових можливостей, пов'язаних із утвердженням такої сучасної форми самоорганізації населення, як Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ), які можуть стати доброю платформою для функціонування модерної форми товариських судів, оскільки їх члени, виходячи із об'єктивних життєвих потреб, так чи інакше беруть участь у заходах громадського впливу щодо порушників норм цивілізованого співжиття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдулін А. А., Ситник О. М. Досвід боротьби із злочинністю на Донбасі в 1953–1964 роках. Донецьк: Норд-Пріс, 2005. 281 с.
2. Авдеев Ю. И., Струнников В. Н. Правила социалистического общежития и участие общественности в их охране. Москва: Госиздат, 1961. 68 с.
3. Аврах Я. С. Участие народных заседателей в осуществлении правосудия по уголовным делам: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1960. 15 с.
4. Алкоголизм – путь к преступлению / Е. Болдырев, А. Герцензон, Б. Гришин и др.; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. Москва: Юрид. лит., 1966. 156 с.
5. Анашкин Г. З. Народные заседатели в советском суде. Москва, 1960. 87 с.
6. Арзуманян Т. М. Участие общественности в предупреждении и расследовании хищений социалистической собственности. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва: Юрид. лит., 1966. Вып. 3. С. 82–92.
7. Артемов В. Растет активность населения. *Советская милиция*. 1956. № 10. С. 29.
8. Б. А. Народжені життям. *Радянська міліція*. 1964. № 17 (918). 1 березня.
9. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие. Харьков: Основа, 2003. 368 с.
10. Баран В. К. Десталінізація в Україні : перша спроба. *Сучасність*. 1995. № 11. С. 106–117.
11. Баран В. К. Україна : новітня історія (1945–1991). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

12. Баран В. К. Україна 1950–1960-ті рр.: Еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
13. Бершеда Р. В. Суд радянський – суд народний. Київ: Держвидав, 1960. 25 с.
14. Бершеда Р. Принципи організації і діяльності радянського суду. Київ: Держвидав, 1965. 47 с.
15. Битий С. Суворо додержуватись закону. *Радянська міліція*. 1964. 26 лютого. С. 4.
16. Богатирьов М., Елізаров П. Боротьба з пияцтвом – важлива умова громадського порядку. Київ: Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1966. С. 13–16.
17. Боковня В. М. Суд і юстиція УРСР у 1953–1964 рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 7. С. 5–8.
18. Бондаренко Г. Г. Виховна роль радянського суду. Київ: Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1960. 40 с.
19. Бондаренко Р. Організаторську роботу, контроль виховання на рівень нових завдань. *Радянська міліція*. 1963. 31 січня. С. 2.
20. Борьба с преступностью в Украинской ССР: в 2 т. / под ред. П. П. Михайленко. Киев: МООП СССР КВШ милиции, 1967. Т. 2: 1926–1967. 952 с.
21. Борьба с туеядцами. Юридические консультации для населения: в вопросах и ответах. Москва: Юрид. лит., 1965. 164 с.
22. Бочкова И. Н. Организация работы товарищеского суда. Москва: Профиздат, 1979. 47 с.
23. Буассонад А. В. Политико-воспитательная работа и укрепление связи органов милиции с общественными организациями. Москва, 1968. 256 с.

24. Булатова Т. Перед судом громадськості. *Прапор комунізму*. 1963. 27 вересня. С. 3.
25. Бурлацкий Ф. Вожди и современники: о Хрущеве, Андропове и не только о них... Москва: Политиздат, 1990. 384 с.
26. Бушрян В. А хто буде виховувати. *Радянська міліція*. 1963. 17 січня. С. 3.
27. Варшавський А. Перед судом громадськості. *Прапор комунізму*. 1963. 20 жовтня. С. 3.
28. Васильев А. Н. Развитие советской демократии и укрепление правопорядка на современном этапе. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1967. 296 с.
29. Васильев Б. Взгляд сквозь годы. М.: Экслит, 2002. 304 с.
30. Васильев В. А. Товарищеские суды: история, перспективы деятельности в условиях рынка. *Трудовое право*. №1. 2008 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.top-personal.ru/lawissue.html?1513>
31. Верт Н. История советского государства. 1917–1991. М.: ИНФА, 1992. 341 с.
32. Виконком Скотарівської сільської Ради депутатів, Шполянського району, Черкаської області. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-2169. Оп.5. Спр. 134 (13.01 – 12.12.1960 г.). 103 арк.
33. Владимиров М. В. Роль общественности в предупреждении правонарушений. Москва: Профиздат, 1962. 98 с.
34. Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза 27 января – 5 февраля 1959 г.: стеногр. отчет: в 2 т. Москва: Госполитиздат, 1959. Т. 2. 515 с.
35. Воложанин В. П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров. Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд., 1974. 202 с.

36. Вопросы борьбы с преступностью. Москва: Юрид. лит., 1968. Вып. 7. 87 с.
37. Ворожейкин Е. М. Как организовать работу товарищеского суда: (в вопросах и ответах). Москва: Сов. Россия, 1961. 108 с.
38. Ворожейкин Е. М. Краткий справочник председателя и члена товарищеского суда: (в вопросах и ответах). Москва: Профиздат, 1966. 127 с.
39. Ворожейкин Е. М. Справочник председателя и члена товарищеского суда. Москва: Профиздат, 1973. 95 с.
40. Ворожейкин Е. М. Справочник председателя и члена товарищеского суда. Москва: Профиздат, 1977. 93 с.
41. Воронов А. Хуліганів – до суворої відповідальності. *Прапор комунізму*. 1963. 2 квітня. С. 3.
42. Гаврилов А. М. Привлечение населения к участию в борьбе с преступностью: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 2004. 205 с.
43. Гельфанд И. А., Струнников В. Н. Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности. Москва: Юрид. лит., 1964. 202 с.
44. Гельфанд И. А., Михайленко П. П. Уголовно-правовая охрана социалистического сельского хозяйства. Москва: Юрид. лит., 1963. 65 с.
45. Гельфанд Й., Пасічник М. Народний суд – основна ланка радянської судової системи. – Київ: Держвидав, 1957. 30 с.
46. Герасимов С. И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2001. 446 с.
47. Головченко І. Х. Це обов'язок кожного. Київ: МОГП УРСР, 1965. 48 с.
48. Гончаров Г. І. Перед судом товаришів. Київ: Держвидав, 1961. 54 с.

49. Грек І. Перед судом громадськості. *Черкаська правда*. 1963. 16 квітня. С. 3.
50. Гришин В. В. От Хрущева до Горбачева: Политический портрет пяти генсеков и А. Н. Косыгина: мемуары. Москва: АС ПОЛ, 1996. 336 с.
51. Давиденко В. Горить земля під ногами правопорушників. *Радянська міліція*. 1964. 7 червня. С. 3.
52. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей / відп. ред. В. М. Даниленко*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 5–19.
53. Даньшин І. Н. Ответственность за хулиганство по советскому уголовному праву. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1971. 192 с.
54. Дворников И. С., Энштейн А. Л. Рассмотрение трудовых споров комиссиями и фабзавместками. Москва, 1958. 42 с.
55. Дворников И. С., Кафтановская А. М., Никитинский В. И. Товарищеские суды и их роль в борьбе за укрепление трудовой дисциплины. Москва: Профиздат, 1956. 38 с.
56. Деулін О. Привілейовані хулігани. *Сільські вісті*. 1965. 10 червня. С. 4.
57. Дзера А. В. Правовые основы деятельности товарищеских судов. Киев: Вища школа, 1986. 63 с.
58. Директивы, письма и инструкции МЮ УССР. *Центральный державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 181 (02.01.61–25.12.61 р.). 173 арк.
59. Директивы, письма, инструкции МЮ УССР. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 196 (01.01.62–31.12.62 р.). 41 арк.

60. Директивы, письма, инструкции МЮ УССР. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 170 (01.01.60–31.12.60 р.). 172 арк.
61. Добровольская Т. Н. Отчеты судей и народных заседателей. Москва: Юрид. лит-ра, 1969. 50 с.
62. Добровольская Т. Н. Советское правосудие на современном этапе развернутого строительства коммунизма: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1965. 24 с.
63. Докладные записки Верховного суда УССР об организации учебы судебных работников. *Центральный державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 82. Спр. 204 (24.01.64–30.11.64 р.). 41 арк.
64. Докладные записки и информация обкомов партии, Прокуратуры УССР о реорганизации межрайпрокуратур, о рассмотрении судебных дел и совершенных преступлений. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 216 (16.01.60–31.12.60 р.). 66 арк.
65. Докладные записки и справки о результатах проверок работы и оказании помощи на местах отделов юстиции, облисполкомов по организации правовой пропаганды и правового воспитания граждан. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 21 (04.06.71–19.12.71 р.). 137 арк.
66. Докладные записки Министерства юстиции УССР, МВД УССР об упорядочении судебной практики по применению Указа Президиума Верховного Совета УССР от 19.01.1957 г. «Об ответственности за мелкое хулиганство». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 191 (05.05.61–26.10.61 р.). 41 арк.
67. Докладные записки обкомов партии, Министерства юстиции о работе с народными судьями, выборах народных судей и рассмотрении судебных дел. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 139 (14.01.55–20.12.55 р.). 72 арк.
68. Докладные записки обкомов, Верховного суда УССР, Министерства юстиции УССР, Госарбитража при Совете Министров

УССР по отдельным судебным делам и делам Госарбитража, о мерах по улучшению работы судебных органов, частных определенных судебных органов. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 182 (23.01.60–24.11.60 р.). 78 арк.

69. Докладные записки обкомов, прокуратуры – о привлечении к судебной ответственности за малозначительные преступления, о проверке жалоб и рассмотрении судебных дел. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 176 (09.02.59–31.12.59 р.). 109 арк.

70. Докладные записки обкому КП Украины о состоянии преступности и судимости за 1962 г. *ДАЧО*. Ф. Р-2634. Оп. 2. Спр. 21 (28.02–2.11.1962 р.). 62 арк.

71. Докладные записки советских и партийных органов, Прокуратуры УССР, МВД УССР об участии общественности в борьбе с преступностью и нарушении общественного порядка, о награждении отличившихся членов добровольных народных дружин и товарищеских судов. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 189 (15.01.60–26.12.60 р.). 104 арк.

72. Докладные записки, информация, справки обкомов и райкомов партии, Прокуратуры УССР о мерах по борьбе с преступностью и другими правонарушениями, о выполнении постановлений ЦК КПСС и ЦК КП Украины по повышению уровня работы с кадрами, о создании новых райпрокуратур. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 192 (04.05.61–20.09.61 р.). 50 арк.

73. Докладные записки, информация, справки обкомов КП Украины, Верховного суда УССР, прокуратуры УССР, Министерства юстиции УССР и других организаций – о фактах нарушения социалистической законности, обобщении судебной практики о гражданских и колхозных делах Верховного суда, о работе с кадрами Прокуратуры, суда и юстиции и другие материалы. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Ч. 2. Спр. 3864 (04.01.54–27.12.54 р.). 238 арк.

74. Докладные записки, информация, справки обкомов партии, МЮ УССР, бригад ЦК КП Украины об участии общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 196 (04.03.61–04.04.61 р.). 58 арк.

75. Докладные народных судов области, представленные согласно указанию председателя Винницкого облсуда за 1963 год. *Державний архів Вінницької області* (далі – ДАВО). Ф. Р-4820. Оп. 1. Спр. 3121 (4.01–11.05.1963). 325 арк.

76. Документи про хід виконання постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів Союзу РСР щодо участі трудящих в охороні громадського порядку в країні. *ЦДАВО України*. Ф. Р-2. Оп. 9. Спр. 6532 (08.04.59–17.11.59 р.). 257 арк.

77. Доповідна записка прокуратури УРСР про виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи по посиленню боротьби зі злочинністю» і зведення МОГП УРСР про застосування Указу «Про посилення відповідальності за хуліганство». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 206 (27.01.66–01.09.66 р.). 27 арк.

78. Дремин В. Н. Преступность как социальная практика. Институциональная теория криминализации общества. Одесса: Юрид. лит., 2009. 616 с.

79. Дрижчаная Е. Г. Товарищеский суд и его воспитательно-предупредительная деятельность. Киев: Высшая школа, 1986. 64 с.

80. Заиграев Г. Г. О некоторых проблемах борьбы с пьянством. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва: Юрид. лит., 1966. Вып. 3. С. 42–55.

81. Зайчук В. Демократичні принципи діяльності радянського суду. Київ, 1965. 51 с.

82. Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений. Киев: Наук. думка, 1975. 263 с.

83. Законы. Указы. Постановления и распоряжения высших правительственных и партийных органов. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 210 (01.01.63–23.03.63 р.). 85 арк.

84. Законы. Указы. Постановления и распоряжения высших правительственных и партийных органов. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 200 (01.01.62–31.12.62 р.). 35 арк.

85. Законы. Указы. Постановления и распоряжения высших правительственных и партийных органов. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 184 (25.03.61–27.03.61 р.). 32 арк.

86. Закурдаев В. Якщо ти збочив. *Прапор перемоги*. 1961. 25 серпня. С. 6.

87. Залевський А., Іващенко В. В. І. Ленін про поєднання методу переконання і примусу. *Радянська міліція*. 1964. С. 3.

88. Заруба В. М. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ., 2005. 224 с.

89. Збірник постанов пленуму Верховного суду Української РСР (1962–1976 рр.), зі змінами і доповненнями станом на 27.08.1976 / за ред. голови ВС УРСР О. Н. Якименка. Київ: Політвидав України, 1977. 240 с.

90. Звирбуль В., Кудрявцев В., Михайлов А. и др. Выявление причин преступления и принятие предупредительных мер по уголовному делу. Москва: Юрид. лит., 1967. 152 с.

91. Зміцнення соціалістичної законності – справа всієї громадськості / упоряд.: А. Закалюк, І. Кононенко. Київ, 1961. 152 с.

92. Из истории милиции Советской Украины / Ю. В. Александров, Б. А. Воронин, М. А. Гельфанд; под ред. П. П. Михайленко. Киев: МООП УССР, 1965. 400 с.

93. Информация о работе внештатных отделов, добровольных дружин, уличных комитетов, товарищеских судов, общественных организаций. *ДАЧО*. Ф. Р-4313. Оп. 2. Спр. 744 (березень–жовтень 1962 р.). 105 арк.

94. Информация о работе товарищеских судов. Черкасский райисполком. *ДАЧО*. Ф. Р-90. Оп. 1. Спр. 30 (1965 р.). 209 арк.

95. Информация обкома партии, горкомов, райкомов партии ЦК Компартии Украины обкому Компартии Украины о ходе выполнения постановлений ЦК Компартии Украины от 13.10.61 г. «О мерах по усилению борьбы с проявлениями преступности в отдельных городах и районах УССР», от 09.02.62 г. «О работе Министерства внутренних дел УССР», итогах обсуждения закрытого письма ЦК КПСС «Об усилении борьбы со взяточничеством и разворовыванием народного добра», о мерах по усилению борьбы с преступностью, работе добровольных народных дружин, товарищеских судов и по другим вопросам. *Державний архів Полтавської області* (далі – ДАПО). Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 2098 (06.01–20.12.1962 р.). 139 арк.

96. Информация райкомов партии обкому Компартии Украины о работе добровольных народных дружин и товарищеских судов за 1961 г. *ДАПО*. Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 2017 (03.12–30.12.1961 р.). 214 арк.

97. Информация, сведения, справки, докладные записки горкомов, райкомов партии обкому Компартии Украины о ходе выполнения постановления ЦК КПСС «Об участии трудящихся в охране общественного порядка», о работе народной дружины и по другим вопросам. *ДАПО*. Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 1839 (03.10–02.12.1959 р.). 248 арк.

98. Информация, справки горкомов, райкомов партии обкому Компартии Украины о ходе выполнения постановления бюро обкома Компартии Украины от 13.01.59 г. «О привлечении широких масс трудящихся на борьбу с нарушениями общественного порядка», о создании и работе народных дружин и по другим вопросам. *Державний архів Дніпропетровської області* (далі – ДАДО). Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 1840 (09.03–22.09.1959 р.). 339 арк.

99. Информация, справки, докладные записки обкома партии ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о ходе обсуждения, разъяснения и изучения постановления ЦК КПСС «О преодолении культа личности и его последствий», о работе областной партийной организации по устранению недостатков в деле подбора, расстановки и воспитания руководящих кадров, ходе проведения и итогах отчетно-выборных собраний в первичных парторганизациях, районных партконференций, об организации судебных процессов судами области и по другим вопросам. *ДАПО*. Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 1551 (19.01–08.12.1955 г.). 124 арк.

100. Информация, справки, отчеты, сведения, докладные записки обкома партии ЦК Компартии Украины, Кременчугского горкома и райкомов партии обкому Компартии Украины о мероприятиях по обеспечению охраны и сбережению сельскохозяйственной продукции в колхозах и совхозах; о ходе выполнения Указа Президиума Верховного Совета УССР от 12.06.61 г. «Об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно-полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни; о работе добровольных народных дружин, общественных и товарищеских судов и по другим вопросам». *ДАДО*. Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 2012 (02.01–30.12.1961 г.). 226 арк.

101. Информация, справки, сведения отдела горкомов, райкомов партии ЦК Компартии Украины обкому Компартии Украины о выполнении постановления ЦК Компартии Украины от 31.05.60 г. «О юридическом обслуживании колхозов УССР», работе добровольных народных дружин и товарищеских судов, ходе подготовки и итогах выборов народных судов и по другим вопросам. *ДАПО*. Ф. П-15. Оп. 2. Спр. 1922 (03.01–26.12.1960 г.). 260 арк.

102. Информация в ЦК КПСС, информация обкомов партии, Прокуратуры УССР о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и

СМ СССР «О мерах по усилению борьбы с преступностью».

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 213 (19.02–31.03.1969 р.).
140 арк.

103. Інформація МООП УССР, совета Українського добровольного протипожарного общества об отборе комсомольцев для работы в органах МООП, в работе ДПО в 1962 году. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Спр. 200 (28.02–20.07.1963 р.). 12 арк.

104. История государства и права СССР / под ред. О. И. Чистякова, Ю. С. Кукушкина. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1986. Ч. 2. 320 с.

105. Івченко І. Всенародна справа. *Радянська міліція*. 1964. 9 січня. С. 4.

106. Ільчук О. Роль громадськості в здійсненні радянського правосуддя. Київ: Держвидполліт, 1960. 30 с.

107. Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Київ: Ін Юре, 2000. Ч. 1. 580 с.

108. Історія держави і права України: підручник: у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко; за ред. А. Й. Рогожина. Київ: ВД «Ін Юре», 1996. Ч. 2. 448 с.

109. Історія держави і права Української РСР: в 2 т. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 2: 1937–1967. 427 с.

110. Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін.; АН УРСР. Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 2. 507 с.

111. История советской милиции: в 2 т. / под ред. Н. А. Щелокова. М.: Академия МВД СССР, 1977. Т. 2. 340 с.

112. Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. 652 с.

113. Кагальна М. Влада та соціальний контроль в повсякденному житті селянства України в 1953–1964 рр. *Вісник*

2012. Вип. 111. С. 27–29.

114. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, партийного и советского государственного работника. Москва: Вагриус, 2003. 669 с.

115. Калинин М. И. О коммунистическом воспитании: избр. речи и статьи. Москва: Молодая гвардия, 1958. 463 с.

116. Карава Г. Їм до всього є діло. *Радянська міліція*. 1964. 27 липня. С. 4.

117. Карагодников О. На варті народного добра. *Прапор перемоги*. 1964. 28 червня. С. 2.

118. Кизенко І. На варті порядку – жителі села. *Радянська міліція*. 1964. 29 квітня. С. 4.

119. Киричук В., Тимцуник В. Історія державного управління в Україні. Київ: Вид-во УАДУ, 2001. 315 с.

120. Клименко М. Самодіяльні організації – велика сила. *Прапор перемоги*. 1964. С. 2.

121. Ключниченко А. П. Административная борьба с мелким хулиганством и злостным пьянством: из опыта работы органов милиции Украинской ССР. Киев: МООП УССР, 1967. 152 с.

122. Кобец Н. Г. Предупреждения правонарушения в производственном коллективе. Вопросы теории и практики. Москва: Юрид. лит., 1982. 208 с.

123. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: 1898–1986. Москва: Политиздат, 1986. Т. 10. 494 с.

124. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: 1898 – 1986. Москва: Политиздат, 1986. Т. 9. 547 с.

125. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 15 т. / за ред.

П. М. Федосєєва, К. У. Черненко. Київ: Політвидав України, 1981. Т. 7. 534 с.

126. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 15 т. / за ред. П. М. Федосєєва, К. У. Черненко. Київ: Політвидав України, 1981. Т. 8. 640 с.

127. Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. / під ред. В. Юрчука. Київ: Політвидав України, 1977. Т. 2: 1941–1976. 1022 с.

128. Коннов М. Його опора – трудящі. *Радянська міліція*. 1964. 19 листопада. С. 4.

129. Кононенко І. Перевиховання засуджених – важлива справа *Зміцнення соціалістичної законності – справа всієї громадськості* / за ред. П. П. Михайленка. Київ, 1961. С. 142–151.

130. Копейчиков В., Шевченко М. На сторожі громадського порядку. Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 44 с.

131. Копии исходящей информации в ЦК КПСС, справка отдела административных органов ЦК КП Украины – о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О мерах по усилению борьбы с проявлениями преступности в некоторых районах и городах УССР». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5686 (02.01–06.03.1963 р.). 186 арк.

132. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела административных органов ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины, Министерств охраны общественного порядка УССР – о работе Министерства охраны общественного порядка УССР, исправительно-трудовых колоний и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5690 (04.01–31.12.1963 р.). 185 арк.

133. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины и других

организаций – о происшествиях, хулиганстве, уголовных проявлениях, борьба с хулиганством, трудколонии. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5136 (29.02–31.12.1960 р.). 227 арк.

134. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины и других организаций – о происшествиях, хулиганстве, уголовных проявлениях, борьба с хулиганством, трудколонии. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5321 (02.01–23.10.1961 р.). 267 арк.

135. Копии писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информация, письма обкомов КП Украины, ВС УССР, Министерств и других организаций – о нарушении общественного порядка и совершении преступлений военнослужащими; о состоянии борьбы с преступностью. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4535 (21.01–18.12.1957 р.). 489 арк.

136. Копия информации в ЦК КПСС о ходе подготовки к очередным выборам и итогах выборов народных судей Украинской ССР. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4542 (10.11–20.12.1957 р.). 7 арк.

137. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информация обкомов партии, министерств УССР и других организаций по выполнению постановлений ЦК Компартии Украины «О мерах по дальнейшему усилению борьбы с пьянством в УССР», о работе партийных организаций по привлечению общественности на борьбу с правонарушениями и другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 216 (23.01.1969–15.08.1970 р.). 94 арк.

138. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления, докладные записки, информация обкомов партии, Прокуратуры УССР, МВД, Верховного Суда УССР и других организаций о борьбе с хищениями социалистической собственности, о состоянии законности в деятельности органов

милиции, прокуратуры и суда. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5979 (16.01–29.12.1964 р.). 161 арк.

139. Копия исходящей информации в ЦК КПСС, докладные записки Министерства юстиции УССР, постановления обкомов КП Украины – о выборе народных судов (народных судей и народных заседателей). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5144 (29.10–23.12.1960 р.). 124 арк.

140. Копия исходящей информации в ЦК КПСС, информация обкомов КП Украины о ходе выполнения постановлений ЦК КПСС от 16 августа 1961 года и ЦК КП Украины от 13 октября 1961 года «О мерах по усилению борьбы с проявлениями преступности в отдельных районах и городах». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5688 (15.06–23.08.1963 р.). 181 арк.

141. Копия исходящей информации в ЦК КПСС, информация, справки Прокуратуры УССР, обкомов КП Украины – о ходе выполнения постановления и закрытого письма ЦК КПСС от 5 ноября 1959 года «О повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушением общественного порядка». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5137 (25.01–29.02.1960 р.). 234 арк.

142. Копия исходящей информации в ЦК КПСС, справка административного отдела ЦК КП Украины, информация обкомов КП Украины и других организаций. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5138 (март 1960 р.). 198 арк.

143. Копия исходящей информации в ЦК КПСС, справка административного отдела ЦК КП Украины, информация обкомов КП Украины и других организаций – о ходе выполнения постановления и закрытого письма ЦК КПСС от 5 ноября 1959 года «О повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5138 (26.05–15.12.1960 р.). 267 арк.

144. Копии писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины, Прокуратуры, министерств УССР и других организаций о хищениях, растратах социалистической собственности, спекуляциях и борьбе с ними. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4943 (30.12.1958–25.01.1960 р.). 204 арк.

145. Копии писем в ЦК КПСС, справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины, Верховного Суда УССР, Прокуратуры и других организаций – о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4735 (15.03.1958–20.01.1959 р.). 169 арк.

146. Корнет В., Литвинов В. Важлива ділянка роботи. *Радянська міліція*. 1964. 16 лютого. С. 2.

147. Корнієнко А., Терещенко В., Бормак М. Курс лекцій у чотирьох частинах. Тернопіль: Арістон, 2007. Ч. IV. 399 с.

148. Корнійко А. О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1999. 22 с.

149. Корчак І. Заходами громадського впливу. *Радянська Україна*. 1960. 5 березня. С. 3.

150. Коряк К. Дорожити громадським майном. *СВ*. 1965. 12 червня. С. 4.

151. Кригер В. И. Предупреждение преступлений общественными мерами: исследование деятельности товарищеских судов: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1970. 20 с.

152. Кримінальний кодекс Української РСР, затв. Верховною Радою Української РСР 28 грудня 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. С. 14.

153. Кримінально-правова боротьба з хуліганством: соціологічне дослідження діяльності слідчих і судових органів у

запобіганні хуліганству / за ред. Ф. А. Лопушанського. Київ: Наук. думка, 1971. 152 с.

154. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, затв. Верховною Радою Української РСР 28 грудня 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. С. 15.

155. Кулик І. Покласти край правопорушенням серед підлітків. *Радянська міліція*. 1964. 5 жовтня. С. 4.

156. Кушнір Г. Головне – профілактика. *Радянська міліція*. 1964. 21 червня. С. 3.

157. Лановенко І. П. Участь громадськості у попередженні та розкритті злочинів у галузі охорони праці. *Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку* / за ред. П. П. Михайленка. Київ: Держ. вид-во політ. літ., 1961. С. 113–139.

158. Лапай О. П. Товариський суд. Сталіне: Кн. вид-во «Сталіне – Донбас», 1960. 65 с.

159. Лебина Н. Мужчина и женщина. Тело, мода, культура. СССР – оттепель. Москва: Новое лит. обозрение, 2014. 208 с.

160. Левіт Я. За місто без правопорушень. *Прапор комунізму*. 1963. 26 липня. С. 3.

161. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений. Москва: Юрид. лит., 1972. 104 с.

162. Лесь І. О. Правові основи діяльності товариських судів та їх роль в укріпленні службової дисципліни працівників міліції Української РСР. *Форум права*. 2014. Вип. 1. С. 317–322.

163. Лильин Т. Общественность и укрепление законности. Москва: Госиздат, 1960. 80 с.

164. Линенбург Г., Леонова Н. Товарищеский суд на предприятии. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. 99 с.

165. Листування з раднаргоспами, центральними установами та облвиконкомами УРСР про законодавство в справі релігійних культів, підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушенням

радянської законності. *ЦДАВО України*. Ф. Р-2. Оп. 9. Спр. 6537 (10.12.1958–02.02.1959 р.). 59 арк.

166. Листування з Радою Міністрів СРСР, УРСР, Міністерством охорони громадського порядку УРСР по організаційних питаннях. *ДАВО*. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр. 2411 (15.01–21.10.1967 р.). 91 арк.

167. Листування з Радою Міністрів, Верховним судом УРСР, райвиконкомом по організаційних питаннях. *ДАВО*. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр. 2310 (25.03–04.08.1967 р.). 155 арк.

168. Листування з управліннями охорони громадського порядку бюро ЗАГСами про видачу актових записів. *ДАВО*. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр. 2312 (07.01–21.12.1967 р.). 253 арк.

169. Листування з центральними установами та облвиконкомом УРСР про розгляд положень «Про радянську міліцію», боротьбу з особами, що ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя, поліпшення охорони державної та колгоспної власності тощо. *ЦДАВО України*. Ф. Р-2. Оп. 10. Спр. 1136 (09.11.1959–20.12.1962 р.). 179 арк.

170. Лотоцький М. В. Роль товариських судів у зміцненні трудової дисципліни в СРСР. URL: http://adwokat-lmw.at.ua/publ/rol_tovariskikh_sudiv_u_zmicnenni_trudovoji_disciplini_v_srsr/1-1-0-19

171. Лукашова Е. А. Роль социалистического правосознания народных масс в установлении, развитии и укреплении социалистической законности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; Всесоюзный ин-т юрид. наук М-ва юстиции СССР. Москва, 1954. 16 с.

172. Лябах Н., Прокопенко Г. К коммунистическому самоуправлению. Симферополь: Крымиздат, 1962. 44 с.

173. М. С. Хрущов і Україна: матеріали наук. семінару 14 квітня 1994 року, присвяч. 100-річчю від дня народження Хрущова. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 200 с.
174. Магарин Н. Государством уполномоченный. Одесса: Маяк, 1994. 60 с.
175. Магарин Н., Середа И., Червонный Ю. Самый массовый, самый демократический. *Положение о товарищеских судах Украинской ССР*. Одесса: Одес. кн. изд-во, 1962. С. 62–67.
176. Магарин Н. Тунеядцев – к ответу. Одесса: Одес. кн. изд-во, 1961. 34 с.
177. Мартинович И. И. Взаимодействие товарищеских и государственных судов. *Избранные труды*. Минск: Пром.-торг. право, 2016. С. 306–346.
178. Мартинович И. И. Задачи и организация товарищеских судов в условиях развитого социализма. *Избранные труды*. Минск: Пром.-торг. право, 2016. С. 285–305.
179. Марчук В. М. Органы государственного управления УССР на современном этапе. Киев: Наук. думка, 1964. 192 с.
180. Матеріали з питань роботи Міністерства охорони громадського порядку УРСР (листи, висловлювання). *ЦДАВО України*. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 128 (27.01–24.12.65 р.). 56 арк.
181. Матеріали по перевірці виконання постанов Ради Міністрів УРСР про призначення пенсії колгоспникам, про заходи по виконанню бездоглядності і злочинності серед неповнолітніх та про посилення боротьби з розкраданням народного добра, хабарництвом. *ЦДАВО України*. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 295 (11.02–28.09.1965 р.). 280 арк.
182. Матеріали про роботу добровільних громадських організацій (інформація, зведення, відомості). *ДАДО*. Ф. Р-2742 Оп. 6. Спр. 1742 (01.12.1960–15.11.1961 р.). 125 арк.

183. Матеріали про роботу постійної комісії соціалістичної законності. ДАВО. Ф. Р-2700. Оп. 15. Спр. 105 (20.03–25.11.1963 р.). 151 арк.

184. Махиня О. М. Залучення громадськості до боротьби із правопорушеннями у добу «відлиги» (1958 – 1964 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2011. 20 с.

185. Махиня О. М. Становлення роботи товариських судів у добу «відлиги». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2009. Вип. 3. С. 151–155.

186. Махиня О. М. Діяльність товариських судів у контексті лібералізації радянської правоохоронної системи доби «відлиги». *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. № 9. С. 120–123.

187. Медведєв Р. М. С. Хрущов. Рік 1957 – зміцнення позицій. *Сторінки історії КПРС: Факти. Проблеми. Уроки*. Київ: Вища школа, 1990. С. 601–605.

188. Мельник П. О. Практика призначення покарань в УРСР у 1960–1991 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 71–75.

189. Миколенко І. Так авторитет не завоюєш. *Радянська міліція*. 1964. 9 січня. С. 4.

190. Микоян А. И. Так было: мемуары. URL: <http://military.lib.ru/memo/russian/mikoyan/02.html>

191. Михайленко П. П. Громадськість на охороні соціалістичного правопорядку. *Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку*. Київ: Держ. вид-во політ. літ., 1961. С. 9–23.

192. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України: у 3 т. Київ: Генеза, 1999. 944 с.

193. Михайленко П. П., Гельфанд И. А. Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступлений. Москва: Молодая гвардия, 1962. 152 с.

194. Міхеєва О. Традиційне та новаційне в протидії злочинним проявам у Радянській Україні за умов лібералізації суспільства хрущовської доби [Електронний ресурс]. Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/20688-32950-1-PВ.pdf>

195. Міхеєнко М. М. Громадські обвинувачі та громадські захисники. *Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку* / за ред. П. П. Михайленка. Київ: Держ. вид-во політ. літ., 1961. С. 45–65.

196. Мулукаев Р. С. Развитие форм участия трудящихся в охране общественного порядка. Москва: Акад. МВД СССР, 1979. 52 с.

197. Мураєнко А. Під вогонь громадськості. *Радянська Україна*. 1962. 23 червня. С. 3.

198. Никита Сергеевич Хрущев: материалы к биографии / сост. Ю. В. Аксютин. Москва: Политиздат, 1989. 367 с.

199. Никулин С. И. Социальные свойства преступности: учеб. пособ. Москва: Акад. МВД СССР, 1977. 92 с.

200. Новак В. Їх судитиме товариський суд. *Черкаська правда*. 1961. 10 вересня. С. 3.

201. Новиков В. Н. В годы руководства Н. С. Хрущева. *Вопросы истории*. 1989. № 1. С. 105–117.

202. Новиков В. Н. В годы руководства Н. С. Хрущева. *Вопросы истории*. 1989. № 2. С. 98–116.

203. О задачах профсоюзных организаций по борьбе с преступностью и нарушениями правил общественного порядка от 10 января. *ДАЧО*. Ф. Р-2556. Оп. 1. Спр. 85 (січень–серпень 1957 р.). 38 арк.

204. О задачах профсоюзных организаций по борьбе с преступностью и нарушениями правил общественного порядка от 10 января. *ДАЧО*. Ф. Р-2841. Оп. 1. Спр. 105 (січень–грудень 1964 р.). 87 арк.

205. О работе товарищеских судов и добровольных народных дружин на предприятиях, стройках и организациях области за 1960 г. *ДАЧО*. Ф. Р-2561. Оп. 1. Спр. 327 (1960 р.). Арк. 1–18.

206. О работе товарищеских судов на территории района. Смелянский райисполком. *ДАЧО*. Ф. Р-79. Оп. 2. Спр. 319 (1964 р.). Арк. 180–182.

207. О работе товарищеских судов: протоколы заседания исполкома от 14.07.1964 г. *ДАЧО*. Ф. Р-3070. Оп. 1. Спр. 395 (1964 р.). Арк. 8–9.

208. О состоянии и мерах улучшения работы товарищеских судов и добровольных народных дружин на предприятиях области. *ДАЧО*. Ф. Р-2561. Оп. 1. Спр. 265 (1959 р.). Арк. 9–11.

209. О состоянии соблюдения социалистической законности в районе и работе добровольных народных дружин и товарищеских судов (протокол 9-й сессии райсовета от 17.06.1960 г.). *ДАЧО*. Ф. Р-1591. Оп. 2. Спр. 244 (січень–грудень 1960 р.). 124 арк.

210. Об опыте привлечения общественности и борьбе с преступностью и правонарушениями: из протокола освещения при Прокуратуре Черкасской области от 22.10.1962. *ДАЧО*. Ф. Р-2841. Оп. 1. Спр. 70 (квітень–грудень 1962 р.). 28 арк.

211. Об усилении борьбы с особо опасными преступлениями: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 5 мая 1961 года. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1961. № 19. С. 207.

212. Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. С. 6.

213. Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон от 25 декабря 1958 года. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. С. 15.

214. Обобщения судебной практики народных судов Винницкой области за 1962 год. *ДАВО*. Ф. Р-4820. Оп. 1. Спр. 282 (5.01–30.12.1962 р.). 76 арк.

215. Общественные советы микрорайонов. Опыт, инициатива, поиски. Донецкая обл.: сб. стат. Донецк: Донбасс, 1971. 79 с.

216. Общие письма, указания, распоряжения, рассылаемые отделами МЮ всем подведомственным и партийным органам. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 204 (01.01–31.12.1962 р.). 285 арк.

217. Общие письма, указы, разъяснения отделов МЮ, подведомственных организациям. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 176 (01.01–31.12.1960 р.). 350 арк.

218. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. Київ: Академвидав, 2005. 448 с.

219. Основы гражданского законодательства Союза РСР и союзных республик, затв. Верховною Радою Союзу РСР 8 грудня 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1962. № 52. С. 598.

220. Основы гражданского судочинства Союзу РСР и союзных республик, затв. Верховною Радою Союзу РСР 8 грудня 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1962. № 52. С. 599.

221. Островський О. В., Фельдмах А. М. Товариський суд в колгоспі. Київ: Держвидав с/г літ-ри, 1962. 131 с.

222. Павлуша Г. Яка совість, така й честь. *Черкаська правда*. 1961. 11 жовтня. С. 2.

223. Панчишко В. Карати? Ні, головне – виховувати. *РМ*. 1964. 16 січня. С. 3.

224. Перекопський С. Громадськість в боротьбі з правопорушеннями. *Черкаська правда*. 1961. 21 березня. С. 3.

225. Перекопський С. Деякі питання організації роботи товариського суду. *Черкаська правда*. 1962. 25 грудня. С. 3.
226. Переписка с Министерством юстиции СССР по правовой пропаганде и правовому воспитанию граждан. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 20 (13.05–26.11.1971 р.). 136 арк.
227. Переписка с ЦК Компартии Украины и Советом Министров УССР по правовой пропаганде и правовому воспитанию граждан. *ЦДАВО України*. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 19 (16.07–23.09.1971 р.). 18 арк.
228. Перов Л. Щира, цікава розмова. *Радянська міліція*. 1964. 22 березня. С. 2.
229. Письма ЦК КПСС, справки административного отдела ЦК КП Украины, информационные письма обкомов, горкомов КП Украины Верховного совета УССР, Прокуратуры УССР и других организаций – о социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4534 (1959 р.). 315 арк.
230. Письма, справки обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций – о повышении роли общества в борьбе с преступностью и нарушением общественного порядка и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5221 (26.01–04.11.1960 р.). 336 арк.
231. Письма, справки Прокуратуры, Министерства юстиции, обкомов КП Украины и других организаций – по вопросам работы прокуратуры, суда и другим. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5219 (03.01–31.12.1960 р.). 209 арк.
232. Підмогильний Й. Виховання – основне в роботі з людьми. *Радянська міліція*. 1964. 19 січня. С. 3.
233. Пленум Верховного суду СРСР. *Прапор перемоги*. 1964. 30 травня. С. 4.

234. Пленум ЦК КПСС. 18–21 июня 1963 г.: стеногр. отчет. Москва: Политиздат, 1964. 320 с.
235. Пленум ЦК КПСС. 9–13 декабря 1963 г.: стеногр. отчет. Москва: Политиздат, 1964. 448 с.
236. Пленум ЦК КПУ. 5–6 січня 1959 р.: стеногр. звіт. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 196 с.
237. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): кол. монографія у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 1–2. 351 с.
238. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): кол. монографія у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 3. 336 с.
239. Поддубный А., Шевченко М. Некоторые проблемы демократизации общественно-политической жизни в период «оттепели». *Вопросы общественных наук*: межведомств. науч. сб. Киев: Лыбидь. Вып. 89. С. 36–41.
240. Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16–17 січня 1959 р.: матеріали з'їзду. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 151 с.
241. Положение о товарищеских судах. Москва: Юрид. лит., 1972. 133 с.
242. Положення про товариські суди Української РСР, затв. Указом Президії Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 35. С. 5–6.
243. Постановление Пленума ЦК КПСС 7 сентября 1953 г. «О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР». *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*: в 5 т. 1917–1967: сб. документов за 50 лет. Москва: Политиздат, 1968. Т. 4: 1953–1961. 783 с.

244. Постановления бюро Одесского обкома КП Украины, Сумского горкома КП Украины, письма, информация Верховного Суда, Прокуратуры и других организаций о нарушении социальной законности, о проведении судебных процессов народными судами и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5044 (06.01–26.12.1959 р.). 187 арк.

245. Примаченок А. А. Подросток и правопорядок. Минск: Юрид. лит., 1972. 90 с.

246. Про обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку: Указ Президії Верховної Ради Української РСР 15 грудня 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 53. С. 609.

247. Про внесення змін до Кримінального кодексу УРСР // Портал «Ліга Закон» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/ed_0000_00_00/KD0006.htm
1

248. Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР. Закон Української РСР від 28 грудня 1961 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. С. 83.

249. Про посилення боротьби за зміцнення соціалістичної законності: Постанова Президії Верховної Ради Української РСР 7 липня 1958 року. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1958. № 7. С. 74.

250. Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні: Постанова Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР 2 березня 1959 р. *ЗП СРСР*. 1959. № 4. С. 25.

251. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ: Політвидав, 1961. 124 с.

252. Прокопенко Г. Люди большой души. Симферополь: Крымиздат, 1963. 31 с.

253. Протокол-стенограмма республиканского совещания работников партийных, советских и административных органов 20 декабря. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 95 (20 грудня 1968 р.). 100 арк.

254. Протоколы общих собраний жителей по выборам товарищеских судов, отчеты о работе товарищеских судов. *ДАДО*. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 78. (1960 р.). 264 арк.

255. Прохоров В. На громадських засадах. *Радянська міліція*. 1963. 10 січня. С. 1.

256. Прохоров В. Товариські суди на дільниці. *Радянська міліція*. 1963. 24 січня. С. 1.

257. Психологія девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики. Київ, 1999. 95 с.

258. Пыжиков А. Хрущевская «оттепель». Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 511 с.

259. Рагинский М. Ю. Воспитательная роль советского суда. Москва: Госиздат, 1959. 146 с.

260. РАТАУ. За дальше поліпшення діяльності товариських судів. *Прапор комунізму*. 1963. 18 грудня.

261. Рибальченко В. На варті порядку. *Радянська міліція*. 1963. 19 січня. С. 4.

262. Ривман Д. О. О некоторых вопросах участия общественности в перевоспитании лиц, совершивших уголовные преступления. *Вопросы предупреждения преступности*. Москва: Юрид. лит., 1965. Вып. 2. С. 6–72.

263. Римаренко Ю. І. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. Київ: КНТ, 2006. 740 с.

264. Розман Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 245–256.

265. Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку / АН УРСР. Сектор держави і права; відп. ред. П. П. Михайленко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 139 с.
266. Русин В. П. Ради організують, виховують, вчать. Ужгород: Карпати, 1964. 103 с.
267. Русин В. П. У боротьбі за зміцнення громадського порядку (Про роль громадськості). Київ: Держвидав, 1962. 40 с.
268. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922–1960 рр.: монографія. Черкаси: вид. ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.
269. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в УРСР у 1950-х роках. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 54–58.
270. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України у другій половині 50-х років ХХ ст. *Право і безпека*. 2014. № 1 (52). С. 120–126.
271. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді України у другій половині 1950-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 30–33.
272. Самощенко И. С. Правонарушение и юридическая ответственность: учеб. пособие. Москва: М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР, 1966. 30 с.
273. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. Москва: Госюриздат, 1961. 136 с.
274. Сахаров А. Б. Социальная система предупреждения преступлений. *Советское государство и право*. 1972. № 11. С. 66–72.
275. Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938–1975: в 4 т. Москва: Известия, 1975. Т. 3. 480 с.

276. Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР: 1938–1979: в 2 т. / под ред. Я. Колотухи, Ф. Г. Бурчака. Киев: Политиздат Украины, 1980. Т. 1. 740 с.

277. Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР: 1938–1979: в 2 т. / под ред. Я. Колотухи, Ф. Г. Бурчака. Киев: Политиздат Украины, 1980. Т. 2. 648 с.

278. Сенельников Б. Посилити зв'язки з громадськістю. *Радянська міліція*. 1964. 12 січня. С. 4.

279. Серета И., Магарин Н., Червоный Ю. Самый массовый, самый демократический. Одесса: Одес. кн. изд-во, 1962. 68 с.

280. Сисак С. Товариські суди в селах. *Радянська Україна*. 1962. 28 липня. С. 3.

281. Смвж К. Охорона соціалістичної власності – обов'язок всіх трудящих. *Зміцнення соціалістичної законності – справа всієї громадськості* / за ред. П. П. Михайленка. Київ, 1961. С. 132–141.

282. Соколов Ю. А. Участие трудящихся в охране общественного порядка. Москва: Госюриздат, 1962. 170 с.

283. Солдатов В. Керівник і правопорядок. *Сільські вісті*. 1965. 29 липня. С. 3.

284. Соловйов О. Д. Взяття на поруки. Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку / за ред. П. П. Михайленка. Київ, 1961. С. 84–112.

285. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: кол. монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 698 с.

286. Социальные факторы и предупреждение преступности (с обращением особого внимания на роль общественности, семьи, возможностей получения образования и работы): рабочий документ,

подготовленный Секретариатом Организации Объединенных Наций // Третий конгресс ООН по предупреждению преступлений и режимам для преступников, Стокгольм, 9-18 августа 1965 г. 41 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа:

https://www.unodc.org/documents/congress//Previous_Congresses/3rd_Congress_1965/002_ACONF.26.2_Social_Forces_and_the_Prevention_of_Criminality_R.pdf

287. Справка административного отдела ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, Верховного Суда УССР и других организаций – о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами, о структуре органов прокуратуры и МВД УССР и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4625 (08.02–16.11.1957 р.). 172 арк.

288. Справка административного отдела ЦК КП Украины, постановления, письма и материалы к ним обкомов, министерств – по вопросу кадров административных органов (прокуратуры, народных заседателей); о работе с кадрами. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4682 (26.01–17.02.1957 р.). 269 арк.

289. Справка о работе товарищеских судов колхозов, сел, предприятий, учреждений, улькомов и домоуправлений. *ДАЧО*. Ф. Р-2634. Оп. 1с. Спр. 21 (1962 р.). Арк. 16–23.

290. Справка отдела административных органов ЦК КП Украины, информация обкомов ЦК Украины – о ходе выполнения постановлений ЦК КП Украины «О мерах по дальнейшему усилению борьбы с пьянством в УССР и другим вопросам». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5687 (12.04–16.10.1963 р.). 75 арк.

291. Справка отдела административных органов ЦК КП Украины, справки Днепропетровского облсовета депутатов трудящихся и других организаций о повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушением

общественного порядка в Днепропетровской области. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5222 (02.03–04.03.1960 р.). 285 арк.

292. Справка отдела административных органов ЦК КП Украины, справки, письма Донецкого обкома КП Украины, Прокуратуры УССР, Верховного Суда УССР и других организаций о нарушении социалистической законности работниками органов юстиции, прокуратуры и органов охраны общественного порядка УССР и другие вопросы работы органов. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5785 (08.01–23.12.1963 р.). 247 арк.

293. Справки административного отдела ЦК КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины и других организаций – о принятых мерах по выполнению указаний ЦК КПСС о повышении роли общественности в борьбе с преступниками и нарушением общественного порядка и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5220 (02.01–22.01.1960 р.). 343 арк.

294. Справки административного отдела ЦК КП Украины, информация обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, Министерства юстиции и других организаций – о выборах народных судов (судей и заседателей). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 82. Ч. 2. Спр. 3609 (18.09–29.12.1954 р.). 386 арк.

295. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины, министерств и других организаций – об активных проявлениях преступности и борьбе с ними. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4537 (21.01–16.12.1957 р.). 120 арк.

296. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информация обкомов КП Украины, Верховного суда УССР, Прокуратуры и других организаций – о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4848 (10.01–25.12.1958 р.). 388 арк.

297. Справки бригад ЦК КП Украины, административного отдела ЦК КП Украины, письма, справки обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций – о повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5422 (08.09–14.05.1961 р.). 251 арк.

298. Справки бригады ЦК КП Украины, Николаевского облисполкома и других организаций – по проверке выполнения Николаевской городской парторганизацией постановления и закрытого письма ЦК КПСС от 5 ноября 1959 года «О повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5421 (30.01.1961 р.). 178 арк.

299. Справки бригады ЦК КП Украины, сведения Луганского обкома КП Украины, облисполкома и других организаций – о состоянии борьбы с преступностью и нарушениями общественного порядка в области. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5420 (26.01.1961 р.). 244 арк.

300. Справки Луганского обкома КП Украины и других организаций – о состоянии борьбы с преступниками и нарушением общественного порядка в Луганской области. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5046 (06.06.1959 р.). 217 арк.

301. Справки отдела административных органов ЦК КП Украины, докладные записки, письма Прокуратуры, Верховного Суда – о нарушениях социалистической законности, о работе органов Прокуратуры, суда и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5506 (03.01.1962 – 14.01.1963 р.). 191 арк.

302. Справки отдела административных органов ЦК КП Украины, справки, письма обкомов КП Украины, СМ УССР, Управления милиции, МООП УССР и других организаций – об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественного

полезного труда и ведущими паразитический образ жизни, и по другим вопросам. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5787 (05.01.1963 – 18.03.1964 р.). 95 арк.

303. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информация, справки обкомов, горкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций – о происшествиях, уголовных проявлениях и о состоянии борьбы с преступностью. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4851 (03.01–27.12.1958 р.). 134 арк.

304. Сріблянець О. Злочин і покарання. *Черкаська правда*. 1961. 10 червня. С. 2.

305. Стамиков Ф. Не будет житья тунеядцам. *Правда Украины*. 1962. 10 июня. С. 3.

306. Степанов А. Залучати громадськість. *Радянська міліція*. 1964. 1 жовтня. С. 3.

307. Субота І. Жити і працювати без правопорушень. *Радянська міліція*. 1964. 18 червня. С. 3.

308. Суд и правосудие в СССР / под общ. ред. проф. А. Т. Бажанова и проф. В. П. Малкова. URL: <http://www.yurkonsultacia.ru/zakonodatelstvo/pravosudie58.html>

309. Суд товарищей: сб. статей. Москва: Моск. рабочий, 1963. 79 с.

310. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 230 с.

311. Сусло Д. С. Товарищеские суды. Киев: Вища школа, 1981. 142 с.

312. Танасевич В. Г., Звирбуль В. К., Каганович И. Б. и др. Изучение преступности в районе. Москва: Госиздат, 1962. 160 с.

313. Тарасенко А. А. Общественное мнение и поведение личности. Минск: Юрид. лит., 1975. 130 с.

314. Таращук В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964): автореф. дис. ... доктора наук з держ. упр. Київ, 2005. 45 с.
315. Тевлін Р., Терентьев В. Посилити боротьбу з хуліганством. *Радянська міліція*. 1964. 5 січня. С. 2.
316. Терентьев В. Посилити боротьбу з радіохуліганством. *Радянська міліція*. 1964. 20 лютого. С. 1.
317. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.): автореф. дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2005. 37 с.
318. Тихомиров Д. Е. Профилактика правонарушений – дело общественное. К.: Знание, 1985. 48 с.
319. Тищенко Ю. А. Сім'я в Радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 188–193.
320. Ткаченко І. «Комсомольські прожектори» діють. *Прапор перемоги*. 1964. 25 березня. С. 2.
321. Товариський суд вирішив. *Прапор комунізму*. 1963. 8 грудня. С. 3.
322. Товарищеские суды: пособие для слушателей нар. ун-тов / А. Б. Сахаров и др. Изд. 3-е, перераб. Москва: Знание, 1982. 206 с.
323. Товарищеские суды: учеб. пособие для слушателей ф-тов товарищеских судов нар. ун-тов правовых знаний / Н. В. Черноголовкин и др. Москва: Знание, 1966. 156 с.
324. Товарищеские суды: сб. норматив. материалов: [приняты до 20 мая 1974 г.] / сост. Е. И. Филиппов. Москва: Юрид. лит., 1974. 158 с.
325. Третьяков Г. За міста і села зразкового порядку. *РМ*. 1964. 13 лютого. С. 3.

326. Трибулькевич К. Становлення системи студентського самоврядування у 1980-ті роки. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2017. № 2. С. 175–181.

327. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни. 04.05.1961 г. [Електронний ресурс]. Музей истории российских реформ имени П. А. Столыпина. Режим доступа: <http://museumreforms.ru/node/13888#ref-1>

328. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: матеріали «круглого столу»; зб. статей / під ред. В. М. Даниленка. Київ: Ніка-Центр, 2006. Вип. 10. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. 236 с.

329. Фойнич Ю., Шувалов Л. Перевиховання – не другорядна справа. *Радянська міліція*. 1964. 28 травня. С. 2.

330. Формы участия общественности в борьбе с преступностью / отв. ред. М. Ю. Рагинский; Всесоюз. ин-т юрид. наук. Москва: Госюриздат, 1963. 213 с.

331. XIII съезд ВЛКСМ (15–18 апреля 1958 г.): стеногр. отчет. Москва, 1958. 450 с.

332. XIX з'їзд Комуністичної партії України (17–21 січня 1956 р.): матеріали з'їзду. Київ: Держполітвидав УРСР, 1956. 240 с.

333. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза (14–25 февраля 1956 г.): стеногр. отчет: в 2 т. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 1. 640 с.

334. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза (17–31 октября 1961 г.): стеногр. отчет: в 3 т. Москва, 1962. Т. 2. 608 с.

335. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза (17–31 октября 1961 г.): стеногр. отчет: в 3 т. Москва, 1962. Т. 3. 592 с.

336. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза (17–31 октября 1961 г.): стеногр. отчет: в 3 т. Москва, 1962. Т. 1. 608 с.
337. Хоменко С. В. Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2015. 27 с.
338. Хоскинс Джеффри. История Советского Союза 1917–1991. Москва: Вагриус, 1995. 510 с.
339. Хрестоматія з історії держави і права України / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 2003. 800 с.
340. Хрестоматія з історії держави і права України: в 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. Т. 2. 800 с.
341. Хрущев Н. С. Воспоминания. Москва: Вагриус, 1997. 512 с.
342. Хрущев Н. С.: личность, время, реформы: подборка статей. *Свободная мысль*. 1994. № 10. С. 18–32.
343. Хрущев. Штрихи к политическому портрету. *Никита Сергеевич Хрущев. Материалы к биографии*. Москва, 1989. 275 с.
344. XX з'їзд Комуністичної партії України (16–19 лютого 1960 р.): матеріали з'їзду. Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 247 с.
345. XXI з'їзд Комуністичної партії України (27–30 вересня 1961 р.): матеріали з'їзду. Київ: Держполітвидав УРСР, 1961. 295 с.
346. Целов А. Суворо засуджують дармоїдів. *Радянська міліція*. 1963. 10 січня. С. 3.
347. Чередниченко М. П. Товариські суди та їх роль в боротьбі з антигромадськими проявами. *Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку* / за ред. П. П. Михайленка. Київ, 1961. С. 21–44.
348. Чередниченко М. П. Товариські суди Української РСР. Київ: Наук. думка, 1964. 85 с.

349. Чечина Н. А. К вопросу о компетенции товарищеских судов. *Правоведение*. 1959. № 3. С. 118–122.
350. Чорпіта Д. І. Народні засідателі у радянському суді. Київ: Держвидав, 1962. 28 с.
351. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
352. Шаповал Ю. І. Хрущов на Україні. Київ: Знання УРСР, 1990. 48 с.
353. Швидкий В. Місто vs село: подібне та особливе в деяких асоціальних проявах, настроях в Україні 1950–1960-х рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей* / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 86–110.
354. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: спогади, щоденники, документи, матеріали / за ред. Ю. Шаповалова. Київ: Генеза, 2003. 808 с.
355. Шеμεць О. І. Роль громадськості в боротьбі з спекуляцією, обмірюванням, обважуванням та обраховуванням покупців. *Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку* / за ред. П. П. Михайленка, Київ, 1961. С. 90–95.
356. Шепилов Т. Д. Воспоминания. Москва: Вагриус, 1997. 512 с.
357. Шляпочников А. С. Тунейдцев к ответу. Москва: Госиздат, 1964. 44 с.
358. Шпильовий А. Підвищувати виховну роль товариських судів. *Прапор перемоги*. 1964. 30 березня С. 3.
359. Шрамко С. С. Громадськість як суб'єкт запобігання злочинності: сучасне розуміння. *Право і Безпека*. 2012. № 2. С. 133–138.
360. Шутенов І. Разом з громадськістю. *Радянська міліція*. 1964. 25 квітня. С. 1.

361. Юдельсон К. С. Положение о товарищеских судах: практ. комент. Москва: Госюриздат, 1962. 211 с.

362. Якименко О. Радянський суд на сторожі прав трудящих. Київ: Держвидав, 1960. 50 с.

ДОДАТКИ**ДОДАТОК А****СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Лазуренко О. Г. Товариські суди на селі в період лібералізації системи судочинства в Українській РСР. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Число 27. Вип. 11. Черкаси: ЧДТУ, 2017. С. 73–81.*

2. Лазуренко О. Г. Організація товариських судів Української РСР на початку 1960-х рр. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2018. Вип. 134 (7). С. 125–129.*

3. Лазуренко О. Г. Застосування громадської відповідальності в товариських судах Української РСР в 1960-х роках. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Число 28. Вип. 12. Черкаси: ЧДТУ, 2018. С. 152–159.*

4. Лазуренко О. Г. Особливості лібералізації системи судочинства на Черкащині в період відлиги. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2018. Вип. 136 (9). С. 86–91.*

5. Лазуренко О. Г. Особисте та приватне під прицілом товариських судів Української РСР на початку 1960-х років. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 137 (10). С. 66–69.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Лазуренко О. Г. Особливості правової підготовки громадського активу в сільській місцевості в добу відлиги. *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 8–9 груд. 2017 р.)*. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2017. С. 18–23.

7. Лазуренко О. Г. Організація роботи виборних громадських органів в українському радянському селі наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ століття. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії: матеріали XLIV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2017*. С. 58–60.

8. Лазуренко О. Г. Участь громадськості у боротьбі з правопорушниками і злочинністю на підприємствах Української РСР в період «хрущовської відлиги». *Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 груд. 2017 р.)*. Київ: Київ. наук. суспільнознавча орг., 2017. С. 15–19.

9. Лазуренко О. Г. Відомі персоналії правоохоронної системи Черкащини періоду «хрущовської відлиги» (1953 – 1964 рр.). *Персоналістичний вимір історії Черкащини: матеріали Першої регіон. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 80-річчю з дня народж. д-ра іст. наук, проф., засл. працівника освіти України Бушина Миколи*

Івановича (м. Черкаси, 12 берез. 2018 р.). Черкаси: ЧДТУ; вид. Гордієнко Є. І., 2018. С. 350–354.

10. Лазуренко О. Г. Запобігання та протидія різним протиправним вчинкам в українському селі в роки відлиги. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матеріали III Всеукр. наук. конф. (м. Дніпро, 30–31 берез. 2018 р.) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. Ч. I. С. 154–156.

11. Лазуренко О. Г. Специфічні особливості заміни в період лібералізації системи судочинства в Українській РСР кримінальної відповідальності громадською. *Нові завдання суспільних наук у XXI столітті*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 черв. 2018 р.). Київ: Київ. наук. суспільнознавча орг., 2018. С. 8–11.

12. Лазуренко О. Г. Стадії створення на теренах Української РСР в період «хрущовської відлиги» альтернативного правосуддя. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06–07 лип. 2018 р.). Львів: Львів. фундація сусп. наук, 2018. С. 52–57.

13. Лазуренко О. Г. Органи громадського впливу Черкаської області в період лібералізації судової системи в Українській РСР. *Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17–18 серп. 2018 р.). Київ: Київ. наук. суспільнознавча орг., 2018. С. 16–20.

14. Лазуренко О. Г. Діяльність товариських судів доби відлиги за даними Державного архіву Черкаської області. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю) (м. Черкаси, 11–12 жовт. 2018 р.). Черкаси: вид. Гордієнко Є. І., 2018. С. 188–194.

15. Лазуренко О. Г. Особливості діяльності органів громадського впливу в індустріальних центрах Подніпров'я в добу відлиги. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій*:

матеріали II Всеукр. наук. конф. (м. Дніпро, 26–27 жовт. 2018 р.)
/ наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. Ч. II
С. 102–105.